

**ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT
TASVİRLERİ**

Mehmet Akif ARSLAN

**Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI
2022
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİ ÇAĞ BİLİM DALI

Mehmet Akif ARSLAN
Orcid No: 0000-0003-2907-8402

ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Orta Asya Petrogliflerindeki At Tasvirleri" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☒ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

[22.08.2022]

[Mehmet Akif ARSLAN]

Aslı ıslak imzalıdır

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI danışmanlığında Mehmet Akif ARSLAN tarafından hazırlanan “Orta Asya Petrogliflerindeki At Tasvirleri” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 22.08.2022

		Kabul – İmza
Jüri Başkanı	Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı ıslak imzalıdır
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ <i>Kafkas Üniversitesi</i>	Aslı ıslak imzalıdır

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Osman MERT
Enstitü Müdürü

Aslı ıslak imzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VIII
ÖN SÖZ.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA COĞRAFYASI VE ORTA ASYA’NIN EN ERKEN KÜLTÜRLERİ

1.1. ORTA ASYA COĞRAFYASI	3
1.1.1. Türklerin Ana Yurdu	5
1.1.2. Havzalar.....	8
1.1.2.1. Fergana Havzası.....	8
1.1.2.2. Cıngarya/Çıngarya Havzası	9
1.1.2.3. Tarım Havzası.....	9
1.1.2.4. Turfan Havzası.....	10
1.1.3. Göller.....	11
1.1.3.1. Hazar Gölü/Denizi	11
1.1.3.2. Aral Gölü	12
1.1.3.3. Balkaş Gölü.....	13
1.1.3.4. Issık Gölü.....	14
1.1.3.5. Baykal Gölü	16
1.1.4. Dağlar	17
1.1.4.1. Altay Dağları.....	17
1.1.4.2. Tengri/Tanrı/Tienşan Dağları	17
1.1.4.3. Kopet Dağları.....	19
1.1.4.4. Ural Dağları	20
1.1.4.5. Sayan Dağları.....	20
1.1.4.6. Pamir Dağları.....	21
1.1.5. Nehirler.....	22

1.1.5.1. Ceyhun Nehri (Amuderya)	22
1.1.5.2. Seyhun Nehri (Siriderya)	23
1.1.5.3. Selenge Nehri.....	24
1.1.5.4. Orhun/Orkun Nehri.....	25
1.1.5.5. Yenisey Nehri	26
1.1.5.6. Togla/Tola Nehri.....	26
1.1.5.7. İrtiş Nehri.....	26
1.1.6. Çöller	27
1.1.6.1. Karakum Çölü.....	27
1.1.6.2. Gobi Çölü.....	29
1.1.6.3. Kızılıkum Çölü.....	29
1.1.6.4. Taklamakan Çölü.....	30
1.2. ORTA ASYA’NIN EN ERKEN KÜLTÜRLERİ.....	30
1.2.1. Anav Kültürü	30
1.2.2. Kelteminar Kültürü.....	31
1.2.3. Afanasyevo Kültürü	32
1.2.4. Andronovo Kültürü	32
1.2.5. Karasuk Kültürü	33
1.2.6. Tagar Kültürü	34
1.2.7. Taştık Kültürü.....	35

İKİNCİ BÖLÜM

PETROGLİFLER (KAYA RESİMLERİ) VE ORTA ASYA, GÜNEYBATI ASYA, KAFKASYA, SİBİRYA VE ANADOLU’DAKİ BAZI PETROGLİF ALANLARI

2.1. PETROGLİFLER (KAYA RESİMLERİ).....	37
2.2. ORTA ASYA, GÜNEYBATI ASYA, KAFKASYA, SİBİRYA ve ANADOLU’DAKİ BAZI PETROGLİF ALANLARI	49
2.2.1. ÖZBEKİSTAN	49
2.2.1.1. Zaraut-Kamar Petroglifleri	49
2.2.1.2. Siypantash Petroglifleri.....	51
2.2.1.3. Aksakalatsay Petroglifleri.....	52
2.2.2. KAZAKİSTAN	53

2.2.2.1. Tamgalytas/Tamgalı-Say (İli Kapshagay) Petroglifleri.....	54
2.2.2.2. Akterek Petroglifleri	54
2.2.3. TACİKİSTAN	55
2.2.3.1. Shakta Mağarası Petroglifleri	56
2.2.3.2. Lyangar Petroglifleri.....	57
2.2.4. KIRGIZİSTAN.....	58
2.2.4.1. Ornok Köyü Petroglifleri	58
2.2.5. MİNUSİNSK HAVZASI	59
2.2.6. AZERBAYCAN.....	60
2.2.6.1. Gobustan Petroglifleri.....	60
2.2.7. NAHCIVAN.....	62
2.2.7.1. Gemikaya Petroglifleri.....	62
2.2.8. İRAN	63
2.2.8.1. Shekh Madi Petroglifleri.....	64
2.2.9. TÜRKİYE	65
2.2.9.1. Doyumlu Petroglifleri	66
2.2.9.2. Geyiklitepe Petroglifleri	67
2.2.9.3. Dereiçi Petroglifleri	68
2.2.9.4. Şenkaya Kaynak Köyü Petroglifleri	69
2.2.9.5. Borluk Vadisi/Azat Köyü Petroglifleri	71
2.2.9.6. Çıldır Başköy Petroglifleri.....	72
2.2.9.7. Camuşlu Petroglifleri.....	74
2.2.10. ERMENİSTAN	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AT'IN TÜRK KÜLTÜRÜ'NDEKİ YERİ VE ÇEŞİTLİ ALANLARDAKİ YANSIMALARI

3.1. AT'IN TÜRK KÜLTÜRÜ'NDEKİ YERİ VE ÖNEMİ.....	79
3.1.1. Kutsal Bir Hayvan Olarak At ve At Eşyalarının Kurganlara Gömülmesi.....	81
3.1.2. Yazılı Kaynaklarda At.....	85
3.1.3. Türk Masalları, Destanları ve Mitolojilerinde At.....	87
3.1.4. Türklerde At'ın Özellikleri.....	96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİ, ORTA ASYA
PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİ'NİN TÜRK KÜLTÜRÜ
AÇISINDAN ÇEŞİTLİ BÖLGELERDEKİ BULUNTU VE TASVİRLERLE
KARŞILAŞTIRILMALARI

4.1. ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİ	100
4.1.1. ÖZBEKİSTAN	102
4.1.1.1. Sarmışsay Petroglifleri.....	102
4.1.2. KAZAKİSTAN	104
4.1.2.1. Tamgalı Petroglifleri.....	104
4.1.2.2. Moldazhar Petroglifleri.....	116
4.1.2.3. Zaysan (Cigdeli Say-Kaskır Say) Petroglifleri	118
4.1.3. TÜRKMENİSTAN	123
4.1.3.1. Bezegli-Dere Petroglifleri.....	123
4.1.4. KIRGIZİSTAN.....	125
4.1.4.1. Çolpan-Ata Petroglifleri	125
4.1.4.2. Saymalı Taş Petroglifleri	127
4.1.4.3. Kenkol Nehri Vadisi Petroglifleri.....	152
4.1.4.4. Karakol Nehri Petroglifleri	155
4.1.4.5. Çiğim Taş Petroglifleri	158
4.1.5. MOĞOLİSTAN.....	167
4.1.5.1. Baga Oigor Petroglifleri.....	167
4.1.5.2. Upper (Yukarı) Tsagaan Göl (Shiveet Khairkhan) Petroglifleri	189
4.1.5.3. Khölsöötin Göl Petroglifleri	206
4.1.5.4. Arhangay (Arkhangai) Petroglifleri.....	207
4.1.5.5. Khoilogiin Göl Petroglifleri.....	211
4.1.5.6. Mandal Hayrhan Petroglifleri	212
4.1.5.7. Gobi Çölü Petroglifleri	215
4.1.6. ALTAY	235
4.1.6.1. Biçiktu/Boom Petroglifleri	235
4.1.6.2. Kalbak Taş Petroglifleri.....	237
4.1.7. SİBİRYA BÖLGESİ	239

4.1.7.1. Lena Petroglifleri	239
4.2. ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİNİN TÜRK KÜLTÜRÜ AÇISINDAN ÇEŞİTLİ BÖLGELERDEKİ BULUNTU VE TASVİRLERLE KARŞILAŞTIRILMALARI	251
SONUÇ.....	293
KAYNAKÇA	298
EKLER.....	316

ÖZET**YÜKSEK LİSANS TEZİ****ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİ****Mehmet Akif ARSLAN****Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI****2022, 324 Sayfa****Jüri: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN****Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI****Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ**

Orta Asya Bölgesi; Pamir, Tanrı ve Altay gibi yüksek dağları Hazar, Issık, Balkaş ve Aral gibi büyük gölleri Fergana, Tarım ve Turfan gibi geniş havzaları ve Ceyhun ve Seyhun gibi büyük ve uzun nehirleri bünyesinde barındıran zengin bir bölgedir. Her ne kadar insan yaşamına elverişli olmayan engebeli arazi ve sert iklime sahip bölgeleri bulunsa da, geniş ovaları ve zengin bitki örtüsü sayesinde daima insanları kendisine çekmiştir. Özellikle hayvancılıkla geçimlerini sağlayan ve yaylak-kışlak hayatı yaşayan konar-göçer insanlar için en eski devirlerden bu yana bir yaşam merkezi haline gelmiştir. Bu nedenle tezimizde bölgenin coğrafyasını detaylı bir şekilde anlattık.

Böyle bir coğrafyada eski devirlerden bu yana yaşam mücadelesi veren insanlar hayatlarını, düşüncelerini, inançlarını ve daha birçok özelliklerini kayalara, uçurum kenarlarına ve mağaraların çeşitli bölümlerindeki yüzeylere işlemişlerdir. Yapılan bu işleme bilim insanları petroglif, yani taş üzerine yapılan oyma ismini vermişlerdir. İnsanlar bu işlemle yüzeylere; hayvan, insan, savaş, av, dini inanç ve toy gibi birçok konuyu içeren sahneler yapmışlardır. Bu bakımdan oldukça zengin bir bölge olan Orta Asya Bölgesi'nde, eski çağlardan bu yana yaşayan insanların, özellikle Türklerin hayatında mühim bir rolü olan atın, hemen hemen her petroglif alanında yapılmış olduğunu fark ettik. Oldukça ilginç sahnelerde ve farklı farklı tarzlarda çizilmiş olan bu hayvan ile sanatçının bizlere ne anlatmak istediğini araştırmaya karar verdik. Bu düşünce ile yazmış olduğumuz bu tezde eski devirlerden beri bölgedeki insanların, özellikle Türklerin hayatının ayrılmaz bir parçası olan atın her alandaki özelliğini araştırarak petrogliflerdeki sahnelerini yorumlamaya çalıştık. Petrogliflerin tarihçesini de araştırarak

Orta Asya ve Anadolu gibi çeşitli bölgelerdeki önemli alanlara da yine çalışmamızda yer verdik.

Özellikle, Türlerdeki rolü bakımından ele almış olduğumuz atın Türk Kültürü'nde, masallarında, destanlarında, efsanelerinde, mitolojilerinde, kurganlarında, kurgan eşyalarında ve yazılı kaynaklarında almış olduğu vasfı tezimizde inceledik. Türkler için iyi bir atın hangi özelliklere sahip olması gerektiğini de yine eserimizde belirttik. Araştırmış olduğumuz tüm bu konulara bakarak asıl konumuz olan Orta Asya Petrogliflerindeki At Tasvirlerini analiz etmeye çalıştık. Yapılmış olan tarihlendirmeleri de yer yer belirttik. Son bölümde de çeşitli alanlardaki ve bölgelerdeki tasvirler ile karşılaştırmalar yaparak, Türk Kültürü açısından benzerliklerini belirtmeye çalıştık. Çalışmamızda petrogliflerde bulunan at tasvirlerinin ne ifade etmek istediklerini, hangi kavimlerle alakalı olduklarını, gerçek bir sahneye mi yoksa hayali veya dini bir sahneye mi ait olduklarını ve Türklerle nasıl bir bağlantılarının bulunduklarını belirtmeye çalıştık. Oldukça geniş bir alanı kapsayan bölgede çok fazla petroglif alanı bulunduğundan biz bunların sadece bir kısmını inceleyebildik. Yapmış olduğumuz bu çalışma ile birlikte Türkler ile bütünleşmiş bir hayvan olan atın, çeşitli alanlardaki kullanımlarını aktararak ve bu kullanımlarını göz önüne alarak petrogliflerdeki vasıflarını ve önemini açıklamayı amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Coğrafyası, Orta Asya Kültürleri, Kaya Resimleri, Petroglifler, Türk Kültürü'nde At

ABSTRACT

MASTER THESIS

HORSE DESCRIPTIONS ON CENTRAL ASIAN PETROGLYPHS

Mehmet Akif ARSLAN

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI

2022, Pages: 324

Jury: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

Assoc. Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI

Assist. Prof. Dr. Mustafa KARAGEÇİ

Central Asian Region; It is a rich region that includes high mountains such as Pamir, Tanrı and Altai, large lakes such as Caspian, Issık, Balkaş and Aral, wide basins such as Fergana, Tarım and Turfan, and large and long rivers such as Ceyhun and Seyhun. Although it has rough terrain and regions with harsh climates that are not suitable for human life, it has always attracted people thanks to its wide plains and rich vegetation. It has become a living center since the earliest times, especially for nomadic people who make a living with animal husbandry and live a highland-winter life. For this reason, we have explained the geography of the region in detail in our thesis.

People who have been struggling to survive in such a geography since ancient times have inscribed their lives, thoughts, beliefs and many other features on rocks, cliff edges and surfaces in various parts of caves. Scientists gave this process the name petroglyph, that is, carving on stone. People are exposed to surfaces with this process; They made scenes involving many subjects such as animals, people, war, hunting, religious belief and nativity. In this respect, we noticed that the horse, which has an important role in the lives of people, especially Turks, who have lived in the Central Asian Region since ancient times, has been made in almost every petroglyphic area. We decided to investigate what the artist wanted to tell us with this animal, which was drawn in very interesting scenes and in different styles. In this thesis, which we wrote with this in mind, we tried to interpret the scenes in petroglyphs by investigating the characteristics of the horse, which has been an integral part of the lives of the people in the region, especially the Turks, in every field since ancient times. By researching the history of petroglyphs,

we also included important areas in various regions such as Central Asia and Anatolia in our study.

In particular, in our thesis, we examined the quality of the horse, which we discussed in terms of its role in the species, in Turkish Culture, tales, epics, legends, mythologies, kurgans, kurgan objects and written sources. We also stated in our work what characteristics a good horse should have for the Turks. By looking at all these subjects that we have researched, we tried to analyze our main subject, the Horse Depictions in Central Asian Petroglyphs. We have also indicated the dates that have been made in places. In the last part, we tried to point out the similarities in terms of Turkish Culture by making comparisons with the depictions in various areas and regions. In our study, we tried to indicate what the horse depictions in the petroglyphs wanted to express, which tribes they were related to, whether they belonged to a real scene or an imaginary or religious scene, and what kind of connection they had with the Turks. Since there are so many petroglyphs in the region, which covers a very large area, we were able to examine only a few of them. With this study we have done, we aim to explain the characteristics and importance of the horse, which is an animal integrated with the Turks, in petroglyphs by conveying its uses in various fields and considering these uses.

Keywords: Central Asian Geography, Central Asian Cultures, Rock Paintings, Petroglyphs, Horse in Turkish Culture

ÖN SÖZ

Orta Asya Petrogliflerindeki At Tasvirleri ismini vermiş olduğumuz bu çalışmamızda atın birçok alandaki önemli vasıflarını inceleme fırsatımız olmuştur. Özellikle Türklerin hayatında ne denli bir öneme sahip olduğunu böylece anlamış bulunmaktayız. Yapmış olduğumuz bu çalışmada kaya resimlerinin sıradan yapılmış çizimler olmadığını, bu resimlerde bulunan atların da sadece sanat için yapılmadığını fark etmiş durumdayız. Yapmış olduğumuz bu tespitler ile birlikte hem petrogliflere hem de petrogliflerdeki at tasvirlerine farklı bir gözle bakılmasını amaçlamaktayız. Arkeolojik ve mitolojik kaynakları da işin içerisine katarak, aralarındaki bağlantıyı vurgulamaya çalışmaktayız.

Petrogliflerle ilgili çalışmalar hem ülkemizde hem de Orta Asya’da gün geçtikçe artmakta ve önemi her geçen gün daha iyi anlaşılacak, yeni yeni alanlar ortaya çıkarılmaktadır. Bu artışın ülkemizde fazla olduğunu görmek bizleri sevindirir de ana yurdumuz olan Orta Asya’da az olması bizleri bir o kadar üzmektedir. Yapmış olduğumuz bu çalışmamızda bu eksikliğin vermiş olduğu fazlasıyla hissettik. Bu nedenle bu çalışmamızın hem gelecek nesillere bir örnek hem de yardımcı bir kılavuz olmasını ümit etmekteyiz. Eski çağlardan bu yana hayatımızın bir parçası olan atın, mezarlarımızdan sofralarımıza, destanlarımızdan eşyalarımıza ve kayalara çizilmiş olan en özel anlarımıza kadar nasıl bir etkiye sahip olduğunu anlatmasını ummaktayız. Binlerce yıl öncesinden yapılmış olan, binlerce hayatı barındıran ve binlerce taş kitaptan oluşan Orta Asya Bölgesi’ndeki bu kütüphanenin, ülkemizdeki bilim adamları tarafından daha fazla araştırılmasını sağlamasını ve genç bilim adamlarını bu coğrafyada çalışma yapmaya teşvik etmesini beklemekteyiz.

Lisans dönemimden itibaren her daim yanımda olan, beni Orta Asya çalışmam konusunda teşvik eden ve ekibimizin lideri olarak gerek yaşantısıyla gerek çalışma hayatıyla her daim bizlere güzel bir örnek teşkil eden saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN’a teşekkürlerimi sunuyorum.

Yine lisans dönemimden itibaren her zaman yanımda olan, yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, tezimin yazımında bana bilgisiyle ve tecrübesiyle yol gösteren saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI’ya teşekkürü bir borç biliyorum.

Her fırsatta önemli ögütlerde ve tavsiyelerde bulunan lisans dönemimden beri tanıdığım saygıdeğer hocam Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL başta olmak üzere, sahip oldukları bilgileri ve tecrübeleri ile her zaman yolumu aydınlatan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Nezahat CEYLAN'a, Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR'e, Doç. Dr. Akın BİNGÖL'e, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAGEÇİ'ye, Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KALMIŞ'a ve Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Nur MORKOÇ'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu süreçte yanımda duran ve bana yol gösteren sevgili Dr. Murat ÇİFTÇİ'ye, Uğur KARCIOĞLU'na, Betül NİŞANCI'ya, Arş. Gör. Burak BİNGÖL'e, Elif Emine ÇALBAY'a ve onların nezdinde bütün ekip arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu süreçte her bakımdan yanımda olan ve tavsiyeleri ile yolumu aydınlatan sevgili ağabeyim Gökhan ŞAHİN hocam ile birlikte, çocukluğumdan bu yaşıma kadar her daim arkamda bir dağ gibi duran ve hiçbir şeyini benden esirgemeyen sevgili annem Kâtibe ARSLAN'a da ayrıca teşekkür ediyorum.

Erzurum-2022

Mehmet Akif ARSLAN

GİRİŞ

Petroglifler eski çağlardan bu yana insanların düşüncelerini, inançlarını, isteklerini, hayallerini ve bunlar gibi birçok faaliyet ve özelliklerini anlatmış oldukları taş kitaplardır. Bu kitaplarda insanlar bizlere duygu, düşünce ve inanç gibi birçok faaliyetlerini kimi zaman yazıdan daha tesirli bir şekilde küçük bir sahne ile anlatmışlardır. Bu denli büyük bir öneme sahip olan petroglifler her ne kadar 19. yüzyıldan itibaren kapsamlı bir şekilde araştırılmaya başlanmış olsa da yakın tarihimize kadar hak ettikleri ilgiyi görememişlerdir. Özellikle 20. yüzyıldan sonraki araştırmalar ile birlikte önemleri gittikçe artmaya başlayan bu taş kitapların, günümüzde artık ciddiye alınır bir şekilde birçok kesim tarafından önemsendiği yapılan çalışmalar ile birlikte bariz bir şekilde görülmektedir. Bu sayede petrogliflerin sadece bir sanat anlayışı çerçevesinde canlı veya cansız nesneleri aktarmadığı, arkeolojik, mitolojik ve inanç gibi birçok alana ait olan sahneleri de bünyesinde barındırdığı fark edilmiştir.

Petrogliflerde yukarıda da belirttiğimiz gibi birçok alandan canlı-cansız birçok nesne ve figürü görmemiz mümkündür. Bu figürlerden birisi de attır. Atın birçok toplumda olduğu gibi özellikle Türklerde çok büyük bir değere sahip olduğu tüm kesimlerce bilinmektedir. Öyle ki birçok bilim adamı tarafından atın tarihte ilk defa Türkler tarafından ehlileştirildiği de kabul edilmektedir (Kafesoğlu, 1998: 220; Esin, 2017: 1319; Bıyıklı, 2019: 406-407). Atı ehlileştirdikten sonra hayatlarının merkezine yerleştiren bu insanlar destanlarında, masallarında, kurganlarında, mitolojilerinde, sanatlarında, savaşlarında, düğünlerinde, şenliklerinde ve daha birçok faaliyetlerinde bu hayvana yer vermişlerdir. İşte bundan dolayı Orta Asya Petrogliflerindeki At Tasvirleri adlı bu çalışmamız konuyu her bakımdan ele alarak atın petrogliflerdeki rolünü yorumlaması bakımından son derece önemlidir.

Yapmış olduğumuz bu çalışmamız ile birlikte oldukça geniş ve verimli bir alan olan Orta Asya Coğrafyası'nı geniş bir şekilde ele alarak bölge hakkında bilgilendirmede bulunduk. Türklerin ana yurdu meselesine ve bölgedeki kültürlere de değinerek bölgenin özellikle Türkler açısından önemini belirtmeye çalıştık. Konumuz itibarı ile alanımızın temeli olan petroglifi her bakımdan ele alarak tarihini, işlevlerini ve kullanım şekilleri gibi birçok özelliğini açıklayıcı bir şekilde belirttik. Hem Orta Asya'da hem de çevre bölgelerde yer alan birçok petroglif alanını ele alarak, özelliklerini ve birbirleri arasındaki

benzerliklerini bir başlık altında anlattık. Ardından atın Türk Kültürü'ndeki yerini ve önemini belirterek kurgan, destan ve mitoloji gibi birçok alandaki yerini ve değerini aktarmaya çalıştık. Daha sonra binlerce petroglif alanına ev sahipliği yapan Orta Asya Bölgesi'ndeki bazı petroglif alanlarını inceleyerek, sahnelerinde yer alan at tasvirlerinin değerlendirmelerini yaptık. Yapmış olduğumuz bu değerlendirmelerde tez içerisinde yer alan diğer bölümlerden de yararlanarak atın bu sahnelerdeki görevlerini, ait olduğu kavmi, yapılış tarzlarını, gerçek bir sahneye mi yoksa hayali bir sahneye mi ait olduğunu, yapılma amacını, yabani mi evcil mi olduğunu, kurganlardaki veya mitolojideki atlarla bir alakasının olup olmadığını, farklı alanlardaki atlara benzeyip benzemediğini ve kimi sahnelerde neden diğer hayvanlara benzer bir şekilde verilerek karmaşık bir çizimin içerisinde yer aldığını açıklamaya çalıştık. Çeşitli kaynaklarda verilmiş olan tarihlerini de belirterek hangi tarihlerde yapılmış oldukları hakkında bilgilendirme de bulunduk. En sonunda da ülkemizdeki ve çeşitli bölgelerdeki farklı farklı alanlarda ortaya çıkan benzerliklerini karşılaştırarak, Türk Kültürü'yle olan ilişkilerini belirtmeye çalıştık. Bizim buradaki amacımız atı, Türk Kültürü ve çeşitli alanlarındaki kullanımları bakımından ele alarak petrogliflerdeki rollerini açıklamaya çalışmaktır. Bu sayede binlerce yıl öncesinde yaşamış olan insanların yapmış oldukları bu panolarda ne anlatmak istediklerini anlamak ve aktarmak istemekteyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA COĞRAFYASI VE ORTA ASYA’NIN EN ERKEN KÜLTÜRLERİ

1.1. ORTA ASYA COĞRAFYASI

Asya Kıtası dünyanın en eski kıtasıdır. Kıta; Kuzey Asya, Güney Asya, Doğu Asya, Ön Asya ve Orta Asya olmak üzere coğrafi ve tarihi açıdan beş büyük kısma ayrılmıştır (Koca, 2002: 651; Ligeti, 2002: 672; Koca, 2017: 2). Bunlardan Orta Asya Bölgesi gerek yaşam açısından gerek konum açısından insan yaşamına oldukça elverişsiz bir bölgedir. Kışları çok sert ve soğuk, yazları çok sıcak ve kurak geçen bölgede birçok çöl ve birçok yüksek dağ bulunmaktadır. Bölgenin etrafını saran yüksek dağ silsileleri okyanus ve denizlerden gelen sıcak ve yağışlı havayı engellemektedir (Taşağıl, 2015: 31). Ayrıca deniz ve okyanuslara da son derece uzak bir bölge olmasından dolayı bölgenin sıcaklığını bu dağlar ve çöller belirlemektedir.

Olağanüstü hayat koşulları ve hava şartlarından dolayı bölgede yiyecek ve bitki türleri de sınırlı sayıda bulunmaktadır. Böylesine ağır koşullara sahip bir bölgede en erken çağlarda yaşam mücadelesi veren insanlar bölgenin doğası gereği konar-göçer yaşıyorlardı ve bölgede bulunan uçsuz bucaksız ovalarda hayvanlarını otlatarak geçimlerini sağlıyorlardı. Bölgenin insan yaşamına elverişsiz olması doğal olarak insanların bir bölgede kalıp konaklamasına da engel olmaktaydı. Ağır iklim şartları (Atalay, 2002: 242; Koca, 2017: 3-5) yaşam standardını düşürdüğü için buradaki insanlar hayatta kalmak için mücadele ediyorlardı. İşte bundan dolayı bölgedeki insanlar yazılı veya maddi olarak pek bir eser bırakamamışlardır. Onlardan geriye kalanlar yalnızca mezarlarına ölüleri ile beraber gömdükleri kişisel eşyaları olmuştur. Şüphesiz yaşama elverişli bölgelerde yaşamak ve eser bırakmak oldukça kolaydır fakat yaşama standardının düşük, iklim koşullarının ise çok sert olduğu bölgelerde bırakın eser bırakmayı yaşamak dahi bir mucizedir. Bu durumu A. Taşağıl şu sözleri ile çok güzel bir şekilde açıklamaktadır: *“Yaşamaya son derece elverişli sahada ömür sürmek kolaydır. Buralarda yaşanan ömürlerde her türlü kültürel ürünü vermek zor değildir. Ama iklim şartlarının olağanüstü ağır olduğu, yiyecek ve bitki türlerinin kısıtlı bulunduğu coğrafyalarda hayatta kalabilmek maddi kültür ürünü vermekten daha büyük başarıdır”* (Taşağıl, 2015: 29).

Orta Asya Bölgesi coğrafi açıdan çok geniş bir bölgedir. Bu yüzden bölgenin sınırlarını belirlemek hiçte kolay olmamıştır. Birçok bilim adamı bu konuda görüşlerde bulunmuştur. Bunlardan İ. Atalay'a göre Orta Asya coğrafyası: doğuda Moğolistan ve Doğu Türkistan, batıda Hazar Denizi, kuzeyde Kırgız stepleri ve Altay Dağları, güneyde Hindikuş sıradağları, Karakurum ve Tibet Platosu ile çevrilidir (Atalay, 2002: 242). S. Koca'ya göre ise Orta Asya coğrafyası: “*Kuzeyde Sibiry, doğuda Büyük Kingan Dağları (Kadırgan Yış), güneyde Himalaya ve Hindikuş sıradağları, batıda da Hazar Denizi ve Yayık (Ural) nehri ile çevrilidir*”(Koca, 2017: 2). Macar Türkolog L. Ligeti'ye göre ise Asya kıtası 5 bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgeler kabaca şöyledir: Çin ve Çin'in doğusunda kalan bölgeleri içine alan Doğu Asya, Hindistan ve Hindistan'ın güneyinde kalan bölgeleri içine alan Güney Asya, İran, Afganistan, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve Arabistan'ı içine alan Ön Asya, Sibiry Bölgesi'ni içine alan Kuzey Asya ve bu bölgelerin arasında yer alan Orta Asya. Buradan da gördüğümüz gibi L. Ligeti ile S. Koca'nın belirtmiş olduğu Orta Asya Bölgesi birbirine benzemektedir. Bu konu ile ilgili birçok Türk ve yabancı bilim adamlarının da çeşitli görüşleri bulunmakta ve konu ile alakalı geniş bilgiler vermektedirler (Duralı, 2002: 346; Ligeti, 2002: 672; Çağdaş, 2011: 3-4; Karcioğlu, 2018: 2-3; Ceylan, 2018a: 157).

Asya kıtasının ortasında bulunan bu coğrafyada Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan gibi devletler, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Yine bu bölgede bulunan ve Çin Halk Cumhuriyeti egemenliği altında özerk bir yapıya sahip olan bir diğer Orta Asya ülkesi ise Doğu Türkistan Cumhuriyeti'dir. Bu devlet Çin'in Sincan-Uygur Bölgesi içerisinde yer almaktadır. Tüm bunlara ek olarak Afganistan'da Orta Doğu ülkeleri içerisinde gösterilmesine rağmen Orta Asya Devleti olarak kabul edilmektedir (Atalay, 2002: 242; Levi, 2002: 388; Çağdaş, 2011: 3-4; Golden, 2014: 20; Ceylan, 2018a: 157).

S. Koca (1) ve İ. Atalay'a (2) Göre Orta Asya Bölgesi

1.1.1. Türklerin Ana Yurdu

Hiç şüphesiz Orta Asya denilince ilk akla gelen Türkler'dir. Bölgenin Türklerin ilk anayurdu olduğu hemen hemen tüm kesimlerce kabul edilmiştir (Turan, 1969: 19 vd.; Ögel, 1984: 5 vd.; Kafesoğlu, 1998: 49; Rasonyi, 2002: 350 vd.; Nemeth, 2002: 378 vd.; Çay-Durmuş, 2002: 575; Koca, 2002: 651; Ceylan, 2018a: 155-156). Bu konudaki bilgilere özellikle destanlardan, menkıbelerden, Çin kaynaklarından, kutsal kitaplara bağlı rivayetlerden ve Oğuz, Göktürk ve Karluklar'dan kalan hatıralardan ulaşmaktayız (Halaçoğlu, 2002: 55-56). Destanlarda Türklerin anayurt merkezinin Balkaş, Aral ve Issık Göl civarlarında olduğundan bahsedilmiştir. Oğuz Kağan destanı, Şehname'de geçen Afrasyab (Alp Er Tonga) ile beraber diğer birçok hükümdarların anlatıldığı menkıbelerdeki olaylar hep bu bölgelerde cereyan etmiştir. Seyhun kıyısında bulunan Oğuz yabgularının (hükümdar) başkenti Yengi-kent, destani rivayetlere göre Oğuz Kağan tarafından kurulmuştur. Yine bu rivayetlere göre bu bölgede bulunan diğer önemli şehirler de Afrasyab tarafından kurulmuştur. On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin (Turan, 1941: 1 vd.) yapılışı da efsanevi bir Türk hükümdarına ve İli nehri vadisine

bağlanmaktadır. Ayrıca Oğuz Kağan destanı da Seyhun Nehri Bölgesi'ni Oğuzların anayurdu olarak göstermektedir (Turan, 1969: 19-20).

Çin kaynaklarında Göktürklerden bahsederken Hunların soyundan geldikleri bildirilmektedir. Göktürklerin bağımsızlıklarını kazanmadan önce Altay Dağları'nın güneyinde oturdukları ve bu bölgede demircilikle meşgul oldukları anlatılmaktadır. Bölge milli ananelerimiz de geçen Ergenekon Bölgesi'dir. Hun ve Göktürk devletleri devrinde burada her yılın beşinci ayının sekizinci gününde Türkler, atalarının ruhlarına ve Tanrı'ya kurbanlar keserek bayram ve dini ayin yapıyorlardı (Turan, 1969: 20; Halaçoğlu, 2002: 55).

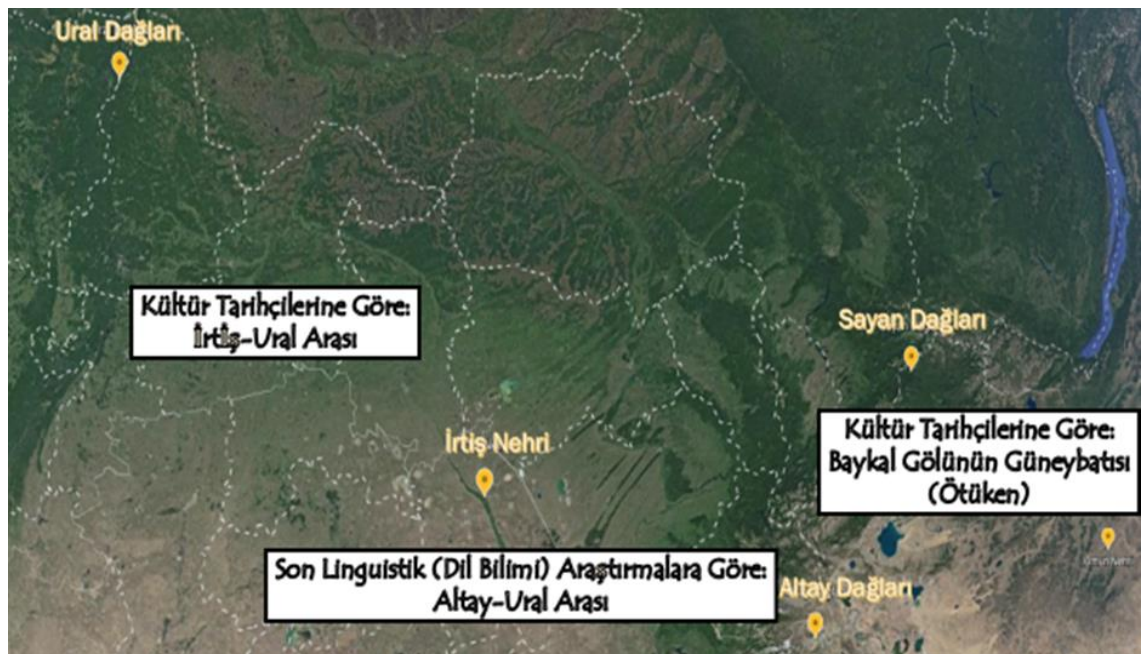
Kutsal kitaplara bağlı rivayetlere göre Hazreti Nuh oğulları Ham, Sam ve Yafes arasında dünyayı paylaşmışlardır. Türklerin atası olan Yafes'e Ceyhun Nehri'nin ötesi düşmüştür. Yafes'in oğlu Türk'ün anavatanının Issık Göl Bölgesi'nde olduğu da yine bu rivayetlerde geçmektedir. Batı Göktürk, Ak Hun, Oğuz ve Karlukların Issık Göl ve Seyhun nehri bölgelerinde kurulmuş olmaları rivayetlerin doğruluğunu göstermektedir (Turan, 1969: 20).

Türkler dünyanın her yerine Orta Asya Bölgesi'nden göç ederek yayılmışlar ve yerleştikleri bölgelere örf, anane ve kültürlerini de taşıyıp çeşitli devletler kurarak, çeşitli devletlerin yönetim kadrolarında yer almışlardır. Fakat Türklerin ilk ortaya çıktıkları yerin Orta Asya Bölgesi içerisinde neresi olduğu konusu halen daha kesin olarak tespit edilememiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Türklerin belirli bir yerde kalmayıp çok geniş coğrafyalara yayılmalarından dolayı ana yurdun sınırlarının neresi olduğunun cevabı araştırma yapan kişilere göre değişmiştir. Bu konu hakkında birçok daldan bilim adamları çeşitli bölgeleri önermişlerdir. Tarihçiler Çin kaynaklarına bakarak Altay Dağlarını, sanat tarihçiler Tanrı Dağlarını ve kuzey-batı Asya sahasını önermişlerdir. Yine bir kısım kültür tarihçileri tarafından da 3 farklı görüş yapılmıştır. Bunlar; 1-İrtiş-Urallar arası, 2- Altaylar-Kırgız bozkırları arasında kalan bölge, 3- Baykal Gölü'nün güneybatısı. Tüm bunlara ek olarak bazı dil bilimciler de Altayların doğusu veya Ringan silsilesi bölgesinin Türklerin ana yurdu olabileceğini söylemişlerdir. Kimi araştırmalara göre de Türklerin ana yurdu Altay ve Sayan dağlarının çevresi ile beraber kuzeybatısı veya bu dağların güneybatısıdır. Buradan da gördüğümüz gibi araştırmaların çoğu Altaylar çevresinde yoğunlaşmaktadır. Yapılan son linguistics (dil bilimi) araştırmalar

Türklerin ana yurdunun Altay-Ural dağları arası, arkeolojik araştırmalar ise Altay Dağları'nın güneybatısı olduğunu göstermektedir (Turan, 1969: 19; Ögel, 1984: 5 vd.; Kafesoğlu, 1998: 48; Ceylan, 2015b: 10; Üngör, 2016: 358; Koca, 2017: 2; Ceylan, 2018a: 155-156).

Harita 1: Türklerin Ana Yurdu Olarak Gösterilen Bölgeler

Harita 2: Türklerin Ana Yurdu Olarak Gösterilen Bölgeler

1.1.2. Havzalar

Havza terimi birçok alanda ve birçok tanımda kullanılan bir terimdir. Fiziki coğrafya bakımından jeolojik, hidrografik ve jeomorfolojik olarak çeşitli boyutları bulunmaktadır. Beşeri faaliyetler bakımından tarım havzası, kültür havzası, maden havzası, teknoloji havzası vb. gibi bölge anlamında kullanılan çeşitleri de vardır. Havza teriminin en geniş anlamda tanımı, etrafı yüksek dağlarla-kütlelerle çevrili çukur alanlar veya akarsu drenaj sahalarıdır. Bu kavram birçok disiplin ve bilim dalı tarafından kullanıldığı için tanımı ve anlamı kullanıldığı alanlara göre değişiklik gösterebilir. Bir diğer tanımda ise havza, diğer havzalardan yüksek kesimler sayesinde ayrılan akarsuların, yağışlarını biriktirdiği yeraltı ve yüzeysel suları ile birlikte, bünyesinde barındırdığı toprak sahasıdır (Garipağaoğlu-Uzun, 2019: 3; Garipağaoğlu-Uzun, 2020: 339-340).

Havzaların bünyelerinde barındırdıkları akarsuların kimileri denizlere-okyanuslara, kimileri ise nehirlerle veya göllere akmaktadırlar. İşte bu akış özelliklerine göre havzalar kendi bünyelerinde çeşitlere ayrılmaktadırlar. Akarsuları denizlere veya okyanuslara ulaşabilen havzalara “açık havza”, ulaşamayıp kuruyan veya bir göle dökülen havzalara ise “kapalı havza” denilmektedir. Yağışlı ve nemli bölgelerde genellikle açık havza, kurak bölgelerde ise kapalı havza görülmektedir. Ayrıca havzaların akarsularının bir araya toplanarak veya tek başlarına akmaya başladıkları en üst bölgelere “yukarı havza”, havzalardan geçen ana nehirlerin denizlere veya göllere döküldükleri kesimlere ise “aşağı havza” denilmektedir (Karcıoğlu, 2018: 11-12).

1.1.2.1. Fergana Havzası

Tarihi, tarihin ilk yıllarına kadar uzanan Fergana¹ Havzası, Pamir ve Tanrı Dağları'nın arasında Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan devletlerinin tam ortasındadır. Tarihi İpek Yolu ve Kürk Yolu üzerinde bulunan havzada pek çok insan yaşamaktadır. Özellikle İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı en eski tarihlerden bu yana pazarların ve kentlerin kurulduğu bir bölge olmuştur. Coğrafi olarak Orta Asya Bölgesi'nin yüzde 5'ini kapsayan Fergana Havzası, bölge nüfusunun en yoğun olduğu yerlerden biridir (Özgül-Ceylan, 2019: 475-477). Nüfus yoğunluğu yaklaşık olarak Orta Asya Bölgesi'nin yüzde 25'ine tekabül etmektedir (Atalay, 2002: 252; Demirci, 2012: 34).

¹ Detaylı bilgi için bakınız: Özgül-Ceylan, 2019: 472 vd.

Fergana Havzası, dağların ortasında kalan bir vadi konumundadır. Çevresinde bulunan yüksek dağlar bölgenin dışa açılmasını engellemektedir. Bu yüzden havzanın dışa açılan tek geçidi Khujand Geçidi'dir. Havza kuzey-güney yönünde 170 kilometre, doğu-batı yönünde ise 330 kilometre boyutlarındadır. Bölgede Özbekistan'a ait Andican, Namazgah ve Fergana, Kırgızistan'a ait Celal-Abad ve Oş şehirleri, Tacikistan'a ait Sogd Bölgesi bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere bölgenin büyük çoğunluğu Özbekistan sınırları içerisinde (Atalay, 2002: 252; Demirci, 2012: 34; Özgül-Ceylan, 2019: 476-477).

Fergana Havzası, doğal kaynaklar bakımından da oldukça önemli bir bölgedir. Havzada doğal gaz, kömür, bakır, demir, cıva, boksit, gümüş ve tuz gibi birçok önemli kaynak bulunmaktadır. Bunların yanında bölge otomotiv ve kimya gibi önemli endüstrilere de sahiptir. Pamuk üretimi başta olmak üzere çiçek, sebze ve ipekçilik bölgenin önemli tarım kaynaklarıdır. Ayrıca Orta Asya Bölgesi'nin önemli nehirlerinden olan Siriderya (Seyhun) ve Amuderya (Ceyhun) nehirleri de bölgeden geçmektedirler (Atalay, 2002: 252-253; Demirci, 2012: 35; Özgül-Ceylan, 2019: 476-477).

Fergana Havzası, petroglif bakımından da oldukça zengin bir bölgedir. Saymalı Taş petroglif alanının yakınında bulunan alanın içerisinde Mezolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar yapılmış 150'den fazla petroglif alanı bulunmaktadır. Tarih boyunca birçok devletin yönetimi altına giren bölge ayrıca kurgan ve arkeolojik buluntu bakımından da önemli materyaller sunmaktadır (Özgül-Ceylan, 2019: 478 vd.).

1.1.2.2. Cungarya/Çungarya Havzası

Doğu Türkistan'da bulunan Cungarya Havzası Tanrı ve Altay Dağları'nın arasında kalmaktadır. Moğolistan, Kırgızistan ve Kazakistan arasında olan bölge 380.000 kilometrekare yüz ölçümüne sahiptir. Havzanın ortasında 198 metre yüksekliğiyle Ebi Gölü bulunmaktadır. Ayrıca havzanın kimi bölgelerinde kumullar yer almaktadır (Atalay, 2002: 264).

1.1.2.3. Tarım Havzası

1000 metre yüksekliğinde ve 530.000 kilometrekare alana sahip olan Tarım Havzası Asya Kıtası'nın en büyük havzaları arasındadır. Kuzey-güney doğrultusunda 600, doğu-batı doğrultusunda ise 1500 kilometre genişliğe sahip olan Tarım Havzası,

Tanrı ve Karanlık dağlar arasında bulunmaktadır. Havzanın orta kesimlerinde 324.000 kilometrekare alanıyla Takla Makan Çölü yer almaktadır. Kumulları bakımından özel bir öneme sahip olan bu çöl, Çin’de en büyük dünyada ise kumulların hareket ettiği ikinci büyük çöl konumundadır. Öyle ki bu çölde bulunan kumulların yüksekliği barkan² şeklinde 100-150 metreye kadar yükselmektedir. Bu şekildeki kumullar bölgede yaygın olarak bulunmaktadır. Bünyesinde barındırdığı bu çölden dolayı bölgenin sıcaklığı kış aylarında aşırı derecede soğuk, yaz aylarında ise bir o kadar sıcaktır. Havzadan geçen Tarım Nehri sayesinde pamuk, mısır, pirinç ve meyve gibi birçok ürün elde edilmektedir. Ayrıca havzanın en derin bölümünde Lop (Çukur) Gölü vardır. Bu göl 780 metre yüksekliğe sahiptir (Atalay, 2002: 264).

Tarım Havzası, yer altı kaynakları bakımından da oldukça zengin bir bölgedir. Sadece bu bölgede Çin devletinin tüm petrol rezervinin yedide biri kadar petrol, dörtte biri kadar ise doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Bu rezervlerin toplam boyutunun 20,5 milyar ton olduğu tahmin edilmektedir. Bünyesinde barındırdığı akarsular nedeniyle, hidroelektrik bakımından da önemli bir potansiyele sahiptir (Atalay, 2002: 266).

1.1.2.4. Turfan Havzası

Çin’e bağlı bir özerk bölge olan Doğu Türkistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Turfan Havzası, yaklaşık 2 saat uzaklıkta bulunduğu Urumçi şehri ve Tanrı Dağları’nın doğusuna düşmektedir. Ülkenin en derin noktasını deniz seviyesinden 154 metre düşüklükle bünyesinde barındıran havza, aynı zamanda burada bulunan Aydıncol Gölüne de ev sahipliği yapmaktadır (Atalay, 2002: 264; 16; Aıbıbaımu, 2013: 31). Oldukça kurak bir bölge olan Turfan Havzası’na yaklaşık 2 bin yıl önce Tanrı Dağları’ndan yer altı tünelleri ile su getirilerek bölgenin su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır (Aıbıbaımu, 2013: 33-36). Bölgenin iklimi kış aylarında sert geçmesine rağmen yaz aylarında oldukça sıcaktır (Aıbıbaımu, 2013: 26-27). Bu konumu itibari ile Turfan Havzası yaz aylarında ulaştığı 40 santigrat derece ile Doğu Türkistan’ın en sıcak bölgesidir (Atalay, 2002: 265; Aıbıbaımu, 2013: 24).

² Barkan: Çöller de yaygın olarak görülen, rüzgârların esmesi sonucu oluşan yarım ay şeklindeki yığma tepelere verilen isimdir. Bu tepeler yoğun rüzgâr esintisi sonucu esinti yönünde birikerek oluşurlar. Esinti yönleri dik tepeler oluşturur, tepelerin üst kısımları ise gitgide küçülerek zeminle buluşurlar. Ayrıca bu tepelerin rüzgârların hangi yönde estiğinin bilgisini de vermektedirler.

Orta Asya Bölgesi'ndeki Havzalar

1.1.3. Göller

1.1.3.1. Hazar Gölü/Denizi

Yaklaşık olarak 371.000 kilometrekare genişliğinde bir alana sahip olan Hazar Gölü, büyüklüğü sebebiyle deniz olarak ta kabul edilmektedir. Son derece tuzlu ve dünyadaki en büyük göl konumunda bulunan Hazar, sularının nehir ve kanal şebekeleri haricinde deniz ve okyanuslarla doğal bir bağı olmamasından dolayı kapalı bir su havzasıdır. Ural, Atrek, Terek, İdil, Kura, Gurgan ve Emba nehirleri tarafından beslenmektedir. Ortalama su derinliği 184 metre ve en derin yeri 1200 metre olan Hazar Gölü kıyılarında günümüzde Azerbaycan 955, İran 724, Rusya Federasyonu 695, Kazakistan 2320 ve Türkmenistan 1200 kilometre kıyı şeridi ile yer almaktadır. Doğal sınırları olmamasından dolayı Hazar Gölü, Karadeniz ve Baltık Denizi'ne Don ve Volga nehirlerinin kollarına eklenen kanallar vasıtası ile bağlanmıştır. Ortalama genişliği 320 kilometre olan Hazar Gölü'nün kuzey-güney doğrultulu uzunluğu ise yaklaşık olarak 1200 kilometredir. Çok önemli doğal gaz ve petrol yataklarına ev sahipliği yapan bölgede özellikle mersin balığı ticareti ile ekonomik bir gelir de elde edilmektedir. Sahip olduğu kaynaklar nedeniyle enerji rezervinde dünyanın en büyük ikinci bölgesi konumundadır. Rezervleri hem kıyılarında hem de tabanında bulunan Hazar Gölü'nün en zengin rezerve sahip bölgeleri Kazakistan kıyıları ve Azerbaycan ile Türkmenistan devletleri arasında

kalan adalarda bulunmaktadır. Ayrıca bölge dünya havyar üretiminin yüzde doksanını karşılamaktadır (Atalay, 2002: 245; Gömeç, 2018: 111; Kılınç, 2019: 104-108; Çalışkan, 2020: 1-2; Kedikli-Çiçek, 2020: 77-84).

1.1.3.2. Aral Gölü

66.900 kilometrekare yüz ölçümüne sahip olan Aral Gölü doğu-batı istikametinde 280, kuzey-güney istikametinde ise yaklaşık olarak 400 kilometrelik bir uzunluğa sahiptir. Kimi kaynaklarda deniz olarak da geçen Aral Gölü dünyada Hazar, Superior ve Victoria göllerinin ardından en büyük dördüncü göldür (Atalay, 2002: 254; Agayeva, 2017: 37-39). Özbekistan ve Kazakistan arasında kalan Aral Gölü Siriderya (Seyhun) ve Amuderya (Ceyhun) nehirleri tarafından beslenmektedir. Ceyhun Nehri Vahş ve Penç nehirlerinin birleştiği yerden başlayarak sırasıyla; Tacikistan, Afganistan, Türkmenistan ve Özbekistan topraklarından geçerek Aral Gölü'ne dökülmektedir. Bu bölgeler arası uzunluğu 2540 kilometre olan nehrin yıllık ortalama su akışı 79.340 kilometreküptür. Bir diğer nehir olan Seyhun Nehri ise Narın ve Karasu nehirlerinin birleştiği noktadan başlayarak sırasıyla; Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan topraklarını dolaşarak Aral Gölü'ne dökülmektedir. Bu alanlar arasındaki uzunluğu 2212 kilometre olan Seyhun Nehri'nin yıllık ortalama su akışı ise 36.621 kilometreküptür (Kılınç, 2019: 69).

Aral Gölü bünyesinde barındırdığı havzası ile de son derece önemli bir bölgedir. Söz konusu havzada toprağı olan devletler Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan'dır. Gölden kuzeyde Kazakistan'ın Aralsk ve güneyde Özbekistan'ın Muynak limanlarından itibaren Tacikistan'a kadar büyük bir balık ticareti elde edilmektedir. Bu sayede binlerce insan geçimini sağlamaktadır. Ne var ki 1960 yılından itibaren Aral Gölünü besleyen Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin suları Sovyet Rusya tarafından barajlar ve kanallar vasıtası ile pirinç ve pamuk alanlarına yönlendirilmiştir. Bunun sonucunda yıllar geçtikçe göle giden su miktarı azaldığı için göldeki su seviyesi de gittikçe düştü. Göl, dünyanın dördüncü büyük gölü olma özelliğini kaybederek yavaş yavaş küçülmeye başladı. Özellikle 1970'den sonra göle giden su miktarı yüzde 61,4 oranında azalmıştır. Bunun sonucunda gitgide çekilmeye başlayan göl suyu yerini tuzlu ve zehirli bir kum çölüne bırakmıştır. Şiddetli rüzgârlar sonrası bölgede bulunan tuz ve kum bu rüzgârlar yardımıyla farklı bölgelere taşınarak tarıma ve insan

sağlığına zarar vermeye başlamış ve bölge için yeni bir sorun haline gelmiştir. Balıkçılıkla geçinen binlerce kişi işsiz kalmış ve bölgede bulunan balık fabrikası da kapatılmıştır. Öyle ki bir zamanlar göle sıfır olan Muynak limanı dahi su çekilmesi sonucu kıyından 60 kilometre dışarda kalmıştır.

Bunun yanında göl sularının çekilmesi ile beraber iklimde de önemli değişimler meydana gelmiştir. Denizel iklim olan bölge yavaş yavaş karasal iklime dönmeye başlamıştır. 1960 yılında 40-45 derece olan gündüz sıcaklıkları ve 30-35 derece olan gece sıcaklıkları, göldeki çekilme sonucu gündüz 40 derece iken gece yarı yarıya düşerek 20 derece seviyelerine kadar inmiştir (Yıldız, 2014: 12). 1986 yılında “Büyük Aral” ve “Küçük Aral” olarak ikiye bölünen Aral Gölü, 2007 yılında ise Büyük Aral kısmı da ikiye bölünerek “Doğu Büyük Aral” ve “Batı Büyük Aral” isimlerini almıştır. Böylece 3 parçaya bölünen gölün 1960 yılında 68.900 kilometrekare olan yüzölçümü, 2018 yılında 6990 kilometrekareye kadar düşmüştür (Yıldız, 2014: 6-12; Agayeva, 2017: 37; Kılınç, 2019: 68-76). Kum ve tuz olarak kalan bölgede dünyanın en genç çölü olan “Aralkum” ortaya çıkmıştır (Kılınç, 2019: 75). Gölü tekrar kurtarma çabaları devam etmektedir fakat şimdiye kadar ciddi bir adım atılmamıştır (Yıldız, 2014: 10-14; Agayeva, 2017: 37-39; Gömeç, 2018: 111; Kılınç, 2019: 75-80). Bu durumun böyle devam etmesi halinde Aral Gölü’nün tamamıyla yok olması hiç şüphesiz kaçınılmazdır.

1.1.3.3. Balkaş Gölü

Kazakistan’ın güney tarafında bulunan bozkırlarda yer alan Balkaş Gölü, 18.428 kilometrekarelik bir alanı kapsamaktadır (Gömeç, 2018: 111). Asya’nın dördüncü büyük gölü olan Balkaş Gölü’nün en derin noktası 26 metre yüksekliğindedir. Gölün doğu tarafı tuzlu, batı tarafının ise kimi yerleri az tuzlu kimi yerleri tuzsuzdur (Atalay, 2002: 248). Yaklaşık olarak 605 kilometre uzunluğunda ve 74 kilometre genişliğinde olan Balkaş Gölü’nü doğal yağışların dışında kuzey tarafından Ayagöz, Tokırau ve Bakanas, güney tarafından Karatal, İli, Lepsi ve Aksu nehirleri beslemektedir. Sahilleri kumsal olmakla birlikte sık sazlıklar ve kamışlıklar da bulunmaktadır (Ahmetbeyoğlu, 2009: 10). Ayrıca bölgede balıkçılık ta yapılmaktadır (Ahmetbeyoğlu, 2009: 7). Tıpkı Aral Gölü gibi bu gölde de maalesef yıllar geçtikçe küçülmeler görülmektedir. Gölü besleyen nehir sularının azalması şüphesiz bunun en büyük nedenlerinden biridir. Hemen hemen tüm bölgelerde olduğu gibi bu bölgede de ilkbahar aylarında eriyen karlar ve yağın

yağmurlardan dolayı taşkınlar ve seller görülmekte, bu sayede bir nebze olsun Balkaş Gölü beslenmektedir (Karcıoğlu, 2018: 21).

1.1.3.4. Issık Gölü

Yüzölçümü 6202 kilometrekare olan ve deniz seviyesinden 1609 metre yükseklikte bulunan Issık Gölü (Tashbayeva, 2001: 9-10), Kırgızistan'ın kuzey bölgesinde Terskey Ala, İçke Tasma, Küngey Ala ve Kızıl-Ompul dağları arasında kalmaktadır. Yaklaşık olarak 185 kilometre uzunluğunda olan gölün genişliği 60 kilometre ve en derin yeri 702 metredir. Dünyanın en büyük ikinci krater gölü ve en derin beşinci gölü olan Issık Gölün anlamı “Ilık-Sıcak Göl” demektir (Ünal, 2010: 7; Gömeç, 2018: 112). Tarihte pek çok kaynakta farklı farklı isimlerle anılan Issık Gölü, MÖ II. yüzyıla ait olan Çin kaynaklarında Jehai (Sıcak Deniz), İslam kaynaklarında İsi-kul, İskuk, İsig-kul ve İskul şeklinde anılmaktadır. Moğol kökenli bir kavim olan Kalmuklar da Kırgız halkının bölgede demir üretmelerinden dolayı göle Temurtu-Nor yani “Demirli Göl” ismini vermişlerdir (Taşağıl, 1999: 135).

Issık Gölü bünyesinde barındırdığı suyun çoğunu özellikle karların eridiği dönemlerde dağlardan taşarak gelen ırmaklardan sağlamaktadır. Bilhassa ağustos ayında karların geneli eridiği için taşkınlar halinde gelen ırmaklar sayesinde su seviyesinin en yüksek olduğu dönemi yaşamaktadır. Şiddetli soğukların yaşandığı şubat ayında ise en düşük seviyesini görmektedir. Doğudan Cırlagan ve Tüp, kuzeyden Turaygır, Küçük Aksu, Büyük Aksu, Kesesengir, Taldıbulak ve Koysu, güneyden ise Ak-Terek, Ton, Çiçkak, Cuka, Karakol, Barsgan (Barshan), Cetioğuz ve Kızılsu ırmakları gölü besleyen ırmakların başında gelmektedirler. Her yıl yaklaşık olarak 60.000 metreküp civarında su alan göl, buharlaşmanın yüksek olmasından dolayı hem tuzludur hem de su seviyesi çok fazla yükselememektedir. Bu özelliğinden dolayı tuz oranı artan Issık Gölü, Hazar Gölü'nden sonra dünyanın en tuzlu ikinci gölüdür. Temmuz ayında sıcakların da etkisi ile beraber gölün sıcaklığı 19 dereceye kadar yükselmektedir. Göl çevresindeki araziler tarım açısından çok uygun olduğu için bölgede birçok ürün yetiştirilmektedir. Özellikle pamuk, mısır, tütün, buğday ve şeker pancarı bölgede yetiştirilen başlıca tarım ürünleridir. Balıkçılığın da son derece gelişmiş olduğu bölge demir, kömür, çinko, kükürt ve petrol gibi önemli madenleri de bünyesinde barındırmaktadır (Taşağıl, 1999: 136).

Ayrıca Issık Gölü Sovyetler Birliği döneminde Rusların bir üs noktası olmuş, denizaltı silahlarının denenip geliştirilmesinde de kullanılmıştır (Atalay, 2002: 256).

Issık Gölü verimli tarım arazileri, zengin yer altı kaynakları ve turizm açısından oldukça elverişli sahilleriyle beraber çok zengin bir tarihe de sahiptir. Hemen hemen herkesin bildiği ünlü “altın elbiseli adam” buluntusu 1969 yılında bu bölgede bulunan Esik Kurganı’ndan çıkmıştır. MÖ III. yüzyıl ve MS I. yüzyıl tarihleri arasında yapıldıkları tahmin edilen “Karakol Kurganları” da yine bu bölgede bulunmaktadır. Tanrı Dağları silsilesinin bünyesinde barındırdığı bu bölge, adı geçen dağların heykel açısından en verimli yeridir (Alieva, 2019: 22). Buradaki çoğu heykelde Türk tipi börk, uçları sarkık olan bıyıklar ve belde bulunan kemere kına bağlanmış iki kayış ile asılmış olan eğri kılıç oldukça dikkat çekmektedir. Göl çevresi bu heykeller ile beraber birçok harabeye de ev sahipliği yapmaktadır. Bölgede bulunan Atbaş, Tarav, Çumgal, Tokuz ve Barsgan gibi harabelerde bulunan kalelerin kimileri Fergana, kimileri ise Göktürk devleti dönemindeki Soğd kaleleri ile büyük oranda benzerlik göstermektedirler. Bu kalıntılar hiç şüphesiz bölgede eski dönemlerden beri Türklerin yaşadığını kanıtlamaktadır. Özellikle bölge ile ilgili bilgi veren Türk destanları ve İslam kaynakları en eski Türk yurdu olarak bu bölgeyi göstermektedirler. Kutsal kitaplara bağlı rivayetler de Hazreti Nuh ve oğullarından bahsedilirken oğulları Ham, Sam ve Yafes arasında dünyayı paylaştırdığı ve Türklerin atası olduğu düşünülen Yafes’e Ceyhun’un öte tarafını verdiği öğrenilmektedir. Oğlu Türk’ün ise anavatanının Issık Gölü Bölgesi olduğu rivayetlerde geçen diğer bir bilgidir. Ak Hun, Batı Göktürk, Karluk ve Oğuzların bölgede kurulmuş olmaları bilginin doğruluk payını arttırmaktadır (Turan, 1969: 20; Ögel, 1984: 173-176). Yine bu bilgilerden Oğuznameler’de de söz edilmektedir. Ayrıca Manas Destanı da asıl bölgenin Issık Gölü çevresi olduğunu bildirmektedir. Yapılan arkeolojik kazılarda ise MÖ 2500 ve 1700 yılları arasında Türklerin ilk olarak yaşadıkları yerlerin Sayan Dağları’nın güneybatısı ve Altay Dağları’nın kuzeyinde bulunan Minusinsk, Abakan ve Tuva bozkırları olduğu tespit edilmiştir. Doğu ve Batı Türklüğünün kaynaşma noktası olması, batı-doğu ticaret yolunun bu bölge üzerinden geçerek Çin’e ulaşması ve Orta Asya Türk Tarihi açısından son derece önemli olan konumu bölgenin en eski Türk yurdu olarak gösterilmesinin nedenidir (Taşağıl, 1999: 136).

1.1.3.5. Baykal Gölü

Dünyanın 1637 metre ile en derin gölü olan Baykal Gölü, 31.494 kilometrekare yüzölçümüne sahiptir. Orta Sibirya'nın güneyinde bulunan göl, büyüklük olarak dünyada sekizinci sıradadır. İsminin anlamı kimi kaynaklarda “Zengin Göl” kimilerinde ise “Büyük Göl” veya “Derin Göl” olarak geçmektedir. Uzunluğu bakımından yaklaşık olarak 636 kilometre civarlarında olan Baykal Gölü genişlik olarak ise 30 ile 100 kilometre arasındadır. Tıpkı diğer göller gibi bu gölde çeşitli akarsular tarafından beslenmektedir. Bu akarsuların sayısı Selenge Irmağı ile beraber 300 civarındadır. Dünyanın içme suyu kaynakları bakımından beşte birini oluşturan Baykal Gölü aynı zamanda buzullar haricinde dünyanın en büyük tatlı su kaynağıdır. Havzasında az da olsa kaya resimleri ve arkeolojik alanlar bulunmaktadır ve bu alanlar farklı dönemlere ait etkileyici bilgiler vermelerinden dolayı oldukça önemlidirler. Çevresi geçmiş yıllarda Türkler ve çeşitli kavimler tarafından iskân edilen göl ile alakalı olarak çok ilginç inanışlar bulunmaktadır. Bunlardan günümüzdeki Saha Türkleri'nin inanışlarına göre Baykal Gölü dünyanın tabanını oluşturmaktadır. Gölün içerisinde bir balık bulunmaktadır ve dünya da bu balığın üzerinde durmaktadır. 18 adanın bulunduğu Baykal Gölü'nde 1700 çeşit bitki ve hayvan yaşamaktadır. Çeşit bakımından oldukça zengin olan gölü en özel kılan özelliği ise, yaşayan bu bitki ve hayvanların 1083 tanesinin dünyada sadece kendi bünyesinde bulunmasıdır (Karcioğlu, 2018: 23-24; Gömeç, 2018: 112; Çirkin, 2019: 17; Çelebi, 2019: 8; Akgün, 2020: 37).

Orta Asya Bölgesi'ndeki Göller

1.1.4. Dağlar

1.1.4.1. Altay Dağları

Güney Sibiry'a'da Moğolistan sınırında bulunan Altay Dağları, Moğolistan sınırı boyunca uzanan ve Moğolistan ile Çin'i, Kazakistan ile Moğolistan ve Rusya Federasyonu'nu ayıran konumdaki sıra dağlardır (Atalay, 2002: 248). Buradan da anlaşılacağı üzere gayet uzun bir boyuta sahip olan Altay Dağları 48°-50° kuzey enleminde, 81°-90° doğu boylamında yer almaktadırlar. Altay kelimesinin Moğolcadaki karşılığı "altın" olmasından dolayı Altay Dağları'nın Moğollardaki karşılığı "Altın Dağlar"dır da diyebiliriz. Birçok tepesi bulunan ve uzun sıradağlardan oluşan bu dağların en yüksek noktası 4506 metreyle Rusya Federasyonu'nda bulunan Beluha Doruğudur (Şahin, 2020: 279). Yüksek kesimleri genellikle karla kaplı olan Altay Dağları'nın özellikle Kazakistan Bölgesi'nde bulunan kesimlerine yıllık ortalama 1500 milimetre yağış düşmektedir (Atalay, 2002: 248).

Altay Dağları, maden bakımından da geçmişten beri zengin bir yapıya sahiptir. Özellikle bu dağların yamaçlarında asırlardır demir işçiliği yapılmaktadır. Günümüzde de demir ve bakır ile beraber yine birçok maden Altay Dağları'ndan çıkarılmaktadır (Şahin, 2020: 279). Bir hayli uzun bir yapıya sahip olan Altay Dağları bu nedenle birçok ülkenin sınırlarından geçmekte ve bu ülkelere göre çeşitli yükseklikler ve çeşitli bitki örtülerine sahip olmaktadır. Bünyesinde birçok gölü barındırmasının yanında bu dağlar, özellikle Türkler açısından tarihi bir öneme de sahiptirler. Birçok bilim dalı tarafından yapılan araştırmalarda Türklerin anayurdunun Altaylar veya Altayların çevresinde olduğu vurgulanmış ve hemen hemen tüm bilim dünyası tarafından kabul edilmiştir (Turan, 1969: 19; Ögel, 1984: 5 vd.; Kafesoğlu, 1998: 48; Üngör, 2016: 358; Koca, 2017: 2; Ceylan, 2018a: 155-156). Tuva, Altay, Hakas ve Kazak Türklerinin yaşadığı topraklar olarak bilinen bu coğrafya, aynı zamanda birçok kaynakta, Hun destanlarında ve Göktürk efsanelerinde de geçmektedirler (Taşağıl, 2015: 124-126; Gömeç, 2018: 110).

1.1.4.2. Tengri/Tanrı/Tienşan Dağları

Kırgızistan, Özbekistan, Çin'e bağlı özerk bir devlet olan Doğu Türkistan ve Kazakistan bölgelerinde bulunan Tanrı veya diğer isimleriyle Tengri/Tienşan Dağları, Orta Asya Bölgesi'nin kuzeydoğusuna düşmektedir. Dağların doğu-batı yönündeki

uzunluğu 2000 kilometre, genişliği ise 400 kilometredir ve yaklaşık olarak üçte ikisi Kırgızistan sınırları içerisinde bulunmaktadır (Ünal, 2010: 6). Bu dağlar 1500 kilometre boyunca Kırgızistan-Doğu Türkistan arasında uzanmaktadır. 4000 metrenin üzerindeki bölümleri buzullarla kaplı olan Tanrı Dağları'nın bu buzla kaplı bölümleri arasında dik kanyon vadiler bulunmaktadır. Karasal iklimin hâkim olduğu bölgede kışlar aşırı soğuk, yazlar ise aşırı sıcak geçmektedir ve gece ve gündüz sıcaklıkları da oldukça farklıdır (Ünal, 2010: 6). Dağlarda melez(larix), ladin ve meşe gibi ormanlar yer almaktadır. Bu ormanlarda çeşitli hayvanların yanı sıra özellikle yaban domuzu, kahverengi ayı, vaşak ve kurt türü hayvanlar daha çok görülmektedir (Atalay, 2002: 247). Ayrıca iğne yapraklı ormanların ve hayvanların yaz aylarında otlatılabileceği çayır alanlarının da bulunduğu bölgenin en yüksek tepesi, Kırgızistan-Doğu Türkistan arasında bulunan ve 7439 metre yüksekliğinde olan Pobedy Tepesi'dir (Tashbayeva, 2001: 9; Atalay, 2002: 246; Ceylan, 2015b: 11; Koca, 2017: 3-4; Ceylan, 2018a: 157; Ceylan-Özgül, 2018: 626).

Kırgızistan Bölgesi'nin en önemli dağları konumunda bulunan Tanrı Dağları 88 büyük dağdan oluşmaktadır. Bu dağların en yüksek ve en meşhur tepeleri Pobeda (Pobedy-7439), Lenin (7134) ve Han-Tengri (6995)'dir. Kimi zirveleri Kırgızistan'da bulunan dağların kimi zirveleri ise Kırgızistan, Kazakistan ve Çin sınır bölgelerinin kesiştikleri noktalarda yer almaktadır (Tashbayeva, 2001: 9; Çorotekin, 2002: 459). Oldukça yüksek zirvelere sahip birçok dağı bünyesinde barındıran bölgede yüksekliği 7000 metrenin üzerinde olan 2, 6000 metrenin üzerinde olan 23 ve 5000 metrenin üzerinde olan 80 dağ bulunmaktadır. Kazakistan-Çin sınırında yer alan ve 200 metre kalınlığında olan Güney İngiliz Buzulu dünyadaki en büyük buzullar arasındadır ve 3,5 kilometrelik genişliğe, 62 kilometrelik uzunluğa sahiptir. Bu buzulla beraber bölgede bulunan Kırgız Sırtları, Akşırak Kuyluğu, Kayında, Batal Kokşaal Dağı ve Terskey Ala Dağı Buzulları dağcılık için önemli bölgelerdir (Ünal, 2010: 6).

Tanrı Dağları bünyesinde birçok göl ve akarsuyu da barındırmaktadır. Bu göllerin en önemlisi konumunda bulunan Issık Göl, dağların Kırgızistan kesiminin kuzey tarafında yer almaktadır (Atalay, 2002: 256). Ak Hun, Göktürk ve çeşitli Türk devletlerini bünyesinde barındıran bu göl ve çevresi de aynen Altay Dağları gibi Türklerin anayurdu olarak gösterilmektedir. Özellikle İslam kaynakları, kutsal kitaplar ve Türk destanları bu konu hakkında önemli bilgiler vermektedirler (Turan, 1969: 20; Ögel, 1984: 173-176; Taşağıl, 1999: 136; Şahin, 2020: 280). Bölgenin en önemli nehirlerinden biri olan Seyhun

Nehri de yine Tanrı Dağları'nın Kırgızistan bölümünde bulunan kesimlerinden doğmaktadır (Kılınç, 2019: 69).

1.1.4.3. Kopet Dağları

28.000 kilometrekarelik yüz ölçümüne sahip olan ve doğu-batı yönünde 500 kilometreden fazla bir uzunluğa sahip olan Kopet Dağları, Alp-Himalaya dağ sisteminin bir parçasıdır. Dağların özellikle dikkat çeken özelliklerinden birisi çıplak ve aşınmış olmalarıdır. Farslarda yani İranlılardaki karşılığı “Kuhubet” olan Kopet Dağları'nın anlamı, “Kuhu = dağ”, “bet = kötü” kelimelerine karşılık geldiği için “Kötü Dağ”dır. Orta Asya'da bulunan diğer dağlara nispeten düşük bir yükseltiye sahip olan bu dağların en yüksek noktası 2942 metredir ve İran toprakları içerisinde yer almaktadır. Türkmenistan'ın Aşkabat şehrinin güneybatısında yer alan 2912 metre yüksekliğindeki Şah Şah tepesi ise, bu devletin sınırları içerisindeki en yüksek noktasıdır (Koşak, 2009: 103; Arbatov, 2016: 14; Arbatov-Karatepe, 2016: 573-574).

Kopet Dağları; merkez, doğu ve batı olmak üzere 3 bölüme ayrılmaktadırlar. Merkez Kopet Dağı Bölgesi Kaka ilinin Artık köyü ile Arçman ili arasında kalmaktadır. Burası Kopet Dağları'nın en yüksek noktasıdır. Bölgede dik yamaçlar, derin ve dar vadiler ile beraber uçurumlar bulunmaktadır. Doğu Kopet Dağı bölümü Kaka ilinin Artık köyü ile Tecen Nehri arasında kalmaktadır. Doğu tarafında Bathyz tepelerinin batı kısmındaki yamaçlar ile birleşir. Bu bölümün en yüksek kesimi Arslандаğ zirvesidir. Batı Kopet Dağı bölümü ise Arçman İli ile Dane Ata köyü arasında kalmaktadır. Yüz ölçümü bakımından en büyük bölge olan bu bölgede farklı yüksekliklere sahip Küren Dağı (971 metre), Gözlüdağ ve Arpaekilen gibi birçok tepe bulunmaktadır. Bunların arasında en yüksek tepe Üčkuyu tepesidir. Bu tepelerin arasında birikinti ovalar bulunmaktadır. Dağların genel özelliği olarak kırılmaya ve aşınmaya müsait bir yapısının olmasından dolayı bölgede akarsuların aşındırması neticesinde yükseklikleri birkaç yüz metreyi bulan boğaz vadiler ve kanyonlar oluşmuştur. Birçok bitki örtüsünün yer aldığı bölge aynı zamanda fay hattı üzerinde bulunmaktadır (Arbatov, 2016: 14-16; Arbatov-Karatepe, 2016: 574-575).

Kopet Dağları akarsu bakımından da oldukça zengin bir bölgedir. Bünyesinde barındırdığı akarsular çok büyük olmamakla beraber en uzununu sadece ilkbahar aylarında 10 kilometrenin üzerine çıkmaktadır. Dağların özellikle kuzey bölgelerinde yer alan bu

akarsuların en önemlileri arasında Sekizyap, Altıyap, Arvaz, Aşkabat, Pövrize, Gozgançay, Garasuv, Duşak ve Mene bulunmaktadır. Adı geçen bu akarsuların çoğunluğunun kaynağı yer altı sularıdır (Koşak, 2009: 117). Bünyesinde bu akarsular ile beraber birçok bitki türünü de barındıran Kopet Dağları'nda 1700 civarında bitki yetişmektedir (Koşak, 2009: 125). Dağların yüksekliklerine göre çeşitli bölgelerinde yetişen bu bitkilerden bazıları şunlardır: gırtıç, yüzarlık, yulak, dağ soğanı, çigildem. Bunlarla beraber badam, böğürtlen ve yabani üzüm gibi birçok yabani ağaç ta yetişmektedir (Koşak, 2009: 128-131). Ayrıca Türkmen Arımdı da bölgenin endemik bitki türlerinden bir tanesidir (Koşak, 2009: 130).

1.1.4.4. Ural Dağları

Yaklaşık olarak 2400 kilometre boyutunda olan Ural Dağları Avrupa ile Asya kıtaları (Taşağıl, 2015: 32) arasında bir sınır şeridi olarak 2000 kilometre boyunca uzanmaktadırlar. Uzunluklarına nispeten çok fazla yüksek olmayan bu dağların en yüksek noktası 1855 metre ile Naroda Tepesi'dir. Ortalama olarak 900 metre civarlarında tepelere sahip olan Ural Dağları 63° Kuzey enleminin kuzeyinde, Kuzey Urallar ismini alırlar. Bu bölüm dağların en yüksek olduğu bölümdür ve Naroda Tepesi bu bölümde bulunmaktadır. Naroda'nın dışında yer yer 1500 metreye kadar ulaşan tepelerin de bulunduğu Kuzey Urallara nispeten Güney ve Orta Urallar bölümündeki kesimler daha düşük seviyededirler. Oldukça uzun bir yapıya sahip olan Ural Dağları Kazakistan, Rusya, Kırgızistan ve Ukrayna devletleri içerisinde yer almaktadır. Kuzey Buz Denizi'nden Hazar'a doğru uzanıp, Sibiry'a ile Rusya'yı ayırarak kuzeyindeki Arktik Denizi'nden güneyindeki Kazakistan'a kadar ulaşırlar. Yer altı kaynakları bakımından bir hayli zengin olan bölgede demir, nikel, bakır, platin marangez ve altın gibi pek çok maden bulunmaktadır. Emba, Ob, Pechora ve Ural gibi nehirler kaynağını bu dağlardan almaktadırlar (Karcıoğlu, 2018: 6). Ayrıca bölgede kaya ve mağara resimleri de bulunmaktadır (Akgün, 2020: 38).

1.1.4.5. Sayan Dağları

Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir devlet olan Tuva Cumhuriyeti'nde bulunan Sayan Dağları, doğu-batı yönünde uzanmaktadırlar. En yüksek tepesi Munku-Sardyk Tepesi'dir. 3495 metre yüksekliğinde bulunan bu tepe dışında dağların genel olarak ortalaması 2150 ile 2750 metre arasında değişmektedir. Baykal Gölü'nün kuzeybatısında

bulunan Ural Dağları aynı zamanda Altay Dağları'nın kuzey doğusuna ve Hakasya Bölgesi'nin güneydoğusuna düşmektedirler. Yukarı Yenisey Irmağı da bölgeden geçen ırmaklar arasındadır (Rasonyi, 2002: 379; Karcıoğlu, 2018: 6-7). Özellikle Altay Dağları ile Sayan Dağları arasında bulunan havzalar hayvancılığa son derece elverişlidir. Dağlardan gelen akarsular nedeniyle bol bol su alan bölge bozkır toplulukları ve Türkler tarafından sık sık iskân edilmiştir (Akgün, 2020: 7). Bu bölge aynı zamanda Türklerin ilk anayurdu olarak ta gösterilmektedir (Koca, 2017: 2).

1.1.4.6. Pamir Dağları

Uzunluğu 800 kilometre olan ve yüksekliği yer yer 5000-7000 metre arasında değişen Pamir Dağları, Orta Asya'nın en yüksek dağları konumundadırlar (Taşağıl, 2015: 32). Bu dağların en yüksek yeri 7495 metre yüksekliğindedir (Ceylan, 2015b: 11; Ceylan-Özgül, 2018: 626) ve Tacikistan da bulunmaktadır. Üst tarafları bir platoyu andıran Pamir Dağları'nın eteklerine doğu düz ve geniş akarsu vadileri bulunmaktadır. Orta Asya'nın en önemli nehirlerinden olan Ceyhun Nehri bu dağlardan doğmaktadır (Kılınç, 2019: 69). Yüksek kesimleri ağaç bakımından son derece yoksun olmasına rağmen otlak alanlar bakımından bir hayli zengindir. Bu otlaklardan dolayı dağlar “Pamir” ismini almışlardır. Yerel dilde Pamir'in anlamı “otlak” demektir (Atalay, 2002: 246; Ceylan, 2018a: 157). Dünyanın en uzun ve en büyük buzullarının bulunduğu bu dağlarda ocak aylarında hava sıcaklığı -20 santigrat dereceye, son derece şiddetli kar fırtınalarına sahne olan yüksek kesimlerinde ise -45 santigrat dereceye kadar düşmektedir. Çine bağlı özerk bir devlet olan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Pamir Dağları'nın doğu kesimini içine almaktadır. Özellikle bu bölgede hava sıcaklığı -60 santigrat dereceyi görmektedir (Atalay, 2002: 360-361).

Orta Asya Bölgesi'ndeki Dağlar

1.1.5. Nehirler

1.1.5.1. Ceyhun Nehri (Amuderya)

Ceyhun Nehri diğer ismiyle Amuderya (Demirci, 2012: 48; Agayeva, 2017: 45-48) hiç şüphesiz Orta Asya Bölgesi'ne hayat veren en önemli nehirlerden biridir. Bölgede en büyük ve en fazla su miktarına sahip olan bu nehir (Arbatov, 2016: 69) Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan da bulunan Pamir Dağları'nda (Kılınç, 2019: 69) bulunan kar ve buzullardan sularını karşılamaktadır. Buradaki buzullardan itibaren başlayan Ceyhun Nehri'nin toplam uzunluğu yaklaşık olarak 2400 kilometredir (Gömeç, 2018: 109). Tacikistan ve kuzeydoğu Afganistan sınırını oluşturan Ceyhun Nehri yolculuğu boyunca Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Afganistan ve Türkmenistan olmak üzere toplamda beş ülkeden geçmektedir. Nehrin sularının aslan payını yüzde 80'lik bir oranla Tacikistan karşılamaktadır. Diğer bölümü ise yüzde 8 Afganistan, yüzde 6 Özbekistan, yüzde 3 Kırgızistan ve yüzde 3 oranında İran ve Türkmenistan'dan gelmektedir (Yıldız, 2019: 22).

Oldukça uzun bir yapıya sahip olan nehir aynı zamanda 465.000 kilometrekarelik alanıyla geniş bir havzaya sahiptir. Ceyhun Nehri birçok farklı akarsuyun birleşmesi sonucu gerçek büyüklüğüne ulaşmakta ve asıl ismini bu şekilde almaktadır. Bu nedenle nehrin uzunluğu ve havzasının genişliği konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Kimi çalışmalarda nehrin başlangıcı olarak Penj ve Vahş nehirlerinin birleştiği nokta alınmaktadır. Nehrin bu noktadan dökülmüş olduğu Aral Gölü'ne kadar olan uzunluğu kimi araştırmacılara göre 1415, kimilerine göre ise 1437 kilometredir. Tüm bunlarla beraber nehrin başlangıç noktasını Vahan Nehri olarak aldığımızda ise nehrin uzunluğu 2540 kilometre dolaylarına kadar ulaşmaktadır (Arbatov, 2016: 69).

Ceyhun Nehri'nin kaynağını aldığı kesimler son derece yüksek bölgelerdir. Bundan dolayı bölgede buz ve kar örtüsü daima bulunmakta ve buharlaşma ve hava sıcaklığı düşük düzeylerde seyretmektedir. Alp Himalaya dağlarındaki buzullar ve kar örtüsünden dolayı sürekli bir su akışı sağlanmakta ve Ceyhun Nehri'nin birçok kolu da bu sulardan beslenmektedir. Nehri besleyen Penj Nehri Pamir ve Vahan akarsularının birleşmesi sonucu oluşmaktadır. Bu akarsular Ceyhun'un sol tarafındaki kolları konumundadırlar. Ayrıca Murgap, Oksu, Bartanga ve Tün akarsuları Penj Nehri'ni besleyen diğer akarsulardır. Bu nehir Vahş Nehri ile birleşerek Ceyhun Nehri'ni

oluşturmaktadır. Nehir Kızılıkum ve Karakum ölllerini geçtikten sonra Aral Gölü'ne ulaşmaktadır (Arbatov, 2016: 69).

Ceyhun Nehri'nde özellikle yaz aylarında su seviyesi artmaktadır. Bunun sebebi yükselen hava sıcaklığının etkisiyle erimeye başlayan buzullar ve karlardır. Bilhassa haziran ayında en yüksek seviyelerini gören Ceyhun Nehri, kimi bölgelerde taşkınlara sebep olur. Eriyen kar ve buzul suları ile birlikte iyice yükselen nehir, kış aylarına doğru yavaş yavaş düşüşe geçmektedir (Arbatov, 2016: 69-70).

Birçok kaynakta farklı farklı isimlerle anılan Ceyhun Nehri Ceyhun/Belh ismini Araplardan diğer ismi olan Amuderya'yı ise kıyısında bulunan Amull Amüya kentinden almıştır (Karcıoğlu, 2018: 14). Hazar Gölü'ne (Gömeç, 2018: 109) döküldüğü konusunda da birçok buluntusu olan nehir hakkında yapılan araştırmalar sonucunda özellikle Yontma Taş Devri öncesindeki yıllarda bu göle döküldüğü, daha sonra tekrar Aral Gölüne dökülüp belli bir süre sonra tekrar Tunç Devri'ne kadar bu göle döküldüğü tespit edilmiştir. Tunç Devri'nde ise tekrardan Aral Gölü'ne dökülmeye devam ettiği anlaşılmıştır. Tarihte birçok kez bu şekilde değişiklikler gösteren Ceyhun Nehri günümüzde Aral Gölü'ne dökülmektedir (Karcıoğlu, 2018: 14-15).

MÖ birçok bölgede olduğu gibi Orta Asya Bölgesi'nde de göçler meydana gelmiştir. Özellikle MÖ I. binden itibaren Ceyhun Bölgesi'ne Hint-Ari ve Türk kavimleri göç etmeye başlamışlardır. Yaşadıkları yıllar boyunca bölgede çeşitli medeniyet merkezleri kuran bu insanlar Ceyhun Nehri'ni aralarında sınır olarak kabul etmişlerdir. Buna göre kuzey kesimlerinde Türk kavimleri, güney kesimlerinde ise Hint-Ari kavimleri yerleşmişlerdir. Türk kavimlerinin oturduğu kuzey kesimleri Araplar tarafından Maveräünnehir olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda nehre Ceyhun ismini de veren Araplar, İslamiyet'in Belh şehrinden Türkistan Bölgesi'ne yayılmasından dolayı bu nehre "Belh Nehri" ismini de vermişlerdir. Bu yüzden kimi Arap kaynaklarında nehir Belh Nehri olarak da geçmektedir (Karcıoğlu, 2018: 15; Esin, 1991: 98-99).

1.1.5.2. Seyhun Nehri (Siriderya)

Kaynağını Tanrı Dağları'ndaki kar ve buzullarla beraber Narın ve Kara Derya'dan karşılayan Seyhun Nehri diğer adıyla Siriderya (Agayeva, 2017: 39-45) Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kazakistan olmak üzere toplam 4 ülkenin topraklarından geçerek Aral Gölüne dökülmektedir (Kılınç, 2019: 69). Uzunluğu kimi kaynaklara göre

2000 (Gömeç, 2018: 109), kimilerine göre ise 2212 (Demirci, 2012: 48; Karcıoğlu, 2018: 13; Kılınç, 2019: 69) veya 2500 (Yıldız, 2019: 23) kilometredir. Nehrin sularının yüzde 74'lük kısmı Kırgızistan topraklarından karşılanmaktadır. Kalan kısmın yüzde 12'si Kazakistan, yüzde 11'i Özbekistan, yüzde 3'ü ise Tacikistan'dan gelmektedir (Yıldız, 2019: 23).

Seyhun ve Ceyhun Nehirleri'nin arasında kalan bölge “Maveraünnehir” olarak isimlendirilmektedir. Tarih boyunca birçok Türk kavmine ev sahipliği yapan Maveraünnehir aynı zamanda Turan Yurdu olarak da anılmakta ve en eski Türklerin yaşadığı toprakların bir bölümünü oluşturmaktadır. Eskiden başlayarak günümüzde de Oğuz Yurdu olarak anılan bu bölgenin sınırlarından birisini oluşturan Seyhun Nehri, Orhun Yazıtları'nda “Yinçü Ögüz” (İnci Nehir) olarak geçmektedir (Gömeç, 2018: 109; Muhammedcanov, 2009: 272).

Seyhun Nehri, aynı zamanda büyük bir havzayı da meydana getirmektedir. Son derece geniş bir alanı kapsayan bu havzada geçmişten günümüze kadar birçok toplum yaşamıştır. Bu toplumların en eskisi İskitler'dir. İskitler gibi birçok toplumdan bahseden yazarlar özellikle Seyhun Nehrini anlatırken çeşit çeşit isimler kullanmışlardır. Mesela bu yazarlardan birisi olan Herodotos İskitleri anlatırken “Tanais Nehrini geçtikten sonra İskitya sona ermektedir” demektedir (Karcıoğlu, 2018: 13). Bu cümlede geçen “Tanais Nehri'nin” Seyhun Nehri olabileceği bilim adamları tarafından düşünülmektedir. Geçmişte bu örnekteki gibi birçok isim Seyhun Nehri için kullanılmıştır (Karcıoğlu, 2018: 13-14).

1.1.5.3. Selenge Nehri

Yaklaşık olarak 1024 kilometre uzunluğunda olan Selenge Nehri, Moğolistan'ın batısında bulunan Ulyasutay civarındaki Muren ve İder ırmaklarının birleşmesi ile oluşmaktadır. Doğu yönünde akan nehrin havzasının genişliği 447.000 kilometredir. Selenge Nehri Rusya'ya yakın bölgede bulunan Kyahta'nın batısında Orhun Nehri ile birleşerek Buryat Özerk Cumhuriyeti'nden geçip Baykal Gölü'ne dökülmektedir. Ötüken toprakları içerisinde yer alan nehrin adı birçok kaynakta geçmektedir (Gömeç, 2020: 13,17) . Terhin Yazıtı'nın batı yüzündeki 4. satırda “Sekiz Selenge” (Gömeç, 2008: 5-6, 13), Şine Usu Yazıtı'nda geçen Moyun Çor Kağan'a ait olan kışlak ve yaylak yerlerinde ve Orhun Kitabeleri'nde özellikle Bilge Kağan Anıtı'nda nehirde sık sık

bahsedilmektedir (Gömeç, 2008: 13-14). Ayrıca Selenge Nehri kıyısında Moyun Çor Kağan zamanında “Bay Balık” adında bir şehir yapılmıştır. Şehrin yapımında Çinli ve Sogdlu ustalar çalıştırılmıştır. Bay Balık şehrinin kalıntıları halen daha Selenge Nehri kıyısında bulunmaktadır (Gömeç, 2008: 13-14; Karcioğlu, 2018: 16-17; Gömeç, 2019a: 18).

1.1.5.4. Orhun/Orkun Nehri

Kimi kaynaklarda Orkun Nehri olarak ta geçen Orhun Nehri 1130 kilometre uzunluğundadır ve Moğolistan’da bulunmaktadır. Türk tarihinde çok büyük bir öneme sahip olan bu nehrin ismi “or” ve “kun/kün” isimlerinin birleşmesi sonucu meydana gelmiştir. Göktürk harfli yazıtlarda özellikle “Orkun Ögüz” (Orhun Irmağı) şeklinde geçen nehrin ismi milletin-toplulun merkezi anlamına gelmektedir (Gömeç, 2008: 12; Karcioğlu, 2018: 15). Tarihi Ötüken Bölgesi’ni neredeyse bir baştan bir başa dolaşan nehir, Selenge Nehri’nin ana kolunu oluşturmaktadır. Moğolistan Bölgesi’nin tarım ve hayvancılığa en elverişli topraklarının meydana gelmesini sağlayan Orhun Nehri, aynı zamanda bir havzayı da meydana getirmektedir. Özellikle Şine Usu ve Terhin Yazıtları gibi birçok kaynakta adı geçen Orhun Nehri havzasında Türk Tarihi’nin en kıymetli eserleri konumunda bulunan “Orhun Abideleri”ni barındırmaktadır. Yaptırdıkları bu muazzam abidelerle isimlerini tüm cihana duyuran Göktürkler, atalarının da yaşamış olduğu bu bölgeyi hiç şüphesiz boş yere yurt edinmemişlerdir. O dönemlerde olduğu gibi günümüzde de stratejik açıdan son derece büyük bir öneme sahip olan bölge, Orhun Vadisi’nin doğu tarafından giriş kapısı konumundadır. Bu bölge özellikle Çin’den gelebilecek saldırılar için ilk engeli oluşturmaktadır (Gömeç, 2008: 12-13). Ayrıca Göktürk, Hun ve Uygurların esas başkenti konumunda bulunan Karabalgasun eski adı ile “Ordu Balık” şehri de, yine bu nehrin kıyısında bulunmaktadır (Gömeç, 2019a: 18).

Tarihi İpek Yolu güzergâhında bulunan Orhun Havzası, hem kültürel hem de ticari bir merkez olma özelliği taşımaktadır. Bünyesinde barındırdığı iki önemli vadiden birincisi, Karakurum’dan Orhun Nehri’nin Selenge Nehrine karıştığı yere kadar uzanmaktadır. Bu vadi, Orhun Nehri ve kolları tarafından sulanmaktadır. Geniş bozkırlara sahip olan bölge, hayvancılık ve şehir hayatı için son derece uygun bir yerdir. Diğer vadi ise, Hangay Sıradağları’ndan Karakurum’a kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Bölgenin çevresi ormanlar ve yüksek sıradağlar ile çevrilidir. Son derece verimli

toprakları bünyesinde barındıran nehir ve havzası Türkler için her dönemde önemini korumuştur. Özellikle Selenge Nehri ve Orhun Nehri'nin birleştiği noktada bulunan bir adacıkta, atalarının gökten doğarak türediklerine inanmışlardır (Karcıoğlu, 2018: 15-16).

1.1.5.5. Yenisey Nehri

Moğolistan'ın kuzey bölgelerinden kaynağını alan Yenisey Nehri, yaklaşık olarak 3800 kilometre uzunluğundadır. Göktürkçe kitabelerde “Kem Nehri” olarak geçen nehir, Türk tarihinde son derece önemli bir konuma sahiptir. Orhun Abideleri'nden Bilge Kağan Yazıtı'nda kağanın yaptığı seferler sırasında adı geçen nehirden, aynı zamanda Uygurların yaptığı seferler anlatılırken de söz edilmektedir. Her iki dönemde de seferler “Çikler” adında bir kavmin üzerine yapılmış ve zafer elde edilmiştir. Bu seferlerden Orhun Abideleri'nde geçeni Bilge Kağan 26 yaşında iken 709 yılında, Uygurlardaki ise 750 yılında yapılmıştır. Yapılan bu seferlerdeki savaşlar Bilge Kağan döneminde Yenisey Nehri geçilerek “Ürpen”de, Uygurlar döneminde ise Yenisey Nehri kıyısında gerçekleşmiştir. Son derece verimli bir bölge olan nehrin kıyı kesimlerinde Hakas, Altay ve Tuva gibi Türk boyları yaşamaktadırlar (Gömeç, 2008: 10-11; Karcıoğlu, 2018: 19).

1.1.5.6. Togla/Tola Nehri

Özellikle Orhun Abideleri'nden Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları'nda adını gördüğümüz bu nehre, Türkler “Togla”, Moğollar ise “Tuul” ismini vermektedirler. Kapgan, Tonyukuk ve İl-teriş gibi liderlerin Türkleri bir çatı altında toplarken yapmış olduğu savaşlar, bu nehrin kıyısında gerçekleşmiştir. Bu savaşlar 687 ve 715-16 yıllarında Oğuzlar ile yapılmıştır ve savaşı Göktürkler kazanmıştır. Orhun Nehri'nin kollarından biri konumunda bulunan nehrin adı aynı zamanda Terhin Yazıtı'nda da geçmektedir. Bu kitabede de Moyun Çor Kağan'ın tarım alanları içerisinde yer almaktadır (Gömeç, 2008: 12, 15-16; Karcıoğlu, 2018: 18-19). Tüm bunlarla beraber Uygurlara ait olan Türeyiş Destanı'nda da nehirden bahsedilmektedir (Gömeç, 2008: 13, 17).

1.1.5.7. İrtiş Nehri

Kimek Destanları'nda adını sıkça gördüğümüz İrtiş Nehri, bölgenin en önemli nehirleri arasındadır. Kaynaklarını Altay Dağları'ndan alan nehir, yaklaşık olarak 2970 kilometre uzunluğundadır. Babası Temuçin'(Cengiz/Çingiz)in İrtiş Bölgesi'ni yurtluk olarak verdiği Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu Cuci'nin mezarının da bu nehrin kıyısında

olduğu düşünülmektedir. Nehrin adı Orhun Abideleri'nin 3 kitabesinde de geçmektedir. Özellikle 710 yılı civarlarında yapılmış olan Türgiş savaşının hem ön hazırlığı hem de gidişatı bu yazıtlarda anlatılmıştır. Şine Usu Yazıtı'nda da adı geçen nehir, yazıtın güney kısmının birinci satırında verilen nehirler arasındadır (Gömeç, 2008: 7-8; Karcıoğlu, 2018: 17-18).

Orta Asya Bölgesi'ndeki Nehirler

1.1.6. Çöller

1.1.6.1. Karakum Çölü

Türkmenistan'da büyük bir alana sahip olan Karakum Çölü, 358 bin kilometrekarelik yüzölçümüyle dünyanın en büyük çölleri arasındadır. Doğu-batı yönünde 800, kuzey-güney yönünde 550 kilometrelik bir uzunluğa sahip olan çöl, Horezm Bölgesi düzlüklerinden Kopet Dağı'nın eteklerinde bulunan düzlükler ve Paropamiz Dağları'na, Ceyhun Nehri'nin vaha bölgelerinden, Batı Uzboy yönünde uzanmaktadır. Merkez Karakum, Güneydoğu Karakum ve Unguz Karakum olmak üzere 3 ana bölümden oluşan Karakum Çölü'nde iklim şartları son derece kötüdür. Bölgede kışları çok soğuk ve susuz, yazları ise aşırı derecede sıcaktır. Su sıkıntısının oldukça fazla olduğu Karakum Çölü'nde tarım ve hayvancılık çok zor şartlarda yapılmaktadır. Bölge halkı su ihtiyaçlarını açtıkları kuyulardan sağlamaktadırlar. Son dönemlerde yapılan

alışmalarla çöl ilerlemesi durdurulup kurtarılan arazilerde tarım ve hayvancılık yapılmaya başlanmıştır. Özellikle bölgeye yapılan Karakum Kanalı (Atalay, 2002: 255), dünyanın en uzun kanalı konumundadır. Bu kanal Türkmenistan ekonomisine ve çölün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır (Arbatov, 2016: 27-29).

Geneli itibarı ile düz bir yapıya sahip olan Karakum ölü, şiddetli rüzgârlar ve fiziksel parçalanmanın etkisiyle engebeli bir yapıya dönüşmüştür. 5 ila 60 metre arasında değişen kumul tepeler oluşmuş ve bu tepelerin arasında tuz bataklıkları ve takır (playa) meydana gelmiştir. Bunlardan başka çöl yüzeyinde barkanlar, deflasyon çukurları, parabolik kumullar, inselberg, ripplemark, reg ve hamadalar da yaygın olarak bulunmaktadır. Kumul tepeler arasındaki düzlükler yer yer 200-300 metrelere ulaşmaktadır. Çeşitli yüksekliklerde bulunan tepelerin arasında küçük küçük tepeler yer almaktadır. Ayrıca batı-doğu ve kuzey-güney doğrultusunda kilometrelerce uzanan bu tepelerin üzerinde bitkiler de yetişmektedir (Arbatov, 2016: 30-32).

Son derece büyük bir yapıya sahip olan Karakum ölü'nün oluşumu, bilim dünyasında büyük bir merak konusudur. Bu konuda Türk bilim insanlarından Horezm Âlimi El-Biruni, çölün bulunduğu alanların eski zamanlarda deniz olduğunu ta X. yüzyılda söylemiştir. Ünlü Rus bilim insanı E.A. Obruveç ise XIX. yüzyılda ortaya attığı fikrinde, çölde yapmış olduğu incelemelere dayanarak buradaki kumulların güneyde bulunan dağlardan gelen akarsular vasıtasıyla taşındığını söylemiştir. Bu düşünce bu konuda ortaya atılmış olan en net bilgidir (Arbatov, 2016: 33).

Yapılan araştırmalar ile birlikte Karakum ölü Bölgesi'nin yaklaşık olarak 200 milyon yıl önce Tetis Denizi'nin bir parçası olduğu saptanmıştır. Turan Düzlüğü Bölgesi'nin tamamını kaplayan Tetis Denizi, oluşan dağ sistemleri sonucunda küçülerek kurumuştur. Bu kuruma sonucunda Ceyhun Nehri, Hazar Gölü'ne akmaya başlamıştır. Bu nehir ve daha sonra ona katılan Tecen ve Murgap gibi nehirlerin getirmiş olduğu malzemeler Karakum ölü'nde birikmeye başlamıştır. Yıllar geçtikçe fazlalaşan kumul tanelerinin çökmesi sonucu Karakum ölü'nü meydana getiren kumul tabakası oluşmuştur. Değişen iklim koşulları sonucunda çölden geçen Ceyhun Nehri'nin suları küçülmeye başlamış, bunun sonucunda da nehir suyu küçülmüştür. Bu küçülme sonucunda nehir suyu yön değiştirerek kuzey tarafında bulunan Aral Gölüne akmaya başlamıştır. Tecen ve Murgap Nehirleri'nin de çölde kaybolması sonucu, bölge giderek

kurumuş ve günümüzdeki halini alarak su bakımından son derece el verişsiz bir çöl haline gelmiştir (Arbatov, 2016: 33-34).

1.1.6.2. Gobi Çölü

Etrafı kayalık sıradağlar ile çevrili olan Gobi Çölü (Taşağıl, 2015: 36), yaklaşık olarak 1600 kilometre uzunluğundadır. Genişliği 480-965 kilometrekare arasında değişen çölün batı tarafında Tanrı, kuzeyinde Altay ve Hangay, güney tarafında ise Bei, Yin ve Altun Dağ dağları bulunmaktadır. Çin sınırları içerisinde yer alan Kansu ve Sin-Kiang eyaletleri ile Moğolistan'ın güneyi arasında kalan Gobi Çölü, sert bir iklime sahiptir. Şiddetli kum fırtınaları görülen çölde yazlar kısa ve sıcak, kışlar ise uzun ve soğuk geçmektedir. -40 santigrat derece ile 45 santigrat derece arasında değişen hava sıcaklığının olduğu çölde, kuru ve karasal iklim tipi görülmektedir. Kuzeydoğu bölgeleri yıllık 200 milimetre yağış alan Gobi Çölü'nün, batı bölgeleri ise 69 milimetre civarında yağış almaktadır. Bu yağışların çoğunluğu yaz aylarında yağmaktadır. Kimi bölgeleri çakıl, kimi bölgeleri kumlarla kaplı olan çölde bitki örtüsü olarak küçük otlar ve dikenli çalılar bulunmaktadır. Yeraltı suları bakımından son derece zengin olan bölgede akarsu bulunmamakta ve yer yer orta ölçekli tuzlu göller görülmektedir. Yeraltı suları sayesinde azda olsa büyükbaş hayvancılık yapılabilen çöl, kendisini baştanbaşa geçen bir demiryolu hattını da bünyesinde barındırmaktadır (Karcıoğlu, 2018: 8-9).

1.1.6.3. Kızılkum Çölü

Yaklaşık olarak 297.000 kilometrekarelik bir alanı kaplayan Kızılkum Çölü, Özbekistan ve Kazakistan toprakları içerisinde yer almaktadır. Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında bulunan çölün büyük bir kısmı Özbekistan toprakları içerisinde (Çeşmeli, 1999: 1). Bünyesinde büyük çaplı kapalı havzaları barındıran Kızılkum Çölü'nde, yüksekliği 922 metreye ulaşan dağlar da bulunmaktadır. Aral Gölü'nün güneydoğusuna düşen çölde, kuzeybatıya doğru gidildikçe yükselti düşmektedir. Bu yüzden bu bölgelerinde bir ovayı barındırmaktadır. Yıllık ortalama 100-200 milimetre arasında değişen yağışlar, genellikle ilkbahar ve kış aylarında yağmaktadır. Yer altı kaynakları bakımından son derece önemli bir konuma sahip olan çölün orta bölgelerinde altın, güneydoğu bölgelerinde ise doğal gaz kaynakları yer almaktadır. Çölde ayrıca küçük çaplı vaha yerleşmeleri de bulunmaktadır (Karcıoğlu, 2018: 11).

1.1.6.4. Taklamakan ölü

Dünyanın en büyük ikinci ölü konumunda bulunan Taklamakan ölü (Taşağıl, 2015: 35), aynı zamanda dünyanın en büyük kum çölleri arasındadır. 325.000 kilometrekarelik yüzölçümüne sahip olan öl, Çin sınırları içerisinde yer almaktadır. Yüksek sıradağlardan dolayı yağış alamayan bölge aynı zamanda denizlerden gelen nemli havaya da kavuşamamaktadır. İşte bu özelliklerinden dolayı bölgede sıcaklıklar yükselmiş ve bölge kurak kalarak bir çöl haline dönüşmüştür. Karasal bir iklime sahip olan Taklamakan ölü, küçük bitki örtülerini bünyesinde barındırmaktadır. Birçok vahaya ev sahipliği yapan ölde Kaşgar, Hotan ve Miran şehirleri de yer almaktadır. Bölge aynı zamanda dünyanın en zengin petrol yatakları arasındadır (Karcıoğlu, 2018: 9-10).

Orta Asya Bölgesi'ndeki ölleri

1.2. ORTA ASYA'NIN EN ERKEN KÜLTÜRLERİ

1.2.1. Anav Kültürü

Bir yerleşim yeri olan Anav Bölgesi, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ın güneydoğusunda bulunmaktadır. Başkente uzaklığı 8 kilometre olan Anav harabelerinin yapılan kazılarla beraber MÖ 4000-1000 yılları arasında yaşanmış olan bir medeniyete ev sahipliği yaptığı anlaşılmıştır (Koca, 2017: 6). Harabelerde birçok eser ele geçirilmiştir. Eserlerin hangi topluma ait olduğu ne yazık ki kanıtlanamamıştır. Fakat

kazılardan çıkan yanmış cesetlerden geriye kalan kafataslarının brakisefal olduğu anlaşılmıştır. Bu tip kafatasına sahip ırkın Türk olması ve bölgedeki keramik kalıntılarının üzerindeki bezemelerin Türk işlemlerine benzer olmasından dolayı burada yaşayan insanların Türk olabileceği düşünülmektedir (Koçsoy, 2002: 73; Koca, 2002: 652-653; Ceylan, 2018b; 860). Bu keramikler Elam, Sümer, Güney Asya ve sonrasında Çin de bulunan Sarı Irmak çevresi, Sibirya, Orta Asya gibi bölgelerde elde edilen Türk keramikleriyle de birtakım benzerlikler göstermektedirler (Karcıoğlu, 2018: 25-26; Ceylan, 2018a: 158-159).

Hangi topluma ait olduğu kesinleşmeyen bu bölgenin insanları dört köşeli evler yapmışlardır. Burada kullandıkları tuğlalar güneşte kurutularak elde edilmiştir. Yine bölgede at, koyun, keçi, deve ve sığır tarzı hayvanları besleyerek ziraat ve tarımla uğraşmışlardır. Yerleşik bir hayat yaşadığı anlaşılan bu insanlar dokumacılık ta yaparak toprak ve bakırdan ev eşyaları üretmişlerdir (Diyarbakirli, 1972: 5,7). Kimi araştırmacılar tarafından MÖ 9000 yılına kadar götürülen Anav Kültürü, Orta Asya Bölgesi'nin en eski kültürü konumundadır ve atın görüldüğü ilk kültürdür (Togan, 1981: 7 vd.; Koca, 2002: 653; Ceylan, 2015b: 13; Koca, 2017: 6; Karcıoğlu, 2018: 25-26; Ceylan, 2018a: 158-159).

1.2.2. Kelteminar Kültürü

Kimi kaynaklara göre MÖ 5 bin (Çoruhlu, 2012: 1052) kimlerine göre ise MÖ 4 bin yılına tarihlenen Kelteminar Kültürü'nün daha sonra keşfedilen kalıntılarının MÖ 2 bin yılı başlarına ait olduğu tespit edilmiştir. Aral Bölgesi'nde yoğunluk kazanan kültür, Ceyhun Nehri'nin aşağı kolları ile Zarefşan Irmağı kollarının kesiştiği noktalara kadar ulaşmıştır (Diyarbakirli, 1972: 5). Kültürün yayıldığı bölgelerde yaşayan insanların avcı ve balıkçı bir toplum olduğu, bulunan kemik kalıntılarıyla anlaşılmıştır. Zıpkın ve ağ kullanarak sazan ve turna gibi balık türlerini avladıkları görülen Kelteminar Kültürü (Ögel, 1984: 15) insanların, yaban domuzu ve yaban atını da avladıkları tespit edilmiştir. Ayrıca bölgede geyik ve kaplumbağa kemikleri de bulunmuştur (Kafesoğlu, 1998: 317; Karcıoğlu, 2018: 26).

Kelteminar Kültürü insanları evlerini yuvarlağa yakın bir şekilde yapmışlardır. Evlerin ortasında kutsal bir ocak, çevresinde ise sıralı bir şekilde basit ocaklar dizilmiştir. Evlerin direkleri kiriş ve tahtadan, çatıları ise kamıştandır. Mikrolitlerin de bulunduğu

bölgede kemik ve özellikle çakmaktaşıdan yapılmış bıçak ve ok uçlarına rastlanılmıştır (Ögel, 1984: 15). Bir çöp ile dalgalı bir şekilde yapılmış kendine has süslemeleri olan bu kültüre ait kapların kayık şekilli, yuvarlak tabanlı ve geniş bir şekilde yapılmış çeşitleri de bulunmakla beraber, kimilerinin de aşî boyası ile boyandığı tespit edilmiştir (Karcıoğlu, 2018: 27).

1.2.3. Afanasyevo Kültürü

Ural-Altay dağlarında MÖ III. binde ortaya çıkan Afanasyevo Kültürü adını, önemli kalıntıların ele geçirildiği Afanasyevo'dan almaktadır (Phillips, 1965: 27-28; Gryaznov, 1969: 46 vd.; Diyarbekirli, 1972: 7; Ögel, 1984: 17 vd.). Abakan bozkırlarında tespit edilen bu kültür, MÖ 3000 ile 1700 yılları arasını kapsamaktadır. Volga Nehri ve Altay Dağları arasında büyük bir alanı kapsayan Afanasyevo Kültürü, karakteristik bozkır yaşantısı özelliklerine sahiptir. Özellikle bakır madenini işlemeyi öğrenen kültür insanları bu madenden bıçaklar, küpeler ve bizler gibi çeşitli alet ve takılar yapmışlardır. Beyaz ve kırmızı renkli süslemelere sahip basit çömlekler üreten bölge insanları, bilhassa tek renkli çanak çömlek kullanmışlardır. Tarım ve hayvancılıkla geçindikleri tespit edilen bu insanlar, çakmaktaşıdan ok uçları ve kemikten iğneler üretmişlerdir. İlkel tarım yaparak geçimlerini buradan sağlamaları bu insanların en büyük özelliğidir. Türk tarihinde, özellikle eski Türklerin toplumsal yaşamında son derece önemli bir yeri olan koyun ve at hayvanlarının kemikleri, bu devre ait kurganlarda yan yana gömülü halde bulunmuştur (Ögel, 1984: 18-19; Koca, 2002: 653). Hiç şüphesiz bu durum Türk Kültür Tarihi bakımından son derece önemlidir (Kafesoğlu, 1998: 317; Koçsoy, 2002: 73; Ceylan, 2015b: 13-14; Taşağıl, 2015: 47, 76-77; Koca, 2017: 6; Ceylan, 2018a: 159-160; Ceylan, 2018b: 860).

1.2.4. Andronovo Kültürü

MÖ 1700-1200 yıllarını kapsayan Andronovo Kültürü (Phillips, 1965: 28-29; Gryaznov, 1969: 89 vd.; Diyarbekirli, 1972: 7; Tarhan, 1976: 363; Ögel, 1984: 7; Koca, 2017: 7; Ceylan, 2018b: 861), Afanasyevo Kültürü'nün devamı olarak kabul edilmektedir. Adını Yenisey yakınlarına düşen Andronovo yerleşim yerinden alan kültür, Altayların güney kesiminden Yenisey'e, Tanrı Dağları'ndan Ural Nehri'ne kadar son derece geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Andronovo Kültürü'nün "beyaz tipte" atlı savaşı yapılarına sahip insanlar, yani Türkler tarafından meydana getirildiği

düşünülmektedir (Diyarbakirli, 1972: 7; Çoruhlu, 2016: 287; Koca, 2017: 7). Kültürün en önemli yerleşim yeri olan Minusinsk Havzası'nda pek çok önemli eser ele geçirilmiştir. İlk başladığı yıllardan itibaren yavaş yavaş Orta Asya'ya hâkim olan savaşçı ve göçebe Andronovo Kültürü insanların ele geçen bu eserleri arasında, çok önemli madeni eserler bulunmaktadır. Madencilikte son derece maharetli olan toplum, tunç ve altından süs eşyaları, taş ve balçıktan madeni silah kalıpları yapmıştır. Tunç ve altın eşyalar bakımından ilk olma özelliğine sahip olan Andronovo Kültürü'nde, metal oksit cevheri de bol miktarda kullanılmıştır. Kemikten iğneler, baltalar, ok uçları ve hançerler yapan kültür insanı, düz tabanlı, kulpsuz, geniş ağızlı ve süslü çömlekler kullanmışlardır. Ayrıca koyun, at, sığır ve deve gibi hayvanları evcilleştirerek beslemişlerdir (Koçsoy, 2002: 73). Kimi bilim adamlarına göre Çinliler Tunç yapımını tarihte ilk kez bu kültürden öğrenmişlerdir (Ögel, 1984: 24 vd.; Koca, 2002: 653; Ceylan, 2015b: 14; Taşağıl, 2015: 47-48; Ceylan, 2018a: 160-161).

Andronovo Kültürü ortaya çıktığı tarihten itibaren oldukça uzun bir süre etkisini sürdürmüştür. Öyle ki bu etki Göktürkler devrine kadar devam etmiştir (Ögel, 1984: 7). Kurgan kültürü bu kültürle başlamış, Hun ve Göktürk devletlerinde de yer alarak devamlılığını sürdürmüştür. Kültürün tipik özellik gösteren eşyaları arasında balta, yay, ok ve kılıçlar bulunmaktadır. Ayrıca Kimmerler'e ait olan Srubna Kültürü ile de bağlantılı olan kültürde atın binek özelliğinin yanında etinden de yararlanılmıştır (Ceylan, 2015b: 14-15; Ceylan, 2018a: 161; Ceylan, 2018b: 861).

1.2.5. Karasuk Kültürü

MÖ 1300-700 yılları arasını kapsayan Karasuk Kültürü (Phillips, 1965: 43 vd.; Gryaznov, 1969: 97 vd.; Diyarbakirli, 1972: 7; Koca, 2002: 653-654; Koçsoy, 2002: 73; Ceylan, 2015b: 15; Koca, 2017: 7; Ceylan, 2018a: 161-162; Ceylan, 2018b: 861), Andronovo Kültürü'nün son dönemlerinde ortaya çıktığı için bu kültürle kimi özellikleri benzerdir (Ögel, 1984: 31). Adını Yenisey Nehri'nin kollarından olan Karasuk Nehri'nden alan kültür, Rusya'ya bağlı Hakasya Cumhuriyeti içerisinde ve Yenisey Nehri çevresinde ilk olarak görülmüştür. Andronovo Kültürü'nden farklı özellikleri de bulunan bu kültürde, boynuz veya kemikten yontulmuş gem olduğu düşünülen bir parça bulunmuştur. Bundan dolayı Karasuk Kültürü insanların ata binmeyi öğrendikleri düşünülmektedir. Hem bundan dolayı hem de brakisefal kafatası ele geçirilmesinden

dolayı bu kültür içerisinde Türklerin de yaşadığı düşünülmektedir (Roux, 2008: 54; Çoruhlu, 2016: 287; Karcıoğlu, 2018: 30).

Kısa boğazlı ve yuvarlak karınlı süslemeleriyle Andronovo Kültürü süslemelerine benzerlik gösteren Karasuk Kültürü'nde (Ögel, 1984: 31), yuvarlak ve düz tabanlı kaplar sık bir şekilde kullanılmıştır. Balıksırtı ve dörtgeni üçgen bezemelere sahip bu kaplarla birlikte siyah cila üzerine beyaz çömlekçi çamuru kullanılarak yapılan süslemelere sahip kaplar, dönemin en dikkat çeken kaplarıdır. Kültürde yaşanan en önemli gelişme ise demir işlemeciliğidir. Burada yapılan işçilik, dünyanın en eski işlemecilikleri arasındadır. Bakıra kalay ve arsenik katarak alaşımın özelliklerini arttıran Karasuk Kültürü insanları, yapmış oldukları hançer ve bıçak kabzalarıyla bu alanda ne kadar usta olduklarını göstermişlerdir (Koca, 2002: 653-654). Tunç ve bakırdan çeşitli şekillerde küpeler, düğmeler, bilezikler, yüzükler ve saç tokaları gibi birçok eşya icat etmişler, bayrak direkleri ve ölü yüzlerinde de kullanılan alın üstünde bir göz veya boynuzlar bulunan maden maskeleri üretmişlerdir. Bu maskelerin İç Asya göçebelerinde oldukça yaygın olarak kullanılan “kam maskeleri” oldukları düşünülmektedir (Esin, 1978: 13; Karcıoğlu, 2018: 31).

Sürü yetiştiriciliği ile geçinen Karasuk Kültürü insanları deve, at, sığır ve koyun gibi hayvanları besleyerek, yünlerinden giysiler yapmışlardır. Dört köşe veya yuvarlak çitler ile mezarlarını çeviren kültür insanları, ölülerini yüzeye yakın olarak gömüp, üzerlerini taş veya farklı cisimler ile örtmüşlerdir. Özellikle ölen erkek ile beraber eş ve çocuklarının da gömüldükleri mezarlar oldukça dikkat çekicidir (Ögel, 1984: 31). Ayrıca ölülerinin başucuna ve ayak kısımlarına kap ve et parçaları bırakmaları, öldükten sonra dirilmeye inandıklarını da göstermektedir (Ceylan, 2015b: 15; Karcıoğlu, 2018: 31-32; Ceylan, 2018a: 162).

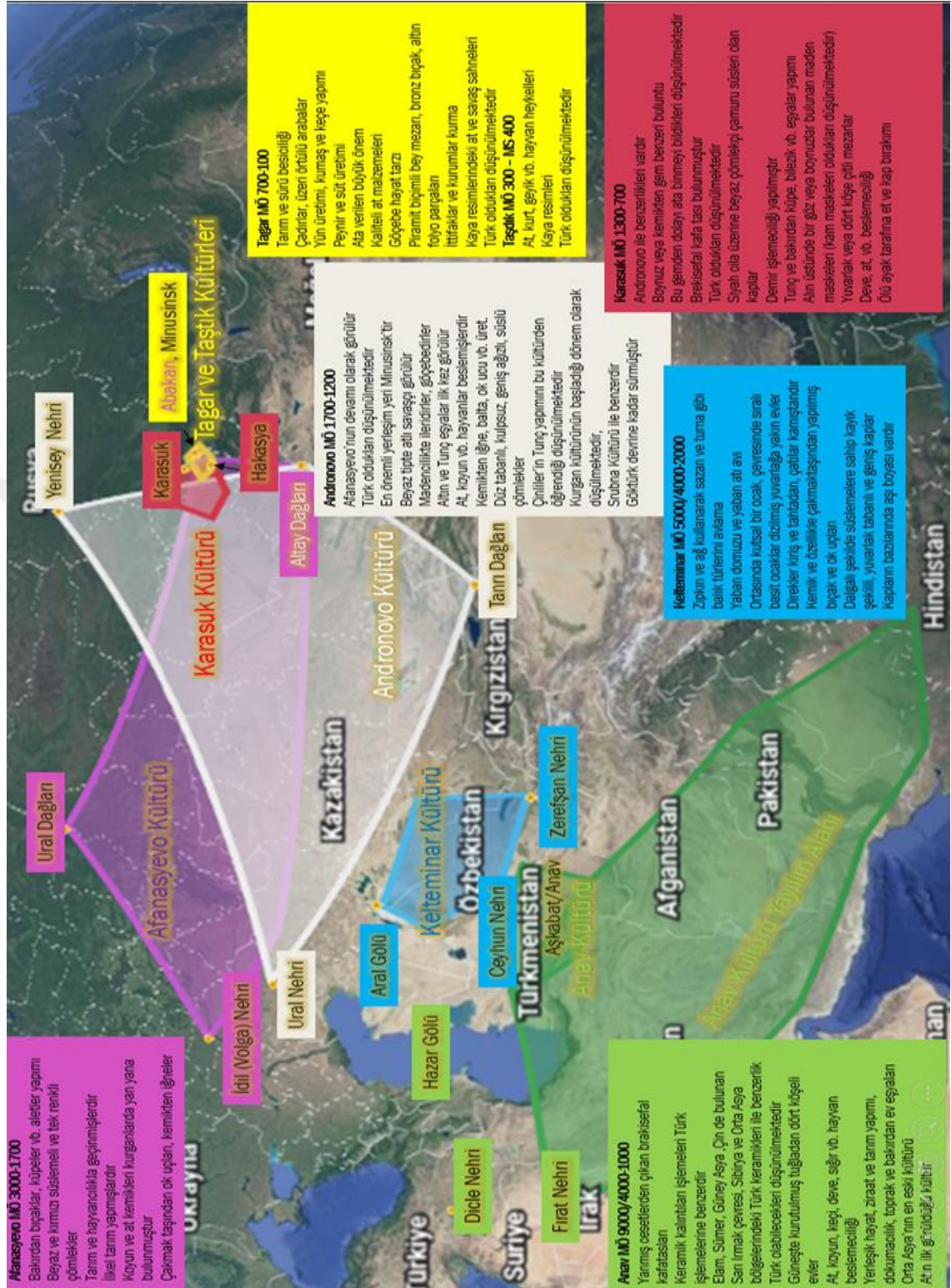
1.2.6. Tagar Kültürü

Yenisey Nehri kıyısında MÖ 700-100 yılları arasında görülmeye başlayan Tagar Kültürü (Gryaznov, 1969: 213 vd.; Diyarbekirli, 1972: 7-8; Ögel, 1984: 41; Koca, 2002: 654; Ceylan, 2015b: 15-16; Koca, 2017: 7-8; Ceylan, 2018a: 162; Ceylan, 2018b: 861), tarım ve sürü besiciliğine dayanmaktadır. Ortaya çıktıktan sonra Orta Asya bozkır insanları tarafından devam ettirilen bu kültürde insanlar, bozkırlarda besledikleri hayvanlar ile beraber göçebe bir hayat tarzı yaşamışlardır. Kendilerini oldukça geliştiren

kültür insanları çadırlar, üzeri örtülü arabalar ve keçeler yaparak, peynir ve süt üretmeyi başarmışlardır. Kazılarda ele geçen kaliteli at malzemelerinin yanında yün üretmeyi başarıp, bu yünden kumaş ve keçeler elde etmişlerdir. Ata büyük önem verdiklerini kaya resimlerinde açık bir şekilde anlatan Tagar Kültürü insanları, birbirleriyle ittifaklar ve bazı kurumlar kurarak toplumsal açıdan da gelişmeye çalışmışlardır. Bölgede bulunan ve içerisinden yağmalanmış olmasına rağmen 7 insan cesedi ile birlikte, altın folyo parçaları ve bir adet bronz bıçak çıkan piramit şekilli mezar, yaklaşık olarak 11 metre yüksekliğinde ve 50 ton ağırlığındadır. Taş levhalardan yapılmış olan bu mezarın, Tagar Kültürü insanların kabile reisine ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kaya resimlerinde bulunan savaş sahneleri ile birlikte savaşçı oldukları düşünülen erkek mezarlarının yanında kadın mezarlarının da bulunarak içlerinden silahlar çıkması, askeriye verdikleri önemi çok net bir şekilde göstermektedir. Bu kültürün de yine bir Türk Kültürü olduğu düşünülmektedir (Çoruhlu, 2016: 287; Karcioğlu, 2018: 32-33).

1.2.7. Taştık Kültürü

Tagar Kültürünün devamı olarak düşünülen Taştık Kültürü, MÖ 300 ile MS 400 yılları arasında Abakan ve Yenisey civarlarında ortaya çıkmıştır. Özellikle sanat alanında önemli işlerin yapıldığı kültüre ait kurganlarda geyik, at, kurt, boğa, kaplan, dağ keçisi ve pars gibi birçok hayvana ait küçük heykeller ele geçirilmiştir. Bu heykellerde Türk Kültürü'nün birçok özelliği görülmektedir. Ayrıca birçok kaya resmi panoları da yapmış olan bu insanların, Türklerin ataları oldukları düşüncesi bilim dünyasında kabul görmektedir (Koca, 2002: 654; Ceylan, 2015b: 16; Çoruhlu, 2016: 287; Koca, 2017: 7-8; Ceylan, 2018a: 162; Ceylan, 2018b: 861-862; Karcioğlu, 2018: 33).

Orta Asya Bölgesi'ndeki Kültürlerin Özellikleri ve Yayılım Alanları

İKİNCİ BÖLÜM

PETROGLİFLER (KAYA RESİMLERİ) VE ORTA ASYA, GÜNEYBATI ASYA, KAFKASYA, SİBİRYA VE ANADOLU'DAKİ BAZI PETROGLİF ALANLARI

2.1. PETROGLİFLER (KAYA RESİMLERİ)

Geçmişin aydınlatılmasında, yaşanan olayların ortaya çıkarılmasında ve doğruluğunun ve gerçekliğinin kanıtlanmasında en önemli kaynaklar kitabeler ve yazılı vesikalardır. Devletlerin, milletlerin veya şahısların ilerideki dönemlerde hatırlanmak, bilinmesi gereken olay veya faaliyetleri ileriki kuşaklara aktarmak için tarihin hemen hemen her döneminde çeşitli kaynak ve yazılı vesikalar bıraktıkları herkes tarafından bilinmektedir. İşte bu kaynaklardan birisi de en eski çağlardan beri insanların anlatmak istediklerini taşlara-mağara duvarlarına tasvirler, resimler, sembol ve damgalar halinde yaparak ulaştırdıkları “petroglifler”dir (Özgül, 2015: 171; Özgül, 2016: 374; Galata, 2020: 50).

Kaya üstü resmi yani petroglif, kelime olarak “taş üzerine yapılan oyma” demektir. Yunanca bir kelimedir ve petra-kaya ve glyphein-oymak fiilinden gelmektedir. Türkçemizde bu kelimeyi karşılamak için birçok isim kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları “kaya resimleri, kaya üstü tasvirler, taş oymalar ve kaya panoları”dır (Bingöl, 2020: 24). Bilim adamlarından D. Whitley bu sanatı tanımlarken kaya yüzeyleri, mağara zemin, tavan ve duvarları, uçurum ve taş gibi doğal yüzeylere yapıldığını vurgulamakta, petroglif (Gravür ve oymalar) (Whitley, 2011: 23, 31), piktografi (Resim ve çizim) (Whitley, 2011: 23-24) ve Jeoglif (Toprak figürleri) içerdiğini belirtmektedir. Kimi bilim adamları ise kayalara açılan çukurların, sunu çukurları (Cupules) (Bednarik, 2008: 61-100) ve petrogliflerin temelini oluşturduğunu söylemektedirler (Whitley, 2011: 23; Özgül 2016: 374).

Petroglifler oldukça geniş bir tarihe sahip olan vesikalardır. Yapımları yazısız dönemlerden yazılı dönemlere kadar devam etmiştir. Özellikle yazısız dönemlerde yapılmış olan petroglifler yapılmış oldukları dönemlere ait ekonomik, sosyal ve dini konularda çok önemli ipuçları vermektedirler. Bu ipuçları sayesinde dönemle ve yaşanan hayatla ilgili önemli öngörüler ve tespitler yapılabilmektedir. İşte bundan dolayıdır ki kayalara, taşlara ve mağara duvarlarına kazıma, boyama, çizgi-çizim, oyma ve gagalama

(vurma) teknikleri ile yapılan petroglifler, yapıldıkları dönemin adeta aynası vazifesindedirler (Alyılmaz, 2004: 157; Özgül, 2015: 172; Özgül, 2016: 374; Günaşdı, 2016: 393; Ceylan-Özgül, 2018: 626-627; Alieva, 2019: 28). Özellikle 19. yüzyıldan sonra bilim dünyasının objektifine giren petroglifler, son 30 yılda çok ciddi bir şekilde araştırılmaya başlanmıştır. Bu araştırmalar neticesinde D. Whitley'in de belirttiği gibi *“sembolizma, dini sistemler, kültürel değişimler, kültürel sınırlar, toplumsal cinsiyet tanımlamaları, sanatın kökeni gibi sorunsallar”* petroglifler üzerinden tartışılmaya başlamıştır (Whitley, 2011: 15). Bu durum da hiç şüphesiz petrogliflere olan ilgiyi ve merakı artırarak, daha fazla ciddiye alınmasını sağlamıştır.

Petroglifler dünyanın hemen hemen her köşesinde tespit edilmiştir ve edilmeye de devam etmektedir. Petrogliflerden en erken Çin yıllıklarında bahsedilmiştir. Filozof Han Fei MÖ III. yüzyılda, coğrafyacı Li Daoyuan MS V. yüzyılda petrogliflerden bahsetmiştir. Bunlardan coğrafyacı Li Daoyuan yazmış olduğu kitabında Hindistan, Çin ve Pakistan civarlarındaki petroglifleri anlatarak, teknik ve içerik bakımından da bilgi vermiştir (Bahn, 1998: 2-3; Tümer, 2017: 20-21; Bingöl, 2020: 25). 1879 yılında İspanya'da bulunan Santander Bölgesi'nde Üst Paleolitik devirdeki sanatın en erken örneklerinden biri olan Altamira Mağarası'ndaki boyalı petroglifler bulunmuştur. Bu buluş Marcelino Sanz de Sautuola tarafından gerçekleştirilmiştir. Altamira Mağarası ve mağarada bulunan petroglifler É. Cartailhac ve H. Breuil tarafından yeni keşifler ile beraber 1902 yılında yayımlanmıştır. Fransa'daki Vezere Vadisi'nde bulunan petrogliflerin keşfedilme tarihi ise 1894 yılıdır. Dordogne Bölgesi'nde bulunan bu alan La Mouthe tarafından bulunmuştur. Lascaux Mağarası ise L. Combarelles ve F. Gaume tarafından 1940 yılında keşfedilmiştir. Yine bunlardan başka Niaux Mağarası 1906, Les Toris Frere Mağarası 1914, Peche Merle Mağarası 1922, Cougnac Mağarası 1953 ve Rouffignac Mağarası 1956 yıllarında keşfedilmiştir (Marcus, 1968: 77-79; Bingöl, 2020: 25). Avrupa'nın en eski mağarası konumunda bulunan El Castillo Mağarası petroglifleri ise 1903 yılında keşfedilmiştir. Mağara 40.800 yıl öncesine tarihlendirilmektedir (Pike vd., 2012: 1409 vd.; Garcia-Diez vd., 2015: 11-12; Tümer, 2017: 21; Bingöl, 2020: 25).

Petrogliflerin keşfedilme tarihleri bölgeden bölgeye değişiklikler göstermektedir. Asya Bölgesi'ndeki petroglifler 19. yüzyılın sonlarından başlayarak 20. yüzyılın başları itibari ile kayıt altına alınmıştır. Zaman ilerledikçe yapılan bu keşiflere yenileri eklenmeye başlamıştır. Böylece 20. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde petroglifler ile

ilgili yayın sayısı bir hayli artmıştır. V. S. Wakankar 1950 yıllarında Hindistan (Blinkhorn, 2015: 196-207; Blinkhorn, 2016: 155-162) bölgesinde birçok petroglif alanı keşfetmiştir. 1957 yılında keşfettiği Bhimbetka Kaya Resimleri bu keşiflerden biridir. Bu bölge Hindistan'ın Bhopal kentinin 45 kilometre güneydoğusundadır (Blinkhorn, vd., 2012: 180; Tümer, 2017: 21; Bingöl, 2020: 25). Geç Mezolitik Çağ dönemine tarihlenen Sakta (Shaktha) mağarasındaki boyalı resimler, Asya Kıtası'nda keşfedilen diğer alanlardan biridir. Resimler birçok konu hakkında bilgi vermektedirler (Çoruhlu, 1997: 20 vd.; Rozwadowski-Lymer, 2012: 152). Bu yerlerden başka Sibirya'da Lena Petroglifleri, Kazakistan'da Karadağlar (Mezolitik-Neolitik) ve Güney Özbekistan'da Zaraut Mağarası'nda keşfedilen av ve hayvan sahneleri ile birlikte Moğolistan'da keşfedilen ve Kalkolitik Çağ'a ait olduğu tespit edilen Candaman Petroglifleri, bilhassa yazısız dönemlerdeki Türk kavimleri hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Başlangıçta sanat ve estetikten uzak olan bu resimler, gitgide ilgi gören bir hayvan üslubunu meydana getirmişlerdir. Bu ilgi özellikle Göktürk, İskit ve Hun gibi Türk kavimlerinde Erken Devir Türk Sanatını ortaya çıkarmıştır (Musabayev, 1998: 2 vd.; Ceylan, 2008a: 29; Somuncuoğlu, 2008: 1 vd.; Demir, 2009: 15 vd.; Rozwadowski-Lymer, 2012: 151; Bingöl, 2020: 25).

Orta Asya Bölgesi bilindiği gibi 1993 yılına kadar Sovyetler Birliği yönetimi altındaydı. Bu dönemde bölgede petroglif alanında A. P. Okladnikov (Okladnikov, 1981: 1 vd.; Okladnikov, 1969: 74 vd.) liderliğinde bir girişim başlamıştır. Bu sayede bölgedeki petrogliflerin keşiflerine büyük bir katkı sağlayan bilim adamı ayrıca yapmış olduğu yayımlarda da petrogliflere sık sık yer vermiştir. Z. Samashev (Samashev, 1992; 1998: 197-205; 2001: 151-220; 2006), A. Novgorodova (Novgorodova, 1989) ve A. İ. Martinov (Martinov, 2013) gibi birçok öğrenci de yetiştiren bilim adamı, kendinden sonra da bu işin devam ettirilmesini sağlamıştır. Bölgede bu alanda etkili olan kişiler arasında E. Devlet (Devlet, E.-Devlet, M., 2000) ile birlikte kızı M. Devlet'te (Devlet, M. 1976-1980-1998) bulunmaktadır. Petroglifler özellikle son dönemlere doğru bilim dünyasının çok fazla ilgisini çekmeye başlamıştır. Bundan dolayı bölgede son dönemlerde bu işle uğraşan kişilerin sayısında önemli bir artış gözlenmektedir. Bu kişiler arasında A. Rozwadowski (Rozwadowski-Huzanazarov, 1999; 79-82; Rozwadowski: 2004: 7 vd.), K. Tashbayeva (Tashbayeva, 2001: 9-80), E. Jacobson-Tepfer, (Jacobson-Tepfer, 2011: 113-121;

Jacobson-Tepfer, 2019: 5 vd.) ve B. Amanbaeva (Amanbaeva-Suleymanova - Zholdoshev, 2011: 43-73) gibi birçok bilim adamı bulunmaktadır (Bingöl, 2020: 26).

Petroglifler Anadolu'da ise 1950'li yıllardan sonra ilgi çekmeye başlamıştır. Bölgede bu alanın öncülüğünü M. Uyanık (Uyanık, 1968: 93-103; Uyanık, 1974), E. Anati (Anati, 1968: 22-35; 1972) O. Belli (Belli, 1975: 1-40; Belli, 2003: 29-42; Belli, 2005: 1-16; Belli, 2006: 1-10), M. Alok (Alok, 1988: 3 vd.) ve S. Somuncuoğlu (Somuncuoğlu, 2008, 2011, 2012) gibi önemli isimler yapmışlardır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise H. Karpuz Camuşlu'da (Karpuz, 1977: 1-6), İ. K. Kökten ise Kurbanaga ve Yazılıkaya Mağarası'nda (Kökten, 1970: 2-16; Kökten, 1975: 95-104) çeşitli petroglif çalışmaları yapmıştır. Ayrıca bölgede 1998 yılından beri A. Ceylan başkanlığındaki benim de üyesi bulunduğum bir ekip tarafından son derece önemli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalarda A. Ceylan (Ceylan, 2002: 425-429; Ceylan, 2008a: 26 vd.; Ceylan, 2015a: 9 vd.; Ceylan, 2015b: 9 vd.; Ceylan-Özgül, 2018: 625-632.; Ceylan, 2018b: 855-870), A. Bingöl (Bingöl, 2016: 347 - 355; Bingöl, 2018: 43-56), M. Karageçi (Karageçi, 2018: 561-583), Y. Günaşdı (Günaşdı, 2016: 391-407), O. Özgül (Özgül, 2015: 169-198; Özgül, 2016: 371-390; Özgül, 2018a: 893-911), İ. Üngör (Üngör, 2016: 357-370; Üngör, 2018: 325-345) ve N. Ceylan (Ceylan, N., 2018: 871-891), birçok petroglif alanı keşfederek bilim dünyasına kazandırmışlardır. Çalışmalar ekibimiz tarafından aynı titizlikle günümüzde de devam etmektedir.

Petroglifler Paleolitik Çağ'dan bu yana Kafkaslar, Orta Asya, Avrupa ve Anadolu gibi birçok bölgede yapılmışlardır. Bunların birçoğu yapım tekniği ve üslup gibi çeşitli yönlerden birbirlerine benzeseler de figür olarak farklılık gösterenler de mevcuttur. Yapılan bu petroglifler yukarıda da belirttiğimiz gibi oyma, boyama, çizgi-çizim, gagalama (vurma), ve kazıma teknikleri ile yapılmışlardır. Bunlardan boyama tekniği demir oksit, kökboyası, aşı boyası ve kömür tozundan üretilen renklerin bazen yapan kişinin elleriyle, bazen ağızlarından püskürterek oluşturduğu resimlerdir. Bu tarz resimler kimi zaman bir sopayla, çalıyla veya hayvan kılı fırçalarla da yapılmışlardır. Yapılan bu işlem ıslak ve kuru olarak iki şekilde yapılmıştır. Islak olarak yapılan, pigmentler öğütüldükten sonra su veya hayvan kanı gibi bir sıvıyla karıştırılarak elde edilmiştir. Bu sayede sıvı bir boya üretilmiş ve petroglifler yapılmıştır. Kuru olanda ise bir kömür veya tebeşir parçası gibi renk veren madde hiçbir işlem yapılmadan yüzeye direkt olarak

uygulanmıştır (Whitley, 2011: 24 vd.). Resimlerde kullanılan renkler genelde sarı, kırmızı, beyaz ve siyah'tır (Bingöl, 2020: 27).

Bu tarz resimlere ülkemizde de rastlamak mümkündür. Özellikle Karain (Yalçinkaya, 1987: 24), Öküzini (Yalçinkaya, 1993: 48) ve Beldibi (Bostancı, 1965: 75) gibi Epipaleolitik devre tarihlendirilen bölgelerde aşı boyası resimleri tespit edilmiştir. Bunlardan başka Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a dayandırılan Aşıklı Höyük (Esin-Harmankaya, 2007: 263) ve Kalkolitik Çağ'a ait Batı Çatalhöyük'te de (Mellaart, 1963: 183) bu resimlerden bulunmuştur. Boyama tekniğine göre diğer tekniklerde farklı yöntemler kullanılmıştır. Bu tekniklerde özellikle bir güç kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Petroglifin yapılacağı yüzey taş veya çakmaktaşı gibi sert bir cisimle gagalama (vurma), kazıma ya da oyma teknikleri yardımıyla şekillendirilmektedir. Böylece kullanılan sert cisim yardımıyla kayada oyularak, vurularak, dövülerek ya da çizilerek bir petroglif oluşturulmaktadır. Petroglifin yapıldığı kayanın yumuşaklığı da oldukça önemlidir. Bu teknikler genellikle ayrı olarak kullanılmaktadır fakat bazı petrogliflerde beraber kullanıldıkları hatta bir figür içerisinde iki ayrı tekniğin bir arada kullanıldığı da görülmektedir. Bu yüzden yapılan petroglifte hangi tekniğin kullanıldığı önem arz etmektedir. Bu teknikler arasında çizgi tekniği ile kontörü alınarak içerisi gagalama tekniği ile yapılan birçok petroglif örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca ülkemizde Van'da bulunan Pagan Köyü kaya resim alanı (Alok, 1988: 26 vd.; Uyanık, 1974: 76), Antalya'daki Beldibi Mağarası ve Batman'daki Deraser Kaya Resimlerinde (Soydan-Korkmaz, 2013: 668-669) çizgi ve boyama tekniğini bir arada gösteren örnekler de bulunmaktadır (Bingöl, 2020: 27).

Petroglifler yukarıda da bahsettiğimiz gibi çeşitli yöntemlerle yüzeylere işlenmektedirler. İşlenen bu petrogliflerdeki figürler oldukça çeşitlidirler fakat figürlerde genellikle geyik, (Beksaç, 2000: 191 vd.; Esin, 2000: 192 vd.; Ögel, 2014a: 620 vd.; Özgül, 2016: 378-379; Ceylan, N. 2018, 871 vd.), kartal, (Ögel, 1972: 1128 vd.; Ögel, 2014a: 637 vd.; Ögel, 2014b: 161; Çoruhlu, 2019 I: 83 vd.), insan, at, (Caferoğlu, 1953: 201-212; Esin, 1965: 167-227; Seyidoğlu, 1995: 91 vd.; Çınar, 1996: 15 vd.; Esin, 2002: 125-143; Özgül, 2016: 377-378; Karcioğlu, 2018: 54; Ceylan, 2018a: 170-172), kurt, (Cichock, 1985: 1 vd.; Ögel, 2014b: 139 vd.), öküz-boğa-inek, (Çoruhlu, 2019 II: 111 vd.), arslan-kaplan, (Çoruhlu, 2019 II: 125 vd., 153 vd.), koç-koyun-keçi, (Demir, 2010: 5 vd.; Özgül, 2016: 376-377; Üngör, 2018: 325 vd.; Ceylan 2018a: 169-170) ve köpek,

(Çoruhlu, 2019 II: 225) gibi tekil tasvirler işlenmektedir. Bunların dışında toplu olarak yapılan av, tören, savaş gibi sahneler de yer almaktadır. Ayrıca bir anlam verilemeyen tuhaf çizimlerin yanı sıra geometrik şekiller ve gökyüzü tasvirleri de bulunmaktadır (Bingöl; 2020: 28).

Petroglifler anlattıkları konular ve yapıldıkları üsluplara göre çeşitli isimlerle tanımlanmaktadırlar. Bunlar; simgeli tasvir, stilize edilmiş tasvir, şematik tasvir, hikâyelik resim, kompozisyon, sürrealist resimler ve realist resimlerdir. Simgeli tasvir, pek belirgin olmayan insan, hayvan veya sıradan bir nesne gibi herhangi bir şeyin benzetilerek çizilmesidir. Stilize edilmiş tasvir, çizilen şey her ne olursa olsun her detayının aynı tarzda çizilmesidir. Bir insanın el, ayak, bacak ve gövdesi gibi her bölgesinin aynı tarzda yapılması örnek olarak verilebilir. Şematik tasvir, herhangi bir nesne veya hayvanın belirli özelliklerini tam anlamıyla aktarmayan ve hiçbir sanat estetiği olmayan tasvirlerdir. Hikâyelik resim düğün, tören, savaş ve av gibi olayları aktaran resimlerdir. Kompozisyon ise aynı yüzeye aynı veya farklı zamanlarda yapılmış olan fakat birbirlerinden tamamen bağımsız olan petrogliflerdir (Martinov, 2013). Sürrealist resimler akıl ve mantıkla bağdaşmayan hayali petroglifler, Realist resimler de tam aksi olarak gerçeği saptırmadan doğru bir şekilde olduğu gibi aktaran petrogliflerdir (Bingöl, 2020: 28).

Petroglifler her ne kadar birçok konu hakkında çeşitli bilgiler verseler de verdikleri bu bilgilerin hangi dönemi anlattığı konusu hala araştırılan bir meseledir. Bilim adamları özellikle bu konuda yani tarihlendirme konusunda kesin bir sonuca varamamışlardır. Bunlar arasında en net bilgi verenler boya ile yapılan petrogliflerdir. Bünyelerinde barındırdıkları organik maddeler sayesinde yapılmış oldukları dönemler hakkında çeşitli metotlar ile tarihlendirmeler yapılabilmektedir. Günümüze kadar yapılmış olan araştırmalarda tarihlendirme genelde arkeolojik buluntu, çevre, gözlem ve analogi üzerinden yapıldığı için küçük detaylar gözden kaçmıştır. Bu tekniklerin doğruluk payı bulunsa da birçok bakımdan eksik olduğu da su götürmez bir gerçektir (Bingöl, 2020: 28). Stil, semboller, teknik ve bağlam üzerinden de petroglifler için tarihlendirme önerileri yapılabilmektedir (Bednarik, 2002: 1213; Baysal, 2017: 17; Jacobson-Tepfer, 2019: 99 vd.). Son dönemde kullanılan analizler arasında Radyometrik ve izotopik

analizler (potasyum argon, uranyum seri analizi gibi), Lüminesans³, Likenometri⁴ ve Radyokarbon (Bednarik, 2002: 1217) gibi bilimsel analizler de kullanılmaktadır (Bednarik, 2002: 1213 vd.). Bahsettiğimiz bu teknikler Avrupa’da bulunan ve Üst Paleolitik çağa ait olan Chauvet Mağarası’nda uygulanarak mağaranın tarihini 7 yıl eskiye götürüp MÖ 37.000 yılına tarihlenmiştir (Quilesa vd., 2016: 4670-4675).

Petroglifler çeşitli coğrafyalarda ve çeşitli ülkelerde karşımıza çıkmaktadırlar. Bu çeşitliliğe ve farklı bölgelere rağmen hemen hemen hepsinin yapılmış olduğu alanlar aynıdır. Dağların etekleri, nehir yatakları, çöller, mağaralar, kaya sığınakları, ovalar ve vadi içleri gibi mekânlar bu alanların başında gelmektedirler. Bunlar arasında kaya sığınakları ve mağaralar kapalı alan, diğerleri ise açık alanlardır. Açık alanlarda genellikle gagalama (vurma) ve çizgi teknikleri, kapalı alanlarda ise boyama tekniği kullanılmıştır. Bulundukları bölgelere bakıldığında benzer bir coğrafyaya sahip olan petroglifler genelde vadiler, yüksek bölgeler, büyük kayalık alanları ve sulak bölgelere yapılmışlardır (Williams, 2006: 344; Ceylan - Özgül, 2018: 626-627; Bingöl, 2020: 29).

İnsanlar petroglifleri yaparlarken yukarıda da belirttiğimiz gibi açık alanlara veya kapalı mekânlara yapmışlardır. Kapalı mekânlarda kimi zaman yaşadıkları alanlara kimi zaman ise ayrı bir mekâna yaptıkları görülmektedir. Bu yerlerin sonraki dönemlerde farklı bir amaç için veya kült alanı olarak kullanıldıkları tahmin edilmektedir. Göç güzergâhları üzerindeki alanlar ve toplayıcılık-avcılık yaptıkları yerlerdeki korunaklı ve yüksek yerler ise açık resim alanlarını oluşturmaktadırlar. Petrogliflerin bu yerlerin dışında ayrıca yuğ töreni veya kutsal bir töreni simgelemek, sahibi oldukları bölgeleri işaretlemek ve otlak sınır çizgilerini göstermek için kullanıldıkları da görülmektedir (Tezcan, 1990: 15 vd.; Ceylan, 2002: 426; Özgül, 2015: 175; Bingöl, 2020: 29). K. Lymer Orta Kazakistan’daki özel bir bölgeyi, bir ibadet alanı olan Terekti - Aulie’yi incelerken şöyle demektedir;

“Terekti-Aulie toplumun farklı bireylerinin farklı tecrübelerle karşılaşabileceği bir kutsal mekân geçmişte imgeler, baksıların (şamanların) ve onların ruhlar dünyası ile etkileşimlerinin görüntüleriydi. Günümüzde, yerli Müslüman hacılar petrogliflerin üzerine dikilmiş bir tapınağı, dini pratiklerinin bir parçası olarak ziyaret ediyorlar.

³ Lüminesans, feldspat ve kuvars benzeri dünyada bolca bulunan minerallerin ısı veya ışığa maruz kaldığı en son dönemi ortaya çıkarmak için kullanılan bir tekniktir. Detaylı bilgi için bakınız: Bednarik, 2002: 1219-1222; Ege vd., 2009: 80 vd.

⁴ Likenometri, kayalar üzerindeki tallus gelişimini takip ederek kayaç yaşını ortaya çıkarmak için kullanılan bir tekniktir. Detaylı bilgi için bakınız: Bednarik, 2002: 1218-1219; Yavuz, 2006: 8 vd.

Güncel etkileşimler mekânın kutsallığını ayakta tutuyor ve Terekti-Aulie'nin tarih öncesinden bu yana gelen melez niteliklerinin sürekliliğini gösteriyor. Petroglifler, bu bölgede özel bir alanın sınırlarını çizmişlerdi; petroglifler ve konumları, sosyal gerçekliklerin üretilip tesis edilmesine aracılık eden pratikler ve deneyimlerin aktif birer parçasıydı ki bu durum hala böyledir.

Kaya resmi incelemelerindeki geleneksel yaklaşım, edilgen bir rol benimsemek üzerine kurulmuştur. Bazıları petrogliflerin, antik toplumların mitlerini sessizce tasvir eden donmuş tablolar ya da yine böyle toplumların düşüncelerini olarak incelenebileceğini ifade etmişlerdir. Bu araştırmacılar kaya resmini düşünme biçimimizin değişmesi gerektiğini savunurlar; imgeler açık hava sanat galerileri değil, daha çok maddi kültürün, bu imgeleri üreten ve kullanan toplumlarda aktif rol oynamış özel bir biçimdir” (Hoppal, 2015: 37).

Petrogliflerin yapımı insanların göçebe olarak yaşadıkları dönemlerde başlamıştır. Bu durum göçebelikten yerleşik hayata geçince de aynen devam etmiş hatta daha da ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Öyle ki dünyanın dört bir köşesinde yapılan bu muazzam eserler neredeyse yapıldıkları ilk gün ki gibi korunarak günümüze kadar ulaştırılmıştır. Yapıldıkları bölgeler, işlendikleri yüzeyler ve yapılarındaki üsluplar bu eserlerin tahrip olmadan ileriki dönemlere aktarılacak istendiğini göstermektedir. Peki, bu eserler neden yapılmışlardır ve neden ileriki dönemlere aktarılacak istenmişlerdir? İnsanlar bu petroglifleri yaparak gelecekteki insanlara ne anlatmak veya ne aktarmak istemişlerdir? Bu soruların yanıtını vermek oldukça zor olmasına rağmen konu hakkında “Sanat teorisi”, “Avlanma büyüsü” ve “Şaman teorisi” olmak üzere 3 adet teori ortaya atılmıştır.

Avlanma büyüsü teorisi, petrogliflere dini bir bakış açısıyla yaklaşan bir teoridir. “Avlanma büyüsü” (Hunting magic) ismi de buradan gelmektedir. Bu anlayışı savunan bilim adamlarından Henri Breuil petrogliflerin ilkel insanların hayatta kalmak için verdikleri mücadelelerden kesitler sunduğunu ve avcı-toplayıcı insanların ava başlamadan önce büyü yaptıklarını söylemektedir. Hayatta kalmak için verilen bu mücadelede insanlar besine ulaşmak için büyüü kullanmak istemektedirler. Bu amaçlarında başarılı olduklarının göstergesi olarak da petroglifleri yapmışlardır. (Hoppal, 2015: 77-78). Bu konuda diğer bir önemli büyü de üreme büyüsüdür. Üreme büyüsü

hakkında H. Xiaohui'nun "Rock Art and Reproductive Magic (Kaya Resmi ve Üreme Büyüsü)" adlı kitabı oldukça önemlidir (Hoppal, 2015: 28; Bingöl, 2020: 31).

Avlanma büyüsünün ava çıkmadan önce yapılan bir büyü olduğu ve bu büyü sayesinde avlanacak olan hayvanlara karşı bir üstünlük kurulmak istendiği düşünülmüştür. Avdan önce avlanmak istenen hayvanın resminin çizildiği ve üzerine bu avda kullanılacak olan silahların (ok veya mızrak) resminin eklendiği öne sürülmüştür. Böylece avın bereketli ve kolay geçmesinin amaçlandığı aktarılmıştır. Yarım olarak çizilen hayvan resminin hayvanı zayıflattığına, tuzak sahnelerinin ise onu tuzaga düşürmede yardımcı olduğuna inanıldığı şeklinde yorumlanmıştır. Üreme organlarının her iki cins içinde belirgin bir şekilde yapıp çiftleşme sahnesi şeklinde çizilmesi, avın ve doğurganlığın artmasının istendiği şeklinde tanımlanmıştır. Çok az sayıda çizilmiş olan insan resimlerinin ise tanrı, büyücü veya şaman oldukları düşünülmüştür (Hoppal, 2015: 77-78; Tümer, 2017: 23-24; Bingöl, 2020: 31). Bu teoriyi kabul edenler kadar etmeyenler de bulunmaktadır. Özellikle antropologlar bu teoriye pek sıcak bakmamaktadırlar. Bunlardan P. Bahn'ın konu hakkındaki düşünceleri şöyledir:

"Yazılı kayıtlara sahip olmayan toplumlarda şeylerin anlamları sabit değildir. Ve elbette zaman içinde değişecektir. Bu yüzden tarih öncesi bir motifin veya resmin "anlam"ını keşfetmek için yapılan her teşebbüs sadece imkânsız değil aynı zamanda absürt bir çabadır. Diğer kültürlerden, başka dünyalardan mesajlardır. Bunlar ve bizler resmi yapanın esas niyeti ya da resmin geçirdiği anlam değişikliklerine dair hiçbir şey bilmediğimizden, tek bir doğru yorum da yoktur. Ancak, karanlığa lanet okumaktansa bir mum yakmak daha iyi olacağından, elbette imgelere dair değerlendirilebilir ve sonunda terk edilebilir gözlemler, yorumlar ve hipotezler öne sürülebilir. Pek çok anahtar noktanın bulunduğu tarih öncesi sanatı tek bir büyük ve birleştirici teori tarafından kapsanamaz. Kaya resimlerinin keşfedildiği sahalara gelince, bunlar da muhtemelen her türden amacı barındıran yerlerdi. Barınma, kilise, tapınak, oyun alanları, okul, kütüphane, kulüp ve toplanma yerleri gibi mekânlara eşdeğerdirdi. Kaya resmi illaki kutsal ve gizemli olmak zorunda değildir. Oyun, yaşamın kutsanması, anlatı amaçlı yapılmış olabilir veya bölgesel sınırlar anlamına da gelebilir. Ruhsal ya da dinsel alanda bile, resimlerin geniş bir yelpazede değişen pek çok anlamı olabilir. Kabile hikâyeleri, yaratılış ve yenileme mitleri, kutsal varlıklar, ergenlik, ölüm ve yeniden doğum gibi geçiş

törenleri, kabile sırları, yasalar, tabular, sevgi, büyüculük ve dönüşüm, yağmur ve bereket duaları, astronomik işaretler ve hayvan totemleri gibi” (Hoppal, 2015; 79).

Bir diğer teori olan Şaman teorisi 1950’li tarihlerde ortaya atılmıştır. Paleolitik Çağı’nda yaşamış kişilerin sanatlarını yaparlarken şamanik bir “Din” anlayışıyla yapmış olabileceklerini ileri süren M. Eliade’yi (Eliade, 1999: 547 vd.) Afrika petroglifleri üzerinde çalışmış olan D. L. Williams’ta desteklemiştir. Williams yapmış olduğu araştırmalar sonucunda Afrika petrogliflerinin ilkel Şamanizm öğeleri içerdiğini belirtmiştir⁵.

Şaman teorisine ait örneklerin yer aldığı petroglifler Sibirya, Avrasya, Orta Asya ve Kafkaslarda da görülmektedir (Hoppal, 2015: 54 vd.; Hoppal 2019: 63 vd.). Şaman kültürünün bu bölgelerde yoğun olarak yaşandığı ve günümüzde halen daha yer yer devam ettiği bilinmektedir (Eliade, 1999: 213 vd., 247 vd.; Hoppal, 2001: 209 vd.; Hoppal, 2019: 19 vd.; Bingöl, 2020: 32). Bunlardan başka Kuzey Asya (Eliade, 1999: 213 vd., 247 vd.), Kuzey ve Güney Amerika (Eliade, 1999: 321 vd.), Güneydoğu Asya ve Okyanusya (Eliade, 1999: 373 vd.), Hint-Avrupalı Kavimler (Eliade, 1999: 411 vd.) ve Tibet, Çin ve Uzakdoğu’da da (Eliade, 1999: 467 vd.) Şamanizm veya şamancıl simge, ideoloji ve teknikler şeklinde var olduğu belirtilmektedir. A. P. Okladnikov Sibirya Bölgesi’ndeki petroglifler üzerinde önemli çalışmalar yaparak (Okladnikov, 1969: 74 vd.; Okladnikov, 1981: 1 vd.), şamanik öğeler bulundurduklarını söylemiştir. Ayrıca kendisi, öğrencileri ile beraber 1950-1980 yılları arasında yapmış olduğu çalışmalarda birçok petroglifi kopyalayıp, kataloglarını oluşturarak yayımlamıştır. Benzer şekilde M. Devlet ve E. Devlet’te Sibirya ve Orta Asya’da bulunan petroglifler üzerindeki figürleri karşılaştırarak proto-şaman ve şamanlara ait olabileceklerini belirtmişlerdir (Devlet, E.-Devlet, M., 2002: 122-126; Hoppal, 2015: 20-23; Bingöl, 2020: 32). Bahsi geçen bilim adamlarıyla beraber Rus bilim adamlarının büyük bir çoğunluğunun Şaman teorisini destekledikleri söylenebilir (Hoppal, 2015: 18).

Şamanizm çizimlerini Neolitik Çağ’a kadar götürebilen birtakım veriler mevcut olsa da, Bronz Çağı’na tarihleyebilecek veriler de bulunmaktadır. L. Vajda bu özel ve organize inanç sisteminin Neolitik Çağ’a kadar götürülebileceğine ihtimal vermemektedir (Hoppal, 2015: 19). Çin Sanat Tarihi uzmanı olan arkeolog P. Damatte ise petroglifin

⁵ Detaylı bilgi için bakınız: Williams, 1987: 165 vd.

tamamen Şamanist bir algı ile ele alınmasına karşıdır. Bu tür öğelerin çok az bir miktarda petrogliflerde bulunabileceğini savunmaktadır. Bu görüşe M. Hoppal'da katılmaktadır (Hoppal, 2015: 27). P. Damatte konuyla ilgili şunları söylemektedir:

“Petrogliflerin dini önemi, tabii varsa eğer, üretimlerinden ziyade, imgelerin ısmarlanması ve sunulmasında yatıyor olabilir. Resimleri yaptıranlar ve yapan kişiler de inançlılara veya uzmanlara tekabül ediyor olabilir. Resimlerin fonksiyonu da, dini olayları ya da mitik, destansı, hatta tarihi tınılar taşıyan didaktik anlatıları kaydeden bir tapınma pratiği ile alakalı olabilir. İmgelerin dini bağlamda kullanımı sözde "yüksek" medeniyetlerin dini içerikli sanatı için sıradan bir durum olsa da kaya resmi çalışmalarında nadiren dikkate alınır. Budist kaya resmi, dini imgeleri meydana getiren süreçler hakkında oldukça bilgilendirici olabilmektedir. Budist kaya resminin farklı ifade formları, Buda ve Budhisattva temsillerinden bağışçı tasvirlerine ve efsanevi ve tarihi olayların anlatılarına kadar değişmektedir. Bunlar kaya resminin ardında gizli farklı anlamlara gözümüzü açmaktadır. İlginçtir ki bu tip imgelerin adak işleminde kullanıldıklarına dair bulgular Helanshan kaya resminde bulunmuştur. Qingtongxia, Zhongyue ve Shizuoshan eyaletlerinin farklı bölgelerinde, Lamaist Budizm'e bağlı çobanlar tarafından dini bir saikle gömülen seramik pagoda modellerine benzer küçük pagoda oymaları bulunmaktadır. Bu bulgu bize en azından bu örnekte, kaya üzerindeki bir oymanın, adak olarak gömülen bir objeye tekabül ettiğini düşündürmektedir. Helankou gibi diğer bölgelerde, kayaya kazınmış Buda ismi bu figüre seslenildiğini akla getirmektedir, bu sebeple yazılar tapınma işleminin asıl odağı olmuştur... Petrogliflerin bazen din ve ayinle ilişkili olduğuna dair işaretler bulunmaktayken, bunların daha sıradan eylemlerin odağı olduklarına dair bulgular da vardır. İç Asya ile ilgili etnografik kaynaklar, kaya resminin, ayinsel-dinsel bağlamlardan, mitsel-tarihsel ve (anımsatıcı göstergeler olarak) tamamen seküler bağlamlara kadar çeşitli bağlamlarda üretildiğini göstermektedir. Ayinsel-dinsel boyutun ağır basıyor olması mümkünse de, bunlar, mutlaka “şamanist eylemler” içermek zorunda olmayan, yağmur, avlanma, ergenlik, doğurganlık, başlangıç törenleri gibi oldukça çeşitli konuları kapsıyordu” (Hoppal, 2015: 27).

Son teori olan Sanat teorisi ise petrogliflerin kültürel bir öge olması haricinde petroglifi yapmış olan kişi veya kişilerin amaç, yetenek ve duygularını belirtmektedir.

Buradaki amaç büyü yapmak ya da dini bir anlatımda bulunmak değil kişinin içinden gelen duyguları sanatsal bir yaklaşımla taşlara aktarmasıdır (Bingöl, 2020: 33).

Petrogliflerin Paleolitik Çağ'da yapılmaya başladıkları düşünülmektedir. Bu dönemden günümüze gelene kadar hem doğa hem de insanlar tarafından tahribata uğramışlardır. Bu tahribatlardan dolayı petrogliflerin birçoğu bozulmuş bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Bu bozulmaların nedenleri arasında yapılmış oldukları bölge, işlendikleri taşın özelliği, iklim koşullarının olumsuzluğu, doğal afetler ve insanların bilinçli veya bilinçsiz olarak vermiş oldukları zararlar bulunmaktadır (Alieva, 2019: 55 vd.). Petrogliflerin bozulma türleri arasında ise çatlama-oyuklanma, aşınma, renk değişimi, yosun-mantar-likan türemesi, yüzey kaybı, erozyon, parça kopması, günümüzde uygulanan restorasyon çalışmaları, kavlanma ve yapraklanma, yüzey kirliliği ve taşın renk değiştirmesi gibi sebepler bulunmaktadır (Alieva, 2019: 60 vd.).

Petroglifler üzerinde yapılacak olan çalışmalarda kullanılacak olan analiz ve kayıt metotları oldukça önemlidir. Bu konuda E. Anati 1972 yılında “*Acts Of the International Symposium On Rock Art*” adındaki sempozyuma bir bildiri sunmuştur. Bu bildirisinin ismi “*Method of Recording and Analysing Rock Engravings*”dir. Anati bu bildirisinde ilk başta “Treatment” yani petroglif üzerinde yapılacak olan çalışma stiline karar verilmelidir diyor. Ardından “Documentation” yani belgeleme işlemlerinin yapılmasını, daha sonra ise sentez ve analize geçilmesini tavsiye ediyor (Anati, 1972: 145-170; Bingöl, 2020: 33).

Petroglifler insanlık tarihi açısından son derece önemli çizimlerdir. Yazısız ve yazılı dönemlerde insanlar bu resimler sayesinde hayatlarına dair birçok şeyi aktarmaya çalışmışlardır. Gerek yapıldıkları mekânlar, gerekse yapılış üslupları ve korunarak bu günlere kadar ulaştırılmaları ne kadar önemli olduklarının kanıtı niteliğindedir. Bu yüzden “insanlığın mirası olarak” günümüze kadar gelmiş olan bu şaheserleri, elimizden geldiğinden daha fazlasını yaparak korumamız gerekmektedir⁶.

⁶ Petrogliflerin neden ve nasıl korunması gerektiği hakkında detaylı bilgi için bakınız: Anati-Wainwright-Lundy, 1984: 216-217

2.2. ORTA ASYA⁷, GÜNEYBATI ASYA, KAFKASYA, SİBİRYA VE ANADOLU'DAKİ BAZI PETROGLİF ALANLARI

2.2.1. ÖZBEKİSTAN

Orta Asya sınırları çerisindeki ülkelerden birisi olan Özbekistan bünyesinde 150'den fazla petroglif alanını barındırmaktadır (Khujanazarov, 2001: 80-122; Khujanazarov, 2011: 99). Boyalı kaya resimlerinin de bulunduğu bu bölgelerdeki petroglif sayısı oldukça fazladır. Petroglif yapımı tarihöncesi dönemlerden başlayıp yaklaşık olarak Geç Orta Çağ'a kadar devam etmiştir. Tusinsay, Yangiaryksay, Zaraut-Kamar, Khojakent, Sarmishsay, Karakiyasay, Bukantau, Burgansay, Sayhansay, Aksakalatasay, Siypantash ve Varzik, bölgedeki önemli petroglif alanlarından bazılarıdır. Bunlar arasında bulunan Zaraut Kamar, Aksakalatasay ve Siypantash, Mezolitik ve Neolitik Neolitik Çağ dönemlerine tarihlendirilmektedirler. Khojakent ise Kalkolitik (MÖ IV.-III. binyıl) döneme kadar götürülmektedir (Khujanazarov, 2011: 99). Bu alanlardan Zaraut-Kamar, Siypantash ve Aksakalatsay'ı biraz daha yakından tanıyalım.

2.2.1.1. Zaraut-Kamar Petroglifleri

Zaraut-Kamar Mağarası Kugitangtau Dağlarının güneydoğusunda bulunan Zaraut-Say Boğazi'nda bulunmaktadır (Maksudov, 2019: 141 vd.). Bu dağlar Hissar Sıradağlarının güneybatısına düşmektedir ve bu sıradağların bir parçasıdır. Mağaranın idaresi, Sherabad Bölgesi'ndeki "Surkhan" Devlet Tabiatı Koruma Alanı'ndadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1265 metre olan Surkhandarya Bölgesi, Sherabad şehrinin 30 kilometre kuzeybatısına, Kızılolma'nın ise 5 kilometre güneyine düşmektedir. Mağaradaki ilk çalışmalar 1912 yılında Fyodorov tarafından yapılmıştır. Rus askeri topografi konumunda bulunan Fyodorov, mağarada çalışmalar yaparak yazıt ve çizimleri kopyalamıştır. Hemen ardından 1939 yılında I.-F. Lomaev de burada bir çalışma yaparak, eserlerin çizimlerini yapmıştır. 1940 ve 1943-1945 yıllarında ise Termez'de bulunan Surkhandarya Müzesi müdürü ile birlikte arkeolog G. V. Parfyonov, mağarada bilimsel

⁷ Orta Asya Bölgesi son derece büyük ve petroglif bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Bu büyüklüğünden dolayı bölgedeki tüm petroglif alanlarının kısa zamanda ve aynı anda analizini yapmak çok zor, hatta imkânsızdır. Bu durum ana konumuz olan Orta Asya Petrogliflerindeki At Tasvirleri için de geçerlidir. Bu yüzden bölgedeki ana konumuzu oluşturan at tasvirlerinin bulunduğu alanların yalnızca bir bölümünü inceleme fırsatımız oldu. Bu alanları ileride ana konumuz içerisinde aktardık. Geride kalan alanların ise önemli olanlarını bu başlık altında toplayarak, bölgedeki önemli petroglif alanları hakkında bilgilendirmede bulunduk.

araştırmalar yapmışlardır. Zaraut-Kamar Mağarası'nın bulunduğu Zaraut-Say Bölgesi'nde 1970 ve 1980'li yıllarda Zh. Kabirov ve M. Khujanazarov tarafından araştırmalar yapılmış ve bu iki Özbek arkeolog bölgede 40 görüntü ve 8 mağara tespit etmişlerdir (Khujanazarov, 2001: 91-93; Khujanazarov, 2011: 109).

Zaraut-Kamar Mağarası'nın duvarlarında çeşitli dönemlerde yapılmış olan petroglifler ve yazılar bulunmaktadır. Petroglifler arasında keçi, boğa, köpek, gibi hayvan resimleri ile beraber insan ve geometrik figürler de yer almaktadır (Rozwadowski-Lymer, 2012: 151-152). Mağarada bulunan hayvan resimlerinden kimilerinin kırmızı-kahverengi, kimilerinin ise gri-kahverengi mineral boya ile boyandıkları görülmektedir (Khujanazarov, 2011: 110). Yapılmış olan yazı ve resimlere bakarak kronolojik bir saptama ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede 3 kronolojik grup oluşmuştur. Bunlardan erken grubu keçi, boğa, insan ve olası köpek figürü, orta grubu oval tipteki figür ve birkaç şematik insan, son grubu ise Arapça yazıtların oluşturduğu düşünülmektedir (Jasiewicz-Rozwadowski, 2001: 5). Bunlar arasında bulunan insan figürlerinin sahip oldukları üçgen gövdeli formları oldukça dikkat çekicidir. Bu tarzdaki petroglifler kuş giyimli insanlar olarak tanımlanmıştır. Avlanma büyüsü ile ilişkileri olabileceği düşünüldüğünden Afrika ve Shakta Mağarası'nda bulunan benzer şekillerdeki resimlerine bakılarak Mezolitik Dönem'e ait oldukları tahmin edilmiştir (Jasiewicz-Rozwadowski, 2001: 6; Khujanazarov, 2001: 92-93).

Araştırmacılara göre resimlerde bulunan “Kuş-insanlar” kuş kılığına girmiş veya geniş pelerin giymiş avcı insanları temsil ediyor da olabilirler (büyük akbaba, devekuşu). Nitekim resimlerde okçular da bulunmaktadır. Resimlerde bulunan av sahnelerindeki çizimlerin boyutları 5-7 cm civarlarında iken, bir öküz figürünün 15 cm boyutlarında olması oldukça dikkat çekicidir. Alanda çalışmalar gerçekleştiren Formozov, motif ve stil bakımından figürlerin Paleolitik izler taşımasına rağmen petrogliflerin Mezolitik veya Neolitik Döneme ait olabileceklerini belirtmiştir (Bingöl, 2020: 49). Çevrede bulunan diğer vadi ve mağaralarda çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiş olan Parfenov ise, boyalı olan figürlere dair farklı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Bu figürlerin Üst Paleolitik Döneme ait olabileceğini ortaya atmıştır (Khujanazarov, 2001: 92-93; Rogozhinsky, 2008: 89 vd.; Khujanazarov, 2011: 109-111; Tümer, 2017: 147-148).

Zaraut-Kamar Petrogliflerindeki Kuş Görünümlü İnsanların Bulunduğu Av Sahnesi
(Maksudov, 2019: 143)

2.2.1.2. Siypantash Petroglifleri

Denizden 820 metre yükseklikte bulunan Siypantash (kaygan taş), 2001 yılında R. Kh. Suleymanov'un başkanlığını yaptığı RUZ NAS Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nce ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılması ile beraber araştırması da yine bu ekip tarafından yapılmıştır. Shahrisyabz'ın yaklaşık olarak 40 kilometre kuzeybatısında bulunan Zerefşan Dağları'nda yer alan Siypantash, bu dağların güneybatı eteklerindeki aynı isme sahip köyün kuzeyinde yer almaktadır. Alanın konumu köy okulunun karşısına düşmektedir ve Kuruksay Vadisi'nde bulunmaktadır. Suleymanov tarafından birçok bölgesi fotoğraflanan Siypantash'ın tarihi, araştırmacılar tarafından Mezolitik Çağ'dan başlatılarak Tunç Çağı'na kadar getirilmektedir (Rogozhinskiy, 2008: 91). Hepsi olmasa da açık kaya barınaklarında bulunan bazı petroglifleri günümüze kadar gelmiştir (Khujanazarov, 2011: 106).

Bölgede öne çıkan iki kaya paneli bulunmaktadır. Birincisinin uzunluğu 8, genişliği ise 3-5 metredir. Birinci panele bitişik halde bulunan ikinci panelin ise uzunluğu 4, genişliği 2 metredir. Koyu gri, sarımsı kahverengi veya kırmızımsı kahverengiye boyanmış olan petroglifler, kireç sinter ile kaplı olan kaba bir kayanın yüzeyine kazınmışlardır. Resimlerde kullanılan siyah, sarı ve kırmızımsı kahverengi renk tonları mineral pigmentlerden elde edilmiştir. Geometrik şekiller ile beraber bir öküzün ön plana çıktığı alanın tahribata uğradığı tespit edilmiştir (Khujanazarov, 2011: 106-107; Bingöl,

2020: 48). Yapılmış olan öküz figürü Zaraut-Kamar'dakine benzemektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de halen daha kutsal bir mekân olarak kabul edilen (Rogozhinskiy, 2008: 92) alanda ayrıca el izleri ile beraber sembol ve işaretler de bulunmaktadır (Rozwadowski-Lymer, 2012: 152-153; Tümer, 2017: 148).

Foto 1: Siypantash'ın Genel Görünümü (Khujanazarov, 2011: 186)

Foto 2: Siypantash Petroglifleri (Khujanazarov, 2011: 186)

2.2.1.3. Aksakalatsay Petroglifleri

Navoi Bölgesi'nin 30 kilometre kadar kuzeydoğusunda bulunan Aksakalatasay vadisi, Novbahor ilçesinde ve Karatau Dağları'nın güney yamacında yer almaktadır. 35 kilometreden fazla bir uzunluğa sahip olan Aksakalatasay Boğazı, Aksakalta köyünün

ortasında, Sarmışsay Vadisi'nin ise 10-12 kilometre doğusunda kalmaktadır. Vadiden aynı isimle akan bir dere bulunmaktadır. Bu dere aynı zamanda Zarafşan Nehrine akan sağ kollardaki akarsulardan biridir (Khujanazarov, 2011: 105).

Aksakalatsay Boğazı'ndaki kapalı ve açık mekânlar ile iki kıyısındaki kayaların üzerinde 500 kadar petroglif tespit edilmiştir. Bölgede farklı dönemlere ait birçok petroglif bulunmaktadır. Bunlardan Aksakalata'nın yaklaşık olarak 2-3 kilometre kuzeyinde bulunan çizimlerin çoğu (çoğunlukla geyik ve keçiler) homojen bir yapıdadır ve MÖ III. yüzyıl ile MS I. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Alanda bazı kırmızı çizimlerle beraber 8 avuç içi baskısı bulunmaktadır. Bu petrogliflerin uzunlukları yaklaşık olarak 10-20 santimetredir. Bölgede bulunan diğer bir petroglif alanı ise birinci alanın yaklaşık olarak 4-5 kilometre kuzeydoğusunda yer almaktadır. 6 tane kırmızı desenli kaya parçası ile beraber farklı dönemlere ait birçok petroglif tespit edilmiştir. Çöl verniği ile kaplanmış olan petrogliflerde kullanılmış olan oyma tekniği oldukça kabadır. Petrogliflerin genişlikleri 5 santimetre ile 1-2 metre arasında değişmektedir. Rüzgâr tarafından oldukça tahribata uğramış olan petroglifler yerel yönetim tarafından sit alanı ilan edilerek koruma altına alınmaya çalışılmıştır. Fakat koruma alanı ve sit sınırlarının henüz belirlenememesinden dolayı yeterli koruma sağlanamamıştır (Khujanazarov, 2011: 106).

2.2.2. KAZAKİSTAN

Yüzölçümü bakımından dünyanın 9. ülkesi konumunda bulunan Kazakistan bünyesinde birçok petroglif alanını barındırmaktadır (Bingöl, 2020: 42). Özellikle iklim bakımından insan yaşamına elverişli olması, konar-göçer kavimlerin burayı tercih etmesine neden olmuştur. Bu tercih sonucu olarak bölgede yaşamış olan insanlar arkalarında pek çok petroglif alanı bırakmışlardır. Bu alanlardan bazıları şunlardır: Arpauzen, Sholakhideli, Tamgalytas (Ili Kapshagay), Tamgaly, Eshkiolmes, Akterek, Sauiskandyksai, Akbidayik, Tesiktas Grotto, Tamgalynura gölü yakınındaki Tamgalytas, Toleubulak, Koybagar, Olenti, Moldazhar, Kalmakemel, Ustyurt, Terekty, Mangistau, Kulzhabasy, Koskuduk, Dolankara, Besoba ve Akbaur'dur⁸ (Bingöl, 2020: 43). Tamgalytas (Ili Kapshagay) ve Akterek alanlarına yakından bakalım.

⁸ Bölgede bulunan petroglifler hakkında detaylı bilgi için bakınız: Samashev, 2001: 151-220, Rogozhinskiy, 2004: 45 vd.; Rogozhinskiy, 2011: 13-42.

2.2.2.1. Tamgalytas/Tamgalı-Say (İli Kapshagay) Petroglifleri

Tamgalı-Say kelime anlamı olarak “Damgalı vadi” anlamına gelmektedir. Birçok petroglife ev sahipliği yapan bu yer, Almatı Bölgesi’nde bulunmaktadır. Kapshagay şehrinin yaklaşık olarak 25 kilometre kuzeybatı tarafında ve bölgedeki İli Nehri’nin sağ kıyısındadır. 40-45 metre boyunda ve 500 metre genişliğinde erozyon bir kaya çıkıntısının dip bölgelerinde bulunan petroglifler, İli Kanyonu’nun ortasındadır (Rogozhinskiy, 2011: 22).

İlk kez Kazak bir araştırmacı olan Ch. Valikhanov tarafından 1856 yılında incelenen Tamgalı-Say petroglifleri, 1857 yılında P. P. Semyonov ve bir sanatçı olan P. M. Kosharov tarafından araştırılmıştır. Rus bir coğrafyacı olan Semyonov aynı zamanda bir gezgindir. Kosharov ile beraber petroglifleri incelerlerken alanın görünümünü yansıtan figürler ile birlikte bölgede bulunan yazıtların çizimlerini de yapmıştır. Etnografların da ilgi odağı olan Tamgalı-Say Bölgesi’ne özellikle 19. yüzyılın sonlarında birçok bilim adamı pek çok kez uğramıştır. Tamgalı-Say hakkındaki en değerli bilgilerin yer aldığı el yazmalarını ise K. A. Larinov yazmıştır. N. N. Pontusov’da İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu’nun görevlendirmesi üzerine 1897 yılında bölgenin detaylı bir araştırmasını yapmıştır. B. Zh. Aurbekov, I. V. Yerofeeva ve A. E. Rogozhinskiy tarafından 2008-2009 yıllarında yapılan araştırma ile birlikte görüntülerin ve yazıtların kayıtları yapılarak Tamgalı-Say çalışması tamamlanmıştır (Rogozhinskiy, 2004: 45 vd.; Rogozhinskiy, 2011: 22-23).

4 aşamadan oluşan sitede petroglifler ve Tibet yazıları bulunmaktadır. Yazılar arasında günümüze yakın dönemlerde yazılmış olan dua metinleri de yer almaktadır. Ayrıca sitedeki yazıtlar ve petroglifler Tibet Budizm’ine benzetilmektedir (Rogozhinskiy, 2011: 23-24).

2.2.2.2. Akterek Petroglifleri

Almatı Bölgesi’ndeki Zhambyl kentinde yer alan Akterek Vadisi, Almatı şehrinin 100 kilometre batısında ve Akterek köyünün 4 kilometre güneyinde bulunmaktadır. Bölgede 1956 yılında Ageeva E. –I. tarafından yapılan kazılarda MÖ III. ve I. yüzyıllara tarihlenen yedi kurgan ile beraber 2 de mezar çiti bulunmuştur. Ageeva’dan sonra Patzevich birtakım araştırmalar yapmış ve 20. yüzyılın sonlarında Akishev bu görevi üstlenmiştir. Trifonov Yu.-I. ise bölgede yapmış olduğu araştırmalarda birtakım Ortaçağ

mezar alanları keşfetmiş fakat yapmış olduğu bu kısmi kazıların sonucunu hiçbir zaman açıklamamıştır. Bölgedeki petrogliflerle ilk ilgilenen ise Mirzabaev A.-S. olmuştur. Hemen ardından Rogozhinsky A.-E. 2007-2009 yılları arasında bölgedeki petroglifleri araştırmaya devam etmiş ve bölgedeki ana petroglif konsantrasyonlarının haritasını oluşturarak resimlerini çekmiştir. Oldukça zengin olan bölgedeki petroglif sayısı 1000'in üzerindedir (Rogozhinskiy, 2011: 24).

Akterek petrogliflerinin tarihi Tunç Çağı'na kadar götürülmektedir. Y şeklindeki bir ipin yanında bulunan 3 çift boğa ve insan petroglifleri oldukça dikkat çekicidir. Petroglifler arasındaki kafasının üzerinde ters çevrilmiş şekilde hilal bulunan bir insan figürü ise Saymaly-Tash'ta bulunan "ay başlı" kişilere benzetilmektedir. Antik dönem ve Ortaçağ'a ait petrogliflerin de bulunduğu bölgede en çok petroglifin Erken Demir Çağı döneminde ve Saki hayvan stili geleneğinde yapıldığı tespit edilmiştir (Rogozhinskiy, 2011: 24-25).

Akterek Petroglifleri (Rogozhinskiy, 2011: 162)

2.2.3. TACİKİSTAN

Orta Asya Bölgesi'ndeki önemli petroglif alanlarını barındıran ülkelerden biri de Tacikistan⁹'dir. Özellikle Pamir Dağları'nın doğusu ve batısı ile birlikte Fergana Bölgesi'nin batısında bulunan Mogoltau Dağları petroglif açısından oldukça zengin bölgelerdir. Bu bölgelerden yaşama oldukça elverişli olan Pamir Bölgesi¹⁰'nde 50'den

⁹ Detaylı bilgi için bakınız: Ranov, 2001: 122 vd.

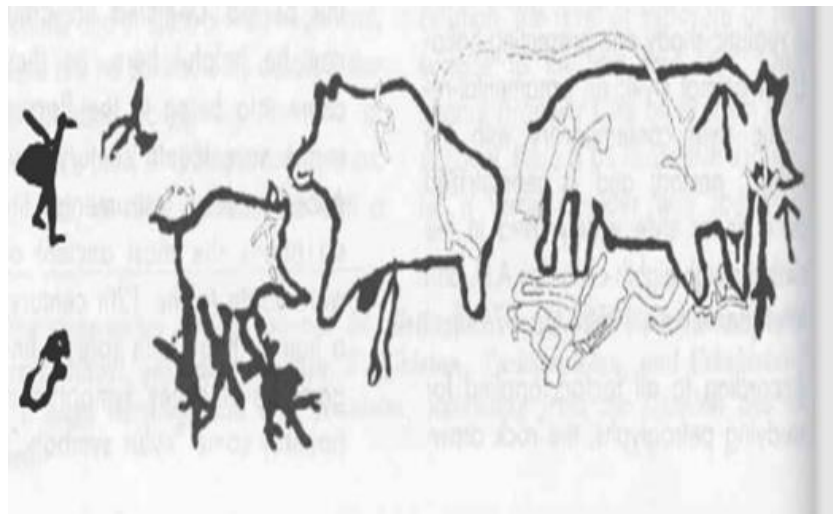
¹⁰ Detaylı bilgi için bakınız: Ranov, 2001: 124-125.

fazla petroglif alanı bulunmaktadır (Ranov, 2001: 122 vd.; Tümer, 2017: 150). Bu alanların önemlileri arasında bulunan Lyangar ve Shakta Mağarası'na yakından bakalım.

2.2.3.1. Shakta Mağarası Petroglifleri

1958 yılında V. A. Ranov tarafından keşfedilen Shakta Mağarası, Murgab şehrinin güneybatısında yer alan Kurtke-Say Nehri'nin geçtiği vadide bulunmaktadır. Özerk bir bölge olan Gorno-Badakhsjanskiy Bölgesi'nin sınırları içerisinde kalan bu yerde, Mezolitik Dönemde (MÖ XI.-VII. bin yıl) yapılmış oldukları düşünülen çeşitli aletler bulunmuştur (Rozwadowski-Lymer, 2012: 152; Ceylan, 2015a: 10; Özgül, 2015: 171; Günaşdı, 2016: 393; Ceylan, 2018a: 163; Ceylan-Özgül, 2018: 626).

Kırmızı boya kullanılarak yapılmış olan figürler mağaranın güney duvarında yer almaktadırlar. Bunlar arasında baş ve vücut bölgelerine ok saplanmış hayvan, yaban domuzu, ayı ve insan bacaklarına sahip bir kuş figürü bulunmaktadır. Ranov bu figürün kuş/deve kuşu kılığına gizlenmiş bir insan (avcı) olabileceğini düşünmektedir (Ranov, 2001: 128; Rozwadowski-Lymer, 2012: 152). Ayrıca bu figürlerin avlanma-avlanma büyüsü ile bir bağlantısının olabileceği de belirtilmektedir (Tümer, 2017: 150). Vadi içerisinde ve 4200 metre yükseklikte bulunan bu alanın özel bir yer olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Özbekistan'da bulunan Zaraut-Kamar Mağarası'ndaki petrogliflerle benzerlikleri de bulunan ve Mezolitik Dönem'e tarihlenen Shakta Mağarası petrogliflerinin içerik ve stil bakımından Paleolitik Dönem izleri taşıdığı da düşünülmektedir (Ranov, 2001: 129; Tümer, 2017: 150-151;).

Shakta Mağarasındaki Hayvan ve Kuş Görünümlü Avcı İnsan Petrogliflerinin Çizimi (Ranov, 2001: 128)

2.2.3.2. Lyangar Petroglifleri

Orta Asya Bölgesi'nin en büyük petroglif alanlarından biri olan Lyangar (Ranov, 2001: 138-141), Badakhshan'ın doğu tarafında ve Doğu Pamirlere giden geçidin eteğinde bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 6000 petroglifin bulunduğu bölge A.N. Bernshtam tarafından Çin kaynaklarında adı geçen meşhur "suspension passage" ile tanımlanmıştır. Avcılık için oldukça uygun bir yer olması ve Vakhon ve Pamir nehirlerinin birleşerek Pyandj Nehri'ni oluşturduğu yerde bulunmasından dolayı Lyangar, çok eski dönemlerden beri iskâna uğramıştır. Petroglifler Shakhdarinski dağ sırtında bulunan ve şişkin veya düzleştirilmiş granit kayalar üzerine yapılmıştır (Ranov, 2001: 138).

Yaklaşık olarak 2 kilometre uzunluğundaki dağ sırtında 5 grup halinde yer alan petroglifler, deniz seviyesinden 2700-3500 metre yükseklikte yer almaktadır. Dağınık alanlarda bulunmalarından dolayı yükseklik seviyeleri değişmektedir. En çok petroglif ilk bölümde bulunmaktadır ve 1819 tanedir. En az petroglif ise dördüncü bölgede bulunmaktadır ve 353 tanedir. Çizimlerde fantastik hayvanlar, dağ keçileri, kar leoparları ve avcılar ile beraber İskit-Sarmat dönemi petroglifleri de bulunmaktadır (Ranov, 2001: 139).

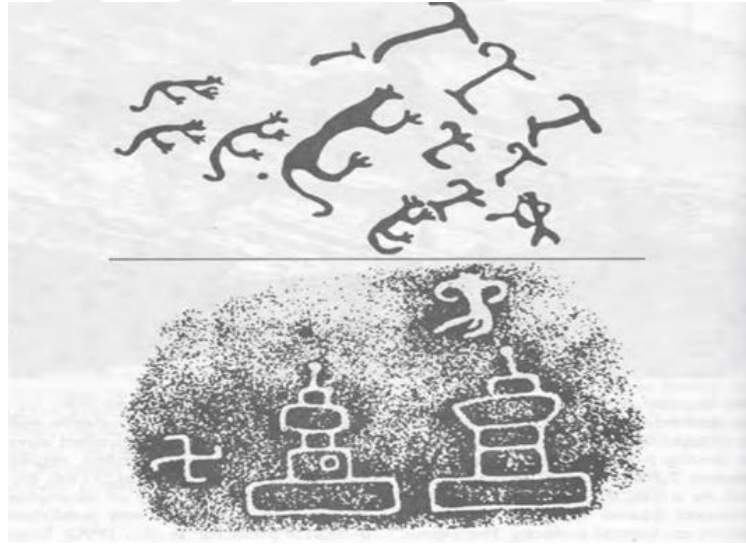

Foto 1: Lyangar Petrogliflerindeki Hayvan, Av Halindeki İnsan ve Çeşitli Figürlerin Çizimleri (Ranov, 2001: 140)

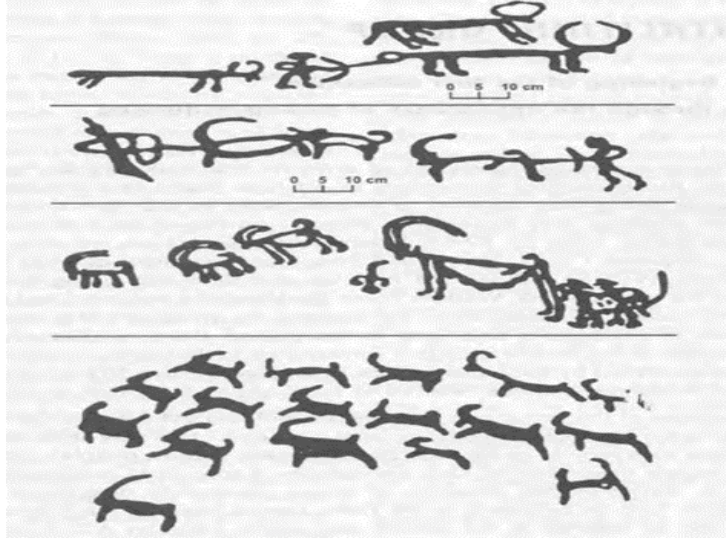

Foto 2: Lyangar Petrogliflerindeki Hayvan ve Av Halindeki İnsan Çizimleri (Ranov, 2001: 141)

2.2.4. KIRGIZİSTAN

Oldukça dağlık bir coğrafyadan meydana gelen Kırgızistan, Tanrı Dağları gibi yüksek zirvelere sahip birçok dağı bünyesinde barındırmaktadır. Bilhassa hayvancılığa elverişli bir yapıda bulunan bu coğrafya, eski çağlardan bu yana göçerlerin uğrak yeri olmuştur. Bölgeyi ziyaret eden bu kavimler ülkenin çeşitli bölgelerine binlerce petroglif¹¹ yapmışlardır. Bu petrogliflerin yapılmış olduğu alanlar arasında Ornok, (Bölüm çıkacaksa bunu çıkar) Kara-Kuldzhi, Kerme-Too, Kurkuro-Suu, Tamchy, Çolpan-Ata, Sulayman-Too, Maymak, Karak-Oy, Suuk-Dobo, Chiyim-Tash, Baychechekey, Aravan; Chiylu-Say (Sahaba), Zhaltyrak-Tash, Ayrymach-Too (Surottuu-Tash), Eshme Aravan Gorge, Surottuu, Chiygen Tash, Okhna, Tash-Unkur, Chon-Sary-Oy ve Chok-Tal ¹² gibi birçok önemli alan bulunmaktadır. Bunlar arasında bulunan Ornok petrogliflerine yakından bakalım.

2.2.4.1. Ornok Köyü Petroglifleri

2001 yılında Ornok Bölgesi'nde K. I. Tashbayeva öncülüğündeki Alman ve Kırgızlardan oluşan bir araştırma ekibi, UNESCO projesi dâhilinde Issık-Göl petrogliflerini kaydetmiştir. Burada yapılan araştırma ayrıntılı yapılmadığından dolayı Ornok köyü civarında bulunan kuzey Issık-Göl petroglifleri 2006-2007 yılında bir kez

¹¹ Detaylı bilgi için bakınız: Tashbayeva, 2001: 9-80.

¹² Detaylı bilgi için bakınız: Amanbaeva-Suleymanova-Zholdoshev, 2011: 43-71.

daha incelenmiş ve 1000'in üzerinde petroglif keşfedilmiştir. Köyde ve köyün dağlarının eteklerinde güneyden kuzeye doğru uzanan petrogliflerin çoğunun kuzeybatı ve kuzeydoğu kesimlerinde yer aldığı görülmüştür. Bölgedeki Çolpan-Ata-Almatı yol yapım çalışmaları esnasında bazı petroglifler yok olmuş, bazıları ise asıl yerlerinden kaydırılmıştır (Alieva, 2019: 38).

Tek ve çok figürlü olarak yapılmış taşların üzerinde avcılık, savaş, hayvan (at, köpek, argali, boğa, keçi ve deve), güneş, insan ve çeşitli işaretlerle yapılmış çizimler bulunmaktadır. Ornok Köyü Petroglifleri'nde yer alan savaş sahnelerinde kullanılan ok ve yayların İskit dönemine ait oldukları düşünülmektedir fakat bu tasvirlerin Eski Türklerin ve Hunların zamanında daha fazla yapıldıkları görülmektedir. Petrogliflerdeki av ve savaş sahnelerinde kılıçlar, bıçaklar ve kemerler açık bir şekilde belirtilmiş, bazılarında örgü veya topuz şeklinde toplanmış saçlar vurgulanmıştır. Ayrıca petrogliflerde insanların giydiği elbise veya zırh da belirtilmiştir (Alieva, 2019: 38).

2.2.5. MİNUSİNSK HAVZASI

Minusinsk Havzası, doğu tarafında Doğu Sayan Dağları, kuzey tarafında Kuznetsk Alatau Dağları ve batı tarafında Sayan Abakan aralığı ile çevrilmiş olan ovanın güney kesimlerine verilen isimdir. Bölgede yer alan petroglif alanları Moseyiha (Potroshilovskaya), Sulek, Ust-Tuba, Oglahy, Tepsey ve Suhaniha'dır. Bunların önemlileri arasında bulunan Tepsey'e yakından bakalım.

2.2.5.1. Tepsey Petroglifleri

İlk kez L. F. Titov tarafından 1850 yılında kopyalanan ve çizimleri yapılan Tepsey petroglifleri ilk olarak G. I. Spasskiy tarafından yayımlanmıştır. Konum olarak Tuba Nehri ve Yenisey Nehri'nin birleştiği yerin hemen sağ kıyısında, ünlü iki başlı Tepsey Dağı'nda yer alan bölgede 1907 yılında A. V. Adrianov yaklaşık olarak 251 resim, 353 harf ve 186 işaret bulmuştur. Oldukça zengin olan bölge daha sonra birçok araştırmaya ev sahipliği yapmıştır. Bu araştırmalar sonucunda bölgede 5 farklı alan daha saptanmıştır. Bu alanlardan dağın güneybatı tarafında yer alan Tepsey I'de 112 petroglifin bulunduğu 29 pano tespit edilmiştir. Panolarda genellikle Minusinsk tarzında yapılmış ayı, geyik ve boğa petroglifleri yer almaktadır. Çizimlerin Taş Devri, Karasuk ve Tagar (Diyarbakirli, 1972: 7-8; Ögel, 1984: 41; Ceylan, 2015b: 15; Koca, 2017: 7-8; Ceylan, 2018a: 161-162) dönemlerine ait oldukları tahmin edilmektedir. Bölgede tespit edilen yerlerden bir diğeri

adını aldığı dağın kuzeydoğu eteklerinde bulunan Tepsey II'dir. Alanda tespit edilen 57 panodaki 194 petroglifin Taştık ve Tagar dönemlerine ait oldukları düşünülmektedir. Tepsey I'in hemen üzerindeki yamaçta bulunan Tepsey III'deki at ve çeşitli hayvanlara ait olan petrogliflerin ise Genç Tuğ Çağı'nda yapılmış oldukları tahmin edilmektedir. Tepsey Dağı'nın güney tarafındaki yamaçta oldukça yüksek bir yerde bulunan ve küçük bir petroglif alanı olan Tepsey IV'te bir baş ile senkretik bir varlığa ait olan çizimin ana hattı, insan bedeni, bir kartalın kanatları, keçi boynuzu, bir gaga ve bir at petroglifi yer almaktadır. Sonraki dönemde B. N. Pyatkin tarafından tekrar çalışılan alanda Tagar Dönemine tarihlendirilen 37 pano daha bulunmuştur. Tepsey Dağı'nın güneybatı tarafındaki yamaçta bulunan ve küçük bir petroglif alanı olan Tepsey V'te kılıç ve baltaları bulunan 36 süvari ve piyadenin yer aldığı bir savaş sahnesi işlenmiştir (Miklashevich, 2011: 133-134).

2.2.6. AZERBAIJAN

Kafkasya Bölgesi'nde bulunan ve Hazar Denizi'nin kıyısında yer alan Azerbaycan'da petrogliflere ev sahipliği yapan ülkelerden birisidir. Birçok petroglif alanının bulunduğu ülkede Gobustan, bu alanların başında gelmektedir.

2.2.6.1. Gobustan Petroglifleri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Azerbaycan'ın önemli petroglif bölgelerinin başında gelen Gobustan, başkent Bakü'den 60 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır. 1939 yılında I.M. Jafarzadeh tarafından keşfedilen bölgede 6 binin üzerinde petroglif yer almaktadır. Bünyesinde barındırdığı petroglifler arasında boğa, kartal, aslan, yılan, dağ keçisi, at, domuz ve deve gibi yabani hayvanlar ile beraber kadın ve erkek figürleri de bulunmaktadır. Bunlardan başka çeşitli işaretler, birçok av sahnesi, ucunda güneş bulunan kayıklar, silahlı atlılar, kurban kesimi, iki tekerleği bulunan arabalar ve tören ve ayin sırasında yapıldıkları düşünülen dans sahneleri de yer almaktadır. Profil ve ön yüzden çizilmiş bulunan en erken döneme ait petrogliflerde erkekler ince yapılı bir şekilde çizilmiş ve bellerindeki ok, yay ve sargı belirtilmiştir. Kadınlarda ise göğüs ve kalçalar belirgin bir şekilde yapılmıştır. Gerçek boyutlarına yakın olarak çizilmiş yabani hayvan petroglifleri ise oldukça dikkat çeken çizimler arasındadır. Petrogliflerin tarihi Orta Taş Çağı'ndan başlatılarak Demir Çağ'a kadar getirilmektedir. Ayrıca petrogliflerde Neolitik,

Kalkolitik ve Tunç Çağı'na ait oldukları düşünölen çizimler de bulunmaktadır¹³ (Tümer, 2017: 158-159; Bingöl: 2020: 34).

Foto 1: Gobustan Petrogliflerindeki Tören Halinde Olan veya Halay Çeken İnsanlar (Somuncuoğlu, 2008: 437)

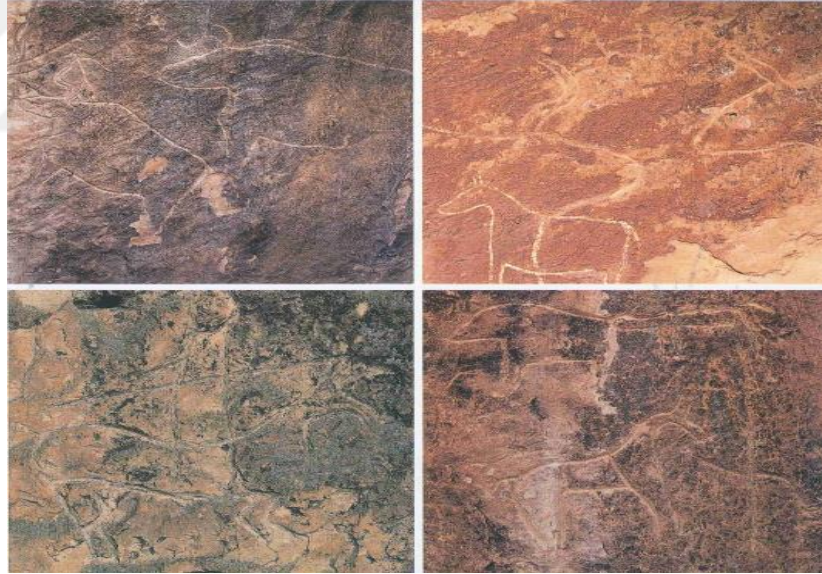

Foto 2: Gobustan Petrogliflerinde Bulunan Çeşitli Hayvan Tasvirleri (Somuncuoğlu, 2008: 447)

¹³ Detaylı bilgi için bakınız: Rüstemoğlu, 2003: 1 vd.; Farajova, 2014: 213-232; İsmailzade, 2014: 6-11; Seyidov, 2017: 409-418.

Foto 3: Gobustan Petroglifleri Bölgesi'ndeki Üzerinde At ve Çeşitli Figürler Bulunan Sütunlar (Somuncuoğlu, 2008: 452)

2.2.7. NAHCIVAN

Türkiye sınırında bulunan ve Azerbaycan'a bağlı özerk bir ülke olan Nahçıvan, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkas bölgelerine açılan kapısı konumundadır. Bölgede Gemikaya ve Garanguş “Kız-Gelin” en önemli petroglif alanları konumundadırlar. Bunlardan Gemikaya'yı yakından inceleyelim.

2.2.7.1. Gemikaya Petroglifleri

Yaklaşık olarak 3906 metre yükseklikte bulunan Gemikaya petroglif alanı, Alangez (Zengezur) dağında yer almaktadır. Sert karasal bir iklime sahip olan bölgenin yapısı oldukça sarp ve diktir. Jeologlar tarafından 1968 yılında keşfedilen Gemikaya hakkındaki ilk yayın, V. Aliyev tarafından 1968 yılında yapılmıştır. 1970-1987, 2001-2002 tarihleriyle birlikte devam eden yıllarda N. Müseyibli (Müseyibli, 2004), V. Aliyev (Aliyev, 2005), A. Seyidov (Seyidov, 2017: 409-418) ve V. Baxşeliyev (Baxşeliyev, 2003) tarafından bölgedeki araştırmalar sürdürülmüştür (Halilov, 2017: 100). Çizgi, oyma ve gagalama teknikleriyle yapılmış olan Gemikaya petrogliflerinde gökyüzü tasvirleri, yana açılmış elleriyle insan tasvirleri, avlanma sahneleri ve köpek, boğa, geyik ve dağ keçisi gibi hayvanların yer aldığı çizimler bulunmaktadır (Babayev-Bababeyli-Babayev, 2014: 11-18; Halilov, 2017: 100 vd.).

Foto 1: Gemikaya Petrogliflerindeki Çeşitli Tasvirler (Seyidov, 2017: 416)

Foto 2: Gemikaya Petrogliflerindeki Çeşitli Tasvirler (Seyidov, 2017: 416)

2.2.8. İRAN

Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinin sınırında bulunan İran coğrafyası da diğer bölgeler gibi göçerlerin uğrak yerlerinden birisi olmuş ve birçok petroglif alanına ev sahipliği yapmıştır. Bu alanlardan günümüze kadar ulaşmış olanları ülkede 5 ayrı bölgede tespit edilmiştir. Bunlar; Şahin Dezh Bölgesi (Aqrablu Köyünün Petroglifleri), Ahar Bölgesi (Dowzdaghi'nin Petroglifleri), Mahabad Bölgesi (Khra-Hanjiran'ın Petroglifleri), Arasbaran Bölgesi (Songon) ve Meşkin Shahr Bölgesi (Shex Madi'deki Petroglifler ve Shahryari'deki Petroglifler)'dir (Binandeh, 2016: 12 vd.). Bu bölgelerdeki önemli alanlardan biri olan Shekh Madi'ye yakından bakalım.

2.2.8.1. Shekh Madi Petroglifleri

İsmi aldığı Shekh Madi (Kanchube) köyünün 500 metre batısında bulunan Shekh Madi petroglif alanı, Meshkin Shahr'ın 70 kilometre kuzey tarafındadır ve Erdebil'e 140 kilometre uzaklıktadır. Alanın yüksekliği 1720 metredir ve batısında yer aldığı Qareh Soo Nehrine 200 metre uzaklıktadır (Kazemi vd., 2016: 18-19; Binandeh, 2016: 14).

Hayvan, insan ve geometrik şekiller olmak üzere 3 gruptan oluşan Shekh Madi petrogliflerinde yaklaşık olarak 14 insan, 55 hayvan ve 9 geometrik şekil bulunmaktadır ve çizgi ve gagalama tekniği ile yapılmışlardır (Kazemi vd., 2016: 20; Binandeh, 2016: 14). Petrogliflerde bulunan hayvan çizimlerinin sadece dağ keçisi olması özellikle dikkat çekicidir. Tarihi hakkında net bir görüş bulunmayan Shekh Madi petrogliflerinin Gobustan ve Gemikaya petroglifleri ile aynı dönemde yapıldıkları düşünülmektedir (Kazemi vd., 2016: 21; Binandeh, 2016: 14; Bingöl, 2020: 37).

Foto 1: Shekh Madi Petrogliflerindeki Tasvirler (Bingöl, 2020: 224)

Foto 2: Shekh Madi Petrogliflerindeki Tasvirler (Bingöl, 2020: 224)

2.2.9. TÜRKİYE

Türkiye veya diğer ismiyle Anadolu coğrafyası tarihöncesi çağlardan beri insanların yaşam merkezi olmuştur. Özellikle Mısır ve Mezopotamya ile birlikte Anadolu, MÖ ve MS birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bulunduğu konum ve coğrafi özellikleri hasebiyle de konar-göçer kavimlerin tercih ettiği bölgelerin başında gelen bölge, bünyesinde birçok petroglif alanını barındırmaktadır. Bu petroglif alanlarından bazıları şunlardır:

Batı Anadolu Bölgesi: Latmos, Tlos/Tavabaşı Mağarası, Çine, Delicenur Mağaraları (Baltalın ve İnkaya), Yarımburgaz Mağarası,

Orta Anadolu ve Akdeniz Bölgesi: Beldibi Mağarası, Öküzini Mağarası, Karain Mağarası, Gülnar- Akyapı Mağarası, Kürtini Mağarası, Balkayası, Elmalı Petroglifleri

Karadeniz Bölgesi: Tekeköy, Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Petroglifleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi: Palanlı-Pirun Kaya Sığınağı, Deraser Mağaraları, Sinek Çayı Kayaaltı Sığınağı,

Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi: Camuşlu Petroglifleri, Çiçekli Petroglifleri, Karaboncuk Köyü, Çallı Köyü, Dereiçi Petroglifleri, Digor/Dolaylı Petroglifleri, Borluk Vadisi/Azat Köyü Petroglifleri, Doyumlu Petroglifleri, Geyikli Tepe Petroglifleri, Karaboncuk Petroglifleri, Kömürlü Petroglifleri, Kurbanaga Petroglifleri, Tunçkaya Petroglifleri, Dilli Vadisi Petroglifleri, Cunni Mağarası ve Petroglifleri,

Şenkaya Kaynak Köyü Petroglifleri, Çıldır Başköy Petroglifleri, Baltutan Kaya Resimleri, Tırşın Yaylası Kaya Resimleri, Pagan Köyü Kaya Resimleri (Tümer, 2017: 45 vd., 127 vd.; Bingöl, 2020: 70 vd.; Özgül-Bingöl, 2021: 491 vd.).

Bu alanların önemlileri arasında bulunan Doyumlu, Camuşlu, Geyiklitepe, Dereiçi, Çıldır Başköy, Şenkaya Kaynak Köyü ve Borluk Vadisi/Azat Köyü petrogliflerine yakından bakalım.

2.2.9.1. Doyumlu Petroglifleri

Kars ilinin Susuz ilçesine bağlı Doyumlu köyünün kuzeyinde yer alan bölge A. Ceylan'ın başkanlığını yaptığı ekip tarafından 2011 yılında keşfedilmiştir. 2016 yılında ekip üyelerinden Y. Günaşdı tarafından yayımlanan (Günaşdı, 2016: 391-407) alanda insan, hayvan (at, atlı süvari, köpek, dağ keçisi), güneş kursu, tuzak ve av sahneleri ile birlikte çeşitli semboller bulunmaktadır. Kars Bölgesi'nde önceki dönemlerde bulunmuş petroglifler ile büyük benzerlikler gösteren Doyumlu Petroglifleri gagalama ve çizgi teknikleri ile yapılmışlardır. Petroglifler arasında bulunan el ele tutuşmuş 5-6 insan toy veya şenlik anında halay çekmeye benzer bir vaziyette resmedilmişlerdir. Çizgi tekniği ile ve cepheden yapılmış olan bu kişilerin ayak, kol ve omuzlarının aynı vaziyette yapılmış olması oldukça dikkat çekicidir (Günaşdı, 2016: 394). Daha büyük olarak çizilmiş olan baştaki kişinin ise bu toyu yöneten yönetici olduğu düşünülmektedir. Bu tarz petrogliflere Saymalı Taş ve Tamgalı gibi petroglif alanlarında da rastlanılmaktadır (Günaşdı, 2016: 395 vd.; Bingöl, 2020: 114 vd.).

Foto 1: Doyumlu Petrogliflerindeki Atlı Süvari Tasviri (Günaşdı, 2016: 404)

Foto 2: Doyumlu Petrogliflerindeki At, Atlı Süvari, Köpek ve Çeşitli Şekillerin Bulunduğu Pano (Günaşdı, 2016: 404)

Foto 3: Doyumlu Petrogliflerindeki Tören veya Halay Sahnesi (Bingöl, 2020: 115)

2.2.9.2. Geyiklitepe Petroglifleri

Kars ilinin Kağızman ilçesine bağlı Şaban köyünün 5 kilometre güneydoğusu ve Çallı köyünün 3 kilometre kuzeybatısında kalan bir bölgede 2247 metre yükseklikte bulunan Geyiklitepe 2004 yılında A. Ceylan'ın başkanlığını yaptığı ekip tarafından keşfedilmiştir. 2012 yılında A. Ceylan tarafından yayımlanan alan (Ceylan, 2016: 85-96), ismini bünyesinde barındırdığı geyik petrogliflerinden almaktadır. Hareket halinde ve çizgi tekniği ile yapılmış olan petrogliflerde deve, köpek, kuş, dağ keçisi, tilki, ceylan ve geyik gibi hayvanlardan oluşan 26 resim ile beraber hayat ağacı, tuzak sahneleri ve bu

sahnelerin içerisinde bulunan runik harfler yer almaktadır (Ceylan, 2016: 87 vd.; Bingöl, 2020: 121 vd.).

Geyiklitepe Petrogliflerinde Bulunan Runik Yazı ve Çeşitli Hayvan Tasvirleri (Bingöl, 2020: 124)

2.2.9.3. Dereiçi Petroglifleri

1798 metre yükseklikte ve eski Kars-Ardahan yolunun doğusunda bulunan Dereiçi petroglifleri 2005 yılında A. Ceylan'ın başkanlığını yaptığı ekip tarafından keşfedilerek, ekibin üyesi olan İ. Üngör tarafından 2016 yılında yayımlanmıştır (Üngör, 2016: 357-370). Kazıma ve geneli itibari ile çizgi tekniğinde olan petroglifler 2x2.10 metre enindeki düz bir andezit kayaya yapılmışlardır. Geyiklitepe petroglifleri ile benzerlikler gösteren Dereiçi petrogliflerinde dağ keçisi, köpek, at ve süvari ile beraber tuzak sahneleri yer almaktadır. Hayvanlar arasında bulunan at ve süvariler petrogliflerde dikkat çekici bir biçimde çizilmişlerdir. Biri şaha kalkmış vaziyette bulunan toplamda 4 at bulunmaktadır. Şaha kalkmış vaziyette olan atın gözleri belirtilerek ağzı açık olarak çizilmiştir. Süvariler ise atlara göre stilize ve daha basit yapılmışlardır. Birbirlerinden farklı olarak yapılmış olan üç süvarinin biri kazıma ikisi ise çizgi tekniği ile çizilmiştir. Atın hemen üzerinde bulunan kısımda bir dağ keçisi bulunmaktadır. A. Ceylan bu keçinin kuyruk yapısından dolayı teke olduğunu belirtmiştir. Ayrıca petrogliflerde iki adet tuzak sahnesi ile beraber ne oldukları anlaşılamayan birçok şekil ve çizgi de bulunmaktadır (Üngör, 2016: 362 vd.).

Foto 1: Dereiçi Petrogliflerinde Bulunan At Tasvirleri (Üngör, 2016: 369)

Foto 2: Dereiçi Petrogliflerinde Bulunan Hayvan Tasviri ve Tuzak Sahnesi (Üngör, 2016: 370)

2.2.9.4. Şenkaya Kaynak Köyü Petroglifleri

Erzurum'un Şenkaya ilçesine bağlı Kaynak köyünde bulunan petroglifler bu köyün 7 kilometre doğu tarafında ve 2329 metre yükseklikte yer almaktadırlar. 2012'de A. Ceylan'ın başkanlığındaki ekip tarafından keşfedilen petroglif alanı O. Özgül tarafından 2016 yılında yayımlanmışlardır (Özgül, 2016: 371-390). Çizgi ve kazıma tekniği ile yapılmış olan petrogliflerde bir dağ keçisi, iki geyik, iki yuları bulunan at ve bir güneş kursu ile beraber iki tane de köpek veya kurt olabilecekleri düşünülen çizim bulunmaktadır. Dağ keçisi motifinin özellikle Orhun Abideleri'nin Kültigin Yazıtı'nın doğu tarafında bulunan dağ tekesi motifiyle büyük benzerliğe sahip olması oldukça

önemlidir. Cepheden çizilmiş olan 2 attan sol alt tarafta yer alanın sadece kulakları dik olarak belirtilirken, üsttekinin gözü ve kuyruğu çizilmiştir. Buradaki atların Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer petroglif alanlarında bulunan atlardan farklı olmasının nedeni sahip oldukları yularlarıdır. Aynı şekilde petrogliflerde yer alan dağ keçisi, geyik, kurt veya köpek olduğu düşünülen diğer hayvanların da çeşitli uzuvları belirtilerek çizilmiştir (Özgül, 2016: 376 vd.; Bingöl, 2020: 170 vd.).

Foto 1: Şenkaya Kaynak Köyü Petrogliflerinde Bulunan At ve Güneş Kursu Tasvirlerinin Çizimi (Özgül, 2016: 390)

Foto 2: Şenkaya Kaynak Köyü Petrogliflerinde Bulunan Geyik Tasvirlerinin Çizimi (Özgül, 2016: 390)

2.2.9.5. Borluk Vadisi/Azat Köyü Petroglifleri

Kars'ın 8 kilometre güneybatısındaki bölgede Azat köyü yakınındaki Borluk Vadisi'nde yer alan Azat Köyü petroglifleri 2009 yılında A. Ceylan'ın başkanlığını yaptığı ekip tarafından keşfedilmiş ve 2016 yılında ekip üyesi A. Bingöl tarafından yayımlanmışlardır (Bingöl, 2016: 348-355). Birçok bilim adamı tarafından çalışılan petrogliflerin yanı sıra bölgede bulunan Azat köyünde 1944 yılında İ. K. Kökten tarafından tespit edilen Dündartepe Höyüğü'nde yer almaktadır. Oldukça önemli bir yerleşim yeri olan bu höyükte Kökten 1952 yılında kazı çalışması da yapmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde höyüğün Tunç Çağı'ndan başlayarak Urartu Devleti'nin yıkılışına kadar kullanıldığı tespit edilmiştir. (Bingöl, 2003: 23-25; Karageçi, 2015: 110-111; Ceylan, 2015c: 177; Bingöl, 2020: 77).

1830 metre yükseklikte ve Borluk Vadisi'nin kuzeyindeki kayalık bölgede yer alan petroglifler, Dünder Tepe Höyüğü'nün yaklaşık olarak 350-400 metre doğu tarafında kalmaktadırlar. Zeminden yüksekliği 15-16 metre olan ve andezit kayalar üzerine yapılmış olan Borluk Vadisi petroglifleri, kayalığın güney yüzüne yapılmışlardır. 120x140 santimetrelik bir panoya işlenmiş olan petrogliflerde 4 yaban sığı, 3'ü dişi 9'u erkek olan 12 tane dağ keçisi, 1 geyik, 1 oğlak, 4 insan, 3 dağ koyunu, 2 domuz ve ne olduğu tam olarak anlaşılamayan ama hayvan olabileceği düşünülen çizimle beraber toplamda 28 petroglif yer almaktadır. Geneli itibari ile hareket halinde çizilmiş olan petrogliflerde özellikle geyiğin boynuzlarının özenle çizilmiş olduğu görülmektedir. Kayanın fiziksel durumundan dolayı farklı boyutlarda çizilmiş olan petroglifler Kağızman-Camuşlu petroglifleri gibi vurgu-kazıma tekniği ile yapılmışlardır (Ceylan, 2015: 173 vd.; Bingöl, 2016: 349 vd.; Bingöl, 2020: 77 vd.; Özgül-Bingöl, 2021: 499-502).

Foto 1: Borluk Vadisi/Azat Köyü Petrogliflerindeki Çeşitli Hayvan Tasvirleri (Bingöl, 2016: 354)

Foto 2: Borluk Vadisi/Azat Köyü Petrogliflerindeki Atlı Süvari Tasviri (Bingöl, 2016: 354)

2.2.9.6. Çıldır Başköy Petroglifleri

Ardahan'ın Çıldır ilçesinin Başköy köyünün 1.1 kilometre batı tarafında, Damlıca köyünün ise 1.7 kilometre doğu tarafında kalan petroglif alanı, Çıldır Gölüne 5 kilometre uzaklıktadır ve gölün kuzey tarafına düşmektedir. İlk kez 2013 yılında V. Özkan tarafından keşfedilen Çıldır Başköy petroglifleri'nin bilimsel incelemesi A. Ceylan'ın başkanlığını yaptığı ekip tarafından tamamlanarak yayımlanmıştır (Ceylan, 2015a: 9-24).

Geneli itibari ile çizgi, kısmen de kazıma tekniği ile yapıldıkları görülen petrogliflerde dağ keçileri, köpek, at ve süvariler bulunmaktadır. Alt bölgeleri tahrip edilmiş olan panolardaki çizimlerin ana teması avdır. Av sahnesinde yer alan 10 süvariden biri dağ keçisine yetişerek ona mızrağını saplamak üzereyken, diğerleri ise mızraklarını atmış halde çizilmişlerdir. Ava ayrıca 4 köpek, 6'sı kalkanlı ve mızraklı, 2'si sadece mızraklı, 1'i sadece kalkanlı ve 5'i de silahsız olmak üzere toplamda 14 yayanın da katıldığı görülmektedir. Yapılmış olan petrogliflerin boyutları genel olarak 2-3 santimetre olmasına karşın 15 santimetre boyutlarında olanları da mevcuttur (Ceylan, 2015a: 10 vd.; Özgül-Bingöl, 2021: 497-499).

Foto 1: Çıldır Başköy Petrogliflerinin Uzaktan Görüntüsü (Ceylan, 2015a: 23)

Foto 2: Çıldır Başköy Petrogliflerinin Çizimi (Ceylan, 2015a: 25)

Foto 3: Çıldır Başköy Petrogliflerinde Bulunan Atlı Süvari Tasviri
(Ceylan, 2015a: 24)

2.2.9.7. Camuşlu Petroglifleri

Kars'ın Kağızman ilçesine bağılı Çamuşlu köyünde bulunan petroglifler (Ceylan, N., 2007: 66; Ceylan-Bingöl, 2008: 137; Ceylan, 2008b: 279), bu köyün yaklaşık olarak 22 kilometre batısındaki bölgede yer alan Aladağ'ın doğu kısmında, Elmalı Yaylası'ndaki "Yaylaaltı" mevkiindedirler (Karpuz, 1977: 1 vd.). Biri büyük biri küçük olmak üzere toplamda iki pano halinde yapılmış olan petroglifler yaklaşık olarak 3134 metre yüksekliktedirler. Panolardan doğudakini küçük, batıdakini ise büyük olarak değerlendiren Kökten, büyük panoda bulunan yüzün üzerindeki petrogliflerde 54 erkek, 12 yavru ve 11 dişi olmak üzere toplamda 77 geyik, 13 adet dağ keçisi ve çeşitli insan çizimleri olduğunu belirtmektedir. Diğer panoda ise 1 eşek, 3 dişi ve 7 erkek olmak 10 geyik ve 3 tane de insan petroglifi bulunmaktadır. Bölge daha sonra A. Ceylan'ın başkanlığını yaptığı ekip tarafından çalışılmıştır (Bingöl, 2020: 79 vd.).

Foto 1: Camuşlu Petrogliflerinin Genel Görünümü (Bingöl, 2020: 90)

Foto 2: Camuşlu Petrogliflerinin Genel Görünümünün Çizimi (Bingöl, 2020: 91)

2.2.10. ERMENİSTAN

Türkiye ile de sınır komşusu olan Ermenistan coğrafi durumundan dolayı göçer toplulukların her zaman güzergâhı üzerinde olmuştur. Bundan dolayı ülke, petroglif bakımından oldukça zengindir. Ülkenin çeşitli bölgelerinde bulunan petroglif alanları başlıca şunlardır¹⁴:

Armavir: St. Hripsime, Metsamor, St. Gayane, Armavir,

¹⁴ Detaylı bilgi için bakınız: Tokhatyan, 2015: 184-205.

Tavush: Gosh,

Syunik: Tzghuk-Ukhtasar, Zoratsqar,

Shirak: Horom, Yereruyq, Dzithanqov, Haykadzor,

Vayotsdzor: Sartsali, Teqsar,

Aragatzotn: Kaqavadzor, Oshakan, Aruch, Quchak, Geghamavan, Old Shenik, Aragatsotn, Shamiram, Voskehat, Mastara, Ernjatap, Tghmut, Agarak,

Gegharquniq: Vardenis Ridge, Sevsar, Vardenyats pass, Vardenik, Lchashen,

Revan: Avan,

Lori: Loriberd, Neghuts, Koges,

Kotayq: Bjni, Ptghnavanq, Geghard, Geghama Ridge, Zovuni, Balahovit (Tokhatyan, 2015: 185).

Petroglif araştırmaları Ermenistan'da 20. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Aragats ve L. Lisitsyan-Geghama dağlarında A. Kalantar, M. Ter-Movsesian ve Gr. Ghapantsyan tarafından yapılmış olan bu araştırmaların ardından aynı yüzyılın ikinci yarısında Syunik, Vardenis ve Geghama Ridges ve bölgedeki ovalarda amatörler ve arkeologlar tarafından binlerce petroglif tespit edilmiştir. Bölgedeki araştırmalar sonraki dönemlerde Ermeni arkeologlar S. Sardaryan, H. Martirosyan ve G. Karakhanyan tarafından devam etmiş, yapılan çalışmalar 4 ciltlik bir eser şeklinde yayımlanmıştır (Tokhatyan, 2015: 202).

Özellikle yakından incelendiğinde Orta Asya petroglifleriyle büyük benzerlikler gösteren ve bu petrogliflerin devamı niteliğinde olan Ermenistan petroglifleri genellikle gagalama ve çizgi tekniğiyle yapılmışlardır. Petrogliflerde köpek, çita, kuş, at, geyik, yaban domuzu, leopar, yılan, aslan, ayı, bizon, ceylan, kurt, boğa, tilki ve güneş motifi gibi çizimlerin olduğu görülmektedir (Tokhatyan, 2015: 189 vd.).

Petroglifler yapım tekniği, motif ve üslup gibi birçok konuda benzerlikler göstermektedirler. Özellikle Anadolu, Orta Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde keşfedilenler arasında büyük benzerlikler vardır. Bu büyük benzerliklere karşın kimi petrogliflerde farklılıklarda görülebilmektedir. Bu konuda ustalaşmış konar-göçer Türk

kabileleri tarafından yapılmış birçok petroglif Balkanlar, İran, Anadolu, Azerbaycan, Doğu Avrupa, Moğolistan ve Orta Asya'nın hemen her yerinde tespit edilmiştir (Özgül, 2015: 172; Özgül, 2016: 374; Günaşdı, 2016: 394).

Yapıldıkları dönemlerle ilgili olarak bilim adamları arasında çeşitli görüşler bulunan petroglifler özellikle Türk boyları hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Yaşadıkları dönemin sosyal hayatı, ekonomik ve kültürel durumu ile beraber insanların sevinçleri, kederleri, dini inanışları ve beslenme şekilleri gibi birçok konuda bilgiler sunan bu resimler, Türk kültür ve medeniyeti açısından hiç şüphesiz eşsiz bir değere sahiptirler. Yapılan resimler arasında çeşitli hayvan motifleri de görülmektedir. Bu hayvanlar arasında özellikle Türk Mitolojisi'nde kutsal sayılan at, kurt, yılan, dağ keçisi, kartal ve geyikler bulunmaktadır (Özgül, 2015: 172-173).

Foto 1: Ermenistan Petrogliflerinde Bulunan Çeşitli Tasvirler (Tokhatyan, 2015: 190)

Foto 2: Ermenistan Petrogliflerinde Bulunan Çeşitli Tasvirler (Tokhatyan, 2015: 188)

Foto 3: Ermenistan Petrogliflerinde Bulunan Çeşitli Tasvirler
(Tokhatyan, 2015: 189)

Foto 4: Ermenistan Petrogliflerinde Bulunan Çeşitli Tasvirler
(Tokhatyan, 2015: 190)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AT'IN TÜRK KÜLTÜRÜ'NDEKİ YERİ VE ÇEŞİTLİ ALANLARDAKİ YANSIMALARI

Tarihin hemen hemen her döneminde hayvanlar insanlar için başrolde olmuşlardır. Kimileri inanış, kimileri tarla-çayır gibi çeşitli işlerini halletme ve kimileri de karınlarını doyurmak için birçok hayvanı kullanmışlardır. Bilhassa en eski devirlerden teknolojinin keşfedilmesine kadar uzak mesafeler kat etmek, buralara çeşitli malzemeler taşımak için de insanlar yine hayvanlardan yararlanmışlardır. Bu hayvanların en başında da hiç şüphesiz “at” gelmektedir. Hemen hemen her coğrafya ile birlikte özellikle göçebe olan bozkır coğrafyası insanların hareket kabiliyeti yüksek, hızlı ve binilerek uzak mesafeler gidilmesi sebebiyle at, en kutsal hayvanlardan biri haline gelmiştir. Kimi zaman besin olarak tüketilen at, kimi zaman da Gök Tanrı'ya kurban olarak sunulmuştur. İşte bu yüzden petrogliflerde en çok karşılaşılan hayvanlardan birisi de at olmuştur. Çeşitli milletler tanrılarına farklı farklı hayvanlar kurban ederlerken özellikle Türkler ve Moğollar at kurban etmişlerdir (Çoruhlu, 2002: 141; Galata, 2020: 69-70). Türklerin yaşamlarının vazgeçilmez bir parçası olması sebebiyle atın Türklerdeki önemi çok daha fazladır (Tezcan, 1990: 95-97; Çınar, 1996: 20 vd.; Kafesoğlu, 1998: 217 vd.; Çoruhlu, 2002: 140-142; Roux, 2008: 121-125; Çağdaş, 2011: 39 vd.; Ceylan, 2015a: 14; Özgül, 2015: 178-179; Özgül, 2016: 377-378; Karcıoğlu, 2017: 167-198; Bıyıklı, 2019: 404 vd.).

3.1. AT'IN TÜRK KÜLTÜRÜ'NDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

En eski çağlardan itibaren insanlık tarihinin en önemli araçlarından birisi olan at¹⁵, özellikle göçebe kavimlerin hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Hem hızlı olması hem de etinden ve sütünden faydalanılması atı insanoğlunun yaşam merkezine yerleştirmiştir. İnsanoğlu binlerce yıl atın bu özelliklerinden dolayı attan ürettiklerini başka bölgelere taşıyabilmiş, onları geliştirip pazarlayabilmiş ve birbirleri arasındaki iletişimi kolay bir şekilde sağlayabilmiştir. Bu sayede toplumlar arasındaki bilgi ve tecrübeler hızlı bir şekilde yayılmış siyasi, askeri ve iktisadi faaliyetler daha erken neticeye ulaştırılabilmektedir. Kullanıldığı toplumlardaki önemi zaten bilinen atın diğer

¹⁵ Türk Kültürü'nde atın önemi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Editör: Gürsoy-Naskali E. (1995). Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İstanbul.

toplumlarda da benimsenmesi ile birlikte önemi kat be kat artmış ve bir kültür haline dönüşmüştür. At merkezli olarak gelişmiş olan bu kültüre “Atlı Kültür” ismi verilmiştir¹⁶ (Turan, 1969: 116; Esin, 2017: 1317; Karcıoğlu, 2018: 54).

Konar-göçer toplumların yaşam merkezine yerleşmiş olan at, aynı zamanda koyun vb. gibi diğer hayvanlar ile beraber bu toplumların hayatının temelini de oluşturmuştur. Bozkır insanları çoğunlukla avcılık ve toplayıcılık ile geçinip, giyecek ve yiyecek maddelerini bu şekilde temin ettikleri için ata çok büyük bir önem vermişlerdir. Özellikle hızlı, çevik ve güçlü olması yapılan baskınlarda ve avlarda başrolde olmasını sağlamıştır (Ögel, 1971b: 13 vd.). Atın kullanılmaya başlaması sayesinde toplum yapısıyla beraber askeri olarak ta daha teşkilatlı ve daha güçlü bir yapıya sahip olunmuştur. Bu nedenle toplumlar atları sürüler halinde yetiştirmeye başlamış ve yaz aylarında yaylalarda, kış aylarında ise kışlaklarda koruyup barındırmışlardır (Turan, 1969: 115; Roux, 2008: 121-125; Karcıoğlu, 2017: 169; Karcıoğlu, 2018: 54).

At ile beraber geyik, aslan, kurt ve kartal gibi hayvanlar çeşitli toplumlarda totem olarak kullanılıp kutsal bir statüye de sahip olmuşlardır (Çoruhlu, 2002: 1 vd.). Bunlar arasında bulunan at, bozkır toplumlarının sosyal ve kültürel hayatında yer almasıyla beraber bu insanların kutsal törenlerinde de kullanılmıştır (Esin, 2003: 261). Özellikle dini törenlerde kutsal hayvan olarak kurban edildiğini gördüğümüz atın (Ögel, 1971b: 155; Esin, 2017: 1326; Gömeç, 2019b: 96) ölen sahibi ile beraber aynı mezara gömüldüğü ve savaşçısının ölmesi halinde kuyruğunun kesildiği de bilinmektedir (Çoruhlu, 2002: 141). Ata verilen değer ve kutsallık sayesinde başlamış olan bu törenler giderek artmış ve bir gelenek haline dönüşmüştür (Turan, 1969: 114-115; Özgül, 2015: 179; Karcıoğlu, 2018: 54-55; Bıyıklı, 2019: 407).

Bozkır coğrafyasında üstlenmiş olduğu rol bakımından yukarıda açıkladığımız gibi oldukça önemli bir konuma sahip olan at, tarihte ilk defa Türkler tarafından evcilleştirilmiştir (Kafesoğlu, 1998: 220; Esin, 2017: 1319; Bıyıklı, 2019: 406-407). Bu konuda yabancı bilim adamlarından bazılarının görüşleri şöyledir:

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu “Atlı Kültür” tabirinin eksik olduğunu ifade etmekte ve temelini atın teşkil etmesine rağmen demirin de bu husustaki temel unsurlardan birisi olduğunu belirterek at ve demirin birlikte temelini oluşturduğu bu kültüre “Bozkır Kültürü” ismini vermektedir. Detaylı bilgi için bakınız: Kafesoğlu, 1998: 214-215.

O. Menghin: “atı ehlileştirmek ve umumiyetle hayvan yetiştirmek gibi medeniyet tarihindeki çok mühim bir safhanın Türklerin ataları ile yakından ilgili bulunmaktadır.

W. Koppers: “Atın ehlileştirilmesi ve atlı-çoban kültürünün ortaya konması ilk Türklere bağlanabilir. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu haşan, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalâde neticeler doğurmuştur: Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şanlar ancak bu sayede belirebilmiştir.”

F. Flor: “hayvan terbiyesinde önce ren geyiği (Sanioyedler tarafından), sonra Türklerin ataları tarafından at ehlileştirilerek insanlık hizmetine sokulmuştur.”

W. Schmidt: “Orta Asya’da oturan ve çok eski bir zamanda avcı-kk hayalından fiyavanlan ehlileştirmeye geçen ilk kavim Türkler olmuştur. At Türkler tarafından ehlileştirilmiştir ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görünmektedir” (Kafesoğlu: 1998: 220).

3.1.1. Kutsal Bir Hayvan Olarak At ve At Eşyalarının Kurganlara Gömülmesi

Türklerin hayatlarının ve inanç sistemlerinin merkezine yerleşen at, bu toplum ile bütünleşerek ayrılmaz bir parçası olmuştur. Öyle ki et ve süt gibi gıda ihtiyaçlarını gidermekle beraber Türkler ölülerinin mezarlarına da kutsal ve değerli bir hediye olarak yine atı koymuşlardır (Turan, 1969: 114-115; Rudenko, 1970: 1 vd.; Akişev, 1978: 1 vd.; Ögel, 1984: 62 vd.; Kafesoğlu, 1998: 220-221; Çoruhlu, 2002: 141; Esin, 2003: 262; Özgül, 2015: 179; Çoruhlu, 2016: 420 vd.; Esin, 2017: 1326-1327; Bıyıklı, 2019: 406-407; Gömeç, 2019b: 96). Orta Asya Bölgesi’nde mezarlara hayvan koyma geleneği Paleolitik Çağ’dan itibaren uygulanmaya başlamıştır. Etnik grupların henüz meydana gelmediği bir dönemde yapılmış olan bu işlem, beslenmenin yanında dini inanışlarda da hayvana verilen önemi göstermektedir (Çoruhlu, 2012: 1051). Orta Asya bölgesinde at kalıntılarının bulunmuş olduğu ilk yerleşimlerden birisi, Güney Özbekistan’da bulunan ve 1500 metre yükseklikte yer alan Teşiktaş Mağarası’dır. Mağarada Musteriyen devrin’deki Neandertal¹⁷ bir çocuğun iskeleti ile beraber 907 adet hayvan iskeletine rastlanmıştır. Bu iskeletlerden 761 tanesi farklı farklı türlerdeki dağ keçilerine, geri

¹⁷ Yaklaşık olarak MÖ 30.000’de soyu kesilmiş olan insan türüne verilen isimdir. Adını türe ait fosillerin ilk olarak bulunmuş olduğu Almanya’daki Neander Nehri’nden almaktadır.

kalanları ise at ile beraber ayı, kuş, leopar ve geyik gibi çeşitli hayvanlara aittir (Masson-Sarianidi, 1972: 15-16, 22; Çoruhlu, 2012: 1052).

Yabani at gömülerinin bulunmuş olduğu mezarlara Orta Asya’da yaşanmış olan kültürlerden Keltiminar Kültürü’nde (MÖ V. bin ile III. binin sonu), evcil at kalıntılarının yer aldığı mezarlara ise Anav Kültürü’nün (Koçsoy, 2002: 73; Koca, 2002: 653) tunç devrindeki yıllarında II. Kültür katmanında rastlanılmıştır. Proto-Türklerin yaşamış olduğu Orta Asya Bölgesi’nde atın kıymetli bir hayvan olarak görülüp mezarlara konulmasının tarihi ise çok daha erken tarihlere götürülmektedir ve Türkmenistan-Özbekistan hattının daha kuzey kesimlerine konumlandırılmaktadır. Özellikle Afanasyevo kültürü (Phillips, 1965: 27-28) ve sonrasında yaşanmış olan kültürler dolaylı veya doğrudan bir şekilde Proto-Türklerin sanat ve kültürünün oluşmasına katkı sağlamıştır (Çoruhlu, 2012: 1052-1053).

Afanasyevo kültürü döneminde Neolitik Çağ’ın sonu, Kalkolitik Çağ’ın başına tarihlendirilen ve Yenisey Irmağı’nın sol tarafında ortaya çıkarılan bir çocuk mezarında “*hocker*” tarzında gömülmüş bir çocuk iskeleti ile beraber at, koyun ve çeşitli hayvanlara ait kemik kalıntıları ele geçirilmiştir (Phillips, 1965: 28; Ögel, 1984: 18-19). Y. Çoruhlu’nun aktardığına göre Okladnikov bu devir insanların kültürel gelişim yönünden en büyük başarılarının tarım yapmalarının yanında at ile birlikte çeşitli hayvanları da yetiştirebilmeleri olduğunu söylemektedir¹⁸. İleride yaşanmaya başlayacak olan Bozkır kültürü ve Proto-Türk Kültürü açısından bu coğrafyada sığır, at ve koyun yetiştiriciliğinin önemli olduğu da yine aynı kişi tarafından belirtilmektedir (Çoruhlu, 2012: 1053). Ayrıca bu kültürlerle beraber bölgede yaşanmış olan Andronovo, Karasuk, Taştık ve Tagar Kültürleri’nde de insanlarla beraber gömülmüş at iskeletlerinin yer aldığı kurganlar ele geçirilmiştir (Çoruhlu, 2012: 1053 vd.).

Atın kurganlara gömülmesiyle ilgili verdiğimiz yukarıdaki bilgilerle beraber Proto-Türk’lerde mezarlara kıymetli bir hayvan olarak gömülmesinin ilk örnekleri Tagar ve Taştık Kültürleri’nde (Gryaznov, 1969: 213 vd.; Diyarbekirli, 1972: 7-8; Ögel, 1984: 41; Ceylan, 2015b: 15-16; Koca, 2017: 7-8; Ceylan, 2018a: 162; Ceylan, 2018b: 861) görülmektedir. Proto-Türklere ait olan ve MÖ VI. yüzyılda ortaya çıkan bu kültürler

¹⁸ Çeşitli hayvanlar yetiştirdiklerini ve ziraatla uğraştıklarını belirten Türk bilim insanları da bulunmaktadır. Ögel, 1984: 17-19; Koca, 2002: 653.

zamanından itibaren atın değeri kat be kat artmış, etinden ve sütünden yararlanılıp kurban edilen bir hayvandan öteye giderek ait olduğu savaşçısı veya sahibi ile beraber gömülüp, diğer dünyada ona hizmet etmesi amaçlanan bir yoldaş haline gelmiştir. Özellikle “*alp*” veya “*bahadır*” denilen ün kazanmış savaşçıların mezarlarında bu durum gözlenmektedir ve ata bu kişiler kadar, hatta onlardan daha da fazla değer verilerek beraber gömüldükleri görülmektedir. Bu tipteki mezarlara hemen hemen bu dönemlerde yaşamış ve Hunlar’ın kültürünü de etkilemiş olan İskit mezarlarında da rastlamak mümkündür. İskitlere ait olan Arjan II Kurganı (Çoruhlu, 2016: 175-178) ve Kostromskaya Kurganı bu tipteki kurganlardan bazılarıdır (Çoruhlu, 2012: 1054-1055).

Kurganlara gömülen atların belirli bir düzene göre gömülmüş oldukları konusu düzenli olduğu yönünde kısmen kabul edilse de, bazılarında bu durumun olmadığı da belirtilmiştir. Bunun yanında kurganlara farklı farklı adetlerde gömülmüş olan atların koşum takımlarının da yanlarında bulunması, onlara verilen değer ve kutsiyeti gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir. Bazı kurganlarda atların birbirleriyle ilişkili olarak ve benzer yönlerde belirli sıralarda gömülmüş oldukları da görülmektedir (Çoruhlu, 2012: 1056 vd.).

Kurganlara yerleştirilen atların kurban edilmeleri sırasında kanlarının akıtılmamasına da özen gösterilmiştir. Başlarına sert bir madde ile vurularak mümkün olduğunca kansız bir şekilde kurban edilmişlerdir. Gömülmüş olan atların neredeyse tümünün kuyrukları kesilmiş, örülmüş veya belli bir şekilde bağlanmıştır¹⁹ (Esin, 2017: 1327). Bu tip işlemler at yaşarken de yapılmaktaydı ve sahibi olduğu kişinin yiğitliğini belirtmekteydi. Aynı zamanda bir matem alameti de olan bu işlemler atların bazen yeleleri ve topuk kısımlarındaki kıllarının kesilmesi suretiyle de yas belirtisi olarak yapılmaktaydı (Çoruhlu, 2002: 141). Acı günlerde insanlar tarafından da yapılmış olan saç veya kıl kesme işlemlerinin Türkler tarafından da yapıldığı ve günümüze kadar geldiği de bilinmektedir (Çoruhlu, 2012: 1058).

Kurganlara gömülen atların bazılarının kulaklarında “en”²⁰ adı verilen sahiplik işaretleri de bulunmaktadır. Bu işaretlere bakılarak ölen kişi için yapılan kurbanların çeşitli kabileler veya topluluklar tarafından hediye olarak getirilmiş olabilecekleri de

¹⁹ Detaylı bilgi için bakınız: Yılmaz-Toraman, 2020: 745-763.

²⁰ Hayvanın ait olduğu kişi, kabile veya topluluğu belirtmek için yapılmış olan işaret.

düşünülmektedir. Y. Çoruhlu'nun aktardığına göre 10 adet atın defnedilmiş olduğu Pazırık Kurganı'nda A. İnan asırlarca sürmüş olan Türk toplumlarının gelenekleriyle alakalı olan şu 4 tespiti yapmıştır:

1. At sayılarının on olması ve kulaklarındaki işaretlerin farklı farklı olması,
2. Ölen kişi ile birlikte defnedilmeleri,
3. Atların yele, topuk ve kuyruklarındaki kılların kesilmesi,
4. On atın tamamının aygır olması.

A. İnan bu şekilde “en” veya “in” olarak isimlendirilen damgaların bütün Türk toplumlarında olduğunu ve kuyruk kesimi vb. gibi işlemlerin de aynı şekilde Türk toplumlarında “yas” ifadesi olarak yapıldığını belirtmeye çalışmaktadır (Ögel, 1984: 68; Çoruhlu, 2012: 1058).

Türklerde kurban edilmek için genelde beyaz renkli atlar tercih edilmiştir ve bu atlara “ıyık” ismi verilmiştir. Biz bu durumu özellikle Hunlarda ve Göktürklerde görmekteyiz. Bu kavimlerde göğe kurban edilecek olan atlar beyaz atlardan seçilirdi. İttifak ve barış antlaşmaları için yapılmış olan törenlerde de yine beyaz bir at kurban edilirdi. Yere yapılan kurban törenlerinde olduğu gibi siyah veya farklı renklerdeki atların kurban edildiği de bilinmektedir (Çoruhlu, 1999: 155-156; Esin, 2017: 1325-1326).

Orta Asya Bölgesi'nde at ile beraber gömülmüş olan eşyaların bulunduğu birçok mezar karşımıza çıkmaktadır (Akişev, 1978: 1 vd.; Ögel, 1984: 62 vd.; Karcıoğlu, 2018: 54 vd.). Bu mezarlardan Türkmenistan'daki Murgab Bölgesi'nin sınırları içerisinde yer alan Gonur-tepe'de bir mezar içerisine kurban edilerek gömülmüş at ile beraber 7 cm boyutlarında ağaç bir gönderin uç kısmına takılmış olabileceği düşünülen gümüşten yapılmış bir adet at başı bulunmuştur. Oldukça önemli buluntuların ele geçirildiği bu merkez MÖ II. bine tarihlendirilmektedir. Ayrıca Y. Çoruhlu'nun aktardığına göre Sarianidi Türkmenistan Bölgesi'nde Tunç devrinde yoğun bir şekilde at yetiştiriciliği yapıldığını ve bu yetiştirilen atların aynı zamanda kurban olarak ta kullanıldığını belirtmektedir. Hem bu tespiti hem de ele geçirilen heykelcikler ve at iskeletlerinden dolayı Sarianidi günümüzde ünü dünyaya yayılmış olan Türkmenistan'a ait “ahalteke” atlarının bu dönemlerde ortaya çıkmış olabileceğini düşünmektedir (Çoruhlu, 2012: 1052).

Kurganlara gömülmüş olan eşyalar arasında MÖ II. binde görülen Okunyeve kültüründe tekerlekli araçlarla ilgili kalıntılara rastlanmıştır. Hem kurganlardan hem de tasvirlerden elde edilen kalıntı ve bulgulara dayanarak bu arabalara sığırlar ile beraber atların da koşulmuş olabileceği düşünülmektedir (Gryaznov, 1969: 61-62; Çoruhlu, 2012: 1053). Pazırık Kurganları²¹ atlarla ilgili eşyalar bakımından bizlere oldukça önemli veriler vermektedirler (Esin, 1978: 32; Ögel, 1984: 63 vd.; Çoruhlu, 2016: 121 vd.). Bu kurganlardan çıkan at başı şeklinde kamçı sapı, at tasviri bulunan gümüş eşya, at koşum takımları, dört tekerlekli araba kalıntıları, at maskeleri (Esin, 2003: 284), at tasvirli halı ve geyik maskeli veya başlıklı atlar ele geçirilen önemli eşyalar arasındadırlar (Phillips, 1965: 78 vd.; Ceylan, 2002: 427; Çoruhlu, 2012: 1057-1058; Özgül, 2015: 179; Karcıoğlu, 2018: 57, 61 vd.).

Pazırık Kurganları'ndan başka Başadar Kurganı da bizlere önemli eserler vermektedir. Bu kurganda bulunan atlardan 5 tanesinin ağzında tunçtan yapılmış gemler bulunmuştur. Atın başında bulunan bir adet koç boynuzu olan maske, altınla kaplanmış ve tunçtan yapılmış süsler ile süslenmiş at koşum takımları ve eyerin üzerinde bulunan bir halı bu kurgandan elde edilen eşyalar arasındadırlar (Çoruhlu, 2016: 148-149; Karcıoğlu, 2018: 70-71). Ayrıca 1969-1970 yıllarında kazılmış olan Esik Kurganı²²'nda (Çoruhlu, 2016: 203-208) ortaya çıkarılan ünlü "altın elbiseli adam"ın başlığında da birçok hayvan figürü ile beraber 4 adet at figürü de yer almaktadır. Bilhassa Güney Sibirya kesimlerinde Tagar Kültürü (Gryaznov, 1969: 213 vd.; Diyarbekirli, 1972: 7-8; Ögel, 1984: 41; Koca, 2002: 654; Ceylan, 2015b: 15-16; Koca, 2017: 7-8; Ceylan, 2018a: 162; Ceylan, 2018b: 861) dönemlerinde kemikten ve bronzdan yapılmış olan birçok at figürü de bulunmaktadır (Karcıoğlu, 2018: 79).

3.1.2. Yazılı Kaynaklarda At

Geçmiş dönemlerin en önemli araçlarından birisi olan at, özellikle devletlerin büyümesinde ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu bakımdan Türk toplumunun yaşam merkezinde bulunan at, tarihte birçok Türk devletinin büyümesinde ve gelişmesinde de etkili olmuştur (Turan, 1969: 114; Ögel, 1971a: 76-77). Bu devletlerden Asya Hun İmparatorluğu dönemlerinde attan oldukça fazla yararlanılmıştır (Turan, 1969:

²¹ Detaylı bilgi için bakınız: Rudenko, 1970: 1 vd.

²² Detaylı bilgi için bakınız: Akişev, 1978: 1 vd.

113, 115). Çin kaynaklarından öğrendiklerimize göre Türkler daha çocukken koyunların üzerine binerek binicilik eğitimleri alıyorlardı (Esin, 2017: 1324). Kuş ve tilki gibi birçok hayvana ok atışları gerçekleştirerek avcılıkta geliíyorlar ve bu gibi avlar sayesinde küçük yaşlardan itibaren atlı savaşı özelliklerini kazanıyorlardı. Atlarını oldukça iyi besleyen ve ekonomik olarak ta yararlanan Hunlar, Çin'e gönderilen hediyeler arasında at bulundurmayı da ihmal etmiyorlardı (Kafesoğlu, 1998: 221). Ayrıca Hun dönemi ve onlardan önceki dönemlere ait bronzdan dökülmüş güreşen at resimleri, bu dönemlerde atların güreştirilmesi ile yapılan bir törenden de haber vermektedirler. Çin kaynaklarında da bahsi geçen bu törenler genellikle sonbahar aylarında yapıldı ve çeşitli bölgelerden getirilen yetiştirilmiş atlar güreştirilirdi. Güreşler sonucunda birinci olan at ise toplum içerisinde hem saygı hem de değer kazanırdı (Ögel, 1971a: 10-11).

Türk toplumundaki atıcılık ile ilgili bilgilere sadece Çin kaynaklarında değil MS IV.- VI. yüzyıllarda yazılmış olan batılı kaynaklarda da rastlamaktayız. Bu kaynaklarda atın Hunlardaki değerini çok iyi bir şekilde özetleyen şu sözler geçmektedir: “*Henüz ayakta durabilecek Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at hazır bulunur... Hunlar at üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar... At başka bir kavmi yalnız sırtında taşıdığı hâlde, Hun at üstünde ikaamet eder*” (Turan, 1969: 114; Kafesoğlu, 1998: 221; Esin, 2017: 1324). VII.-X. yüzyıllarda yazılmış Bizans kaynaklarında ise şu şekilde geçmektedir: “*Türkler sanki at üstünde doğmuşlardır, yerde yürümesini bilmezler*” (Kafesoğlu, 1998: 221).

Yabancı kaynakların yanı sıra Türk kaynaklarında da at'tan bahsedilmektedir. Bu kaynakların en değerlileri konumunda bulunan Orhun Abideleri'nin Kül Tigin yazıtında şu ifadeler bulunmaktadır: “*Eng ilki Tadıkıng Çorıng boz (atıg binip teğdi. Ol at anta) ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip teğdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yeğen Siliğ Beğing kedinliğ toruğ at binip teğdi. Ol at anta ölti*” (ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. Üçüncü olarak Yeğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. O at da orada öldü” (Caferoğlu, 1953: 204-205; Karcıoğlu, 2018: 56; Bıyıklı, 2019: 408).

Günümüzde konuşulan Türk dillerinde “yılkı/cılkı ve çılgı” isimleriyle ifade edilen at, Yenisey ve Orhun Yazıtları'nda yukarıda da gördüğümüz gibi “at” veya “yılkı” isimleriyle kullanılmaktadır. Hatta günümüzde kullandığımız “isim” kelimesinin eş

anlamlısı olan “ad” kelimesinin de at’tan geldiği bazı bilim adamları tarafından belirtilmektedir. Yaşam merkezine atı yerleştiren Türk toplumu bu hayvana yer ve şahıs isimlerinde, destan ve hikâyelerinde, mezarlarında, türkülerinde ve petrogliflerinde de sıkça yer vermiştir (Çoruhlu, 2002: 141; Ceylan, 2002: 427; Günaşdı, 2016: 397).

Eski Türk toplumlarında atsız bir kişinin pek bir değeri olmazdı (Günaşdı, 2016: 397). Türkler için at, bir yaşam biçimidir. Etinden (Ögel, 1971a: 126) ve sütünden (kımız) yararlanıldığı gibi matem günlerinde kuyrukları kesilir, savaş günlerinde ise kuyrukları örölüp düğümleirdi (Çoruhlu, 2002: 141). Orta Asya’da bulunan kurganlarda da gördüğümüz gibi dünya hayatında birlikte oldukları bu sadık dostlarıyla öldükten sonraki hayatta da beraber olabilmek için sahipleriyle beraber aynı mezara gömülürlerdi (Turan, 1969: 114-115; Rudenko, 1970: 1 vd.; Akişev, 1978: 1 vd.; Ögel, 1984: 62 vd.; Kafesoğlu, 1998: 220-221; Çoruhlu, 2002: 141; Ceylan, 2002: 427-428; Esin, 2003: 262; Özgül, 2015: 179; Çoruhlu, 2016: 420 vd.; Günaşdı, 2016: 397; Esin, 2017: 1326-1327; Gömeç, 2019b: 96; Bıyıklı, 2019: 406-407).

3.1.3. Türk Masalları, Destanları ve Mitolojilerinde At

Geçmiş zamanların en mühim rollerini üstlenen ve en önemli araçlarının başında gelen at, bilhassa Türkler ile yukarıda da bahsettiğimiz gibi bütünleşerek bir kültür haline gelmiştir. Ata öz kardeşi gibi değer veren Türkler özellikle mitolojilerinde, masallarında ve destanlarında bu hayvana mühim roller biçmişlerdir²³ (Bıyıklı, 2019: 409). Divanü Lügati’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmud “*at Türk’ün kanadıdır*” sözüyle bu durumu çok güzel bir şekilde açıklamaktadır (Caferoğlu, 1953: 205-206; Mahmud, 1985: 48-49).

Türk destanlarında ve efsanelerinde atın kanatları olduğuna ve Türk için bir yardımcı veya kardeş olarak ona hizmet etmesi için tanrı tarafından gönderildiğine inanılırdı. Hatta bir efsaneye göre Türk’ün gökyüzünden at ile beraber indirildiği dahi söylenmektedir. Bu konularda bilhassa Saha Türkleri’nin inançları oldukça önemlidir. Onlara göre ilk insan gökyüzünden inmiş olan yarısı at, yarısı insan biçimli bir tür yaratıktan türemiştir. Yine Türklerde tanrı ile yapılan iletişim esnasında da gidilecek yere kadar at ile gidiliyordu. Türklerde at sadece insanların değil aynı zamanda tanrı ve tanrı çocuklarının da binek hayvanıydı. Altay ve Saha Türkleri’nde şamanlar diğer dünyaya gitmek için atı kullanıyorlardı (Caferoğlu, 1953: 202; Çınar, 1996: 71). Ayrıca Orta

²³ Detaylı bilgi için bakınız: Caferoğlu, 1953: 201-212.

Asya’da bulunan Fergana Bölgesi’ndeki atların tanrı atlarının soyundan geldiğine inanılırdı ve bu atlara “cennet atları” ismi verilirdi(Esin, 2017: 1320). Bölgede yer alan “dağ atı” neslinin de bu atlardan geldiği düşünülmektedir(Bıyıklı, 2019: 412). Bu olay şu şekilde aktarılmaktadır: *“Kuzey yönünde Poli adlı bir dağ var. Onun kuzey tarafındaki mağaranın içinde tanrının (göğün T.A .) atı varmış. Orada yaşayan insanlar yaylaya kısraklarını sürerler. Ondan sonra bu kısraklar buradaki yabani aygırlarla çiftleşirler ve onlardan ter yerine kan çıkan yavruları doğururlar”* (Abdırakunov 1995: 120-121).

Yukarıda aktarılan bilgilerin benzerlerine Çin kaynaklarında ve Türk destanlarında da rastlanmaktadır. Kırgızlar’ın Manas Destanı’na ismini veren kahraman Manas’ın atının soyu da yine bu atlara dayanmaktadır. İsmi Akkula (Bıyıklı, 2019: 410) olan bu ünlü savaş atının annesi çölde yaşam sürmektedir ve bir koşu atıdır. Babası ise dağlarda yaşamakta olan bir aygırdır. Bu aygırın özelliği insanlar tarafından görülememesidir (Çınar, 1996: 72).

Türk destanları vermiş oldukları bilgiler bakımından önemli bir konuma sahiptirler. Bu eserlerde Türk toplumuna ait birçok şey anlatılmaktadır. Anlatılan bu konuların arasında Türk Mitolojisi’nin (Esin, 1979: 19 vd.) büyük bir bölümü de bulunmaktadır. Bu alanda şamanlar²⁴ ve hayvanlar oldukça sık bir şekilde kullanılmaktadırlar. Kullanılan bu hayvanlardan biri de at’tır. Türk Mitolojisi’nde at Saha (Yakut), Buryat ve Altay Türkleri’ne baktığımız zaman şamanın tanrılar ile iletişimi esnasında kullanmış olduğu yardımcılarının birisidir (Caferoğlu, 1953: 201). Eski Türk inancına göre evrende Gökler Hâkimi Bay Ülgen, Denizler Hâkimi Yayık Han ve her şeyin yaratıcısı ve hâkimi olan Tengere Kayra Han gibi birçok tanrı bulunmaktadır. Şamanlar bu tanrılar ile insanların dertlerini, sıkıntılarını, isteklerini veya herhangi bir ihtiyacını görüşmek için, bu dünyadan diğer dünyaya geçerlerken çeşitli törenler düzenlerler. Bu törenlerde trans haline geçerek seyahate başlarlar ve bu seyahat sırasında yanlarına çeşitli eşyalar veya yardımcılar alırlar. İşte bu yanlarına aldıkları eşyalardan birisi de at başlı bir sopadır. Bu sopa tanrılar ile görüşmek için düzenlenen törenlerde şamanın diğer tarafa geçmesi için kullanmış olduğu bir araçtır. Buryat şamanları bu sopanın üzerinde dans ederek trans haline geçerler ve tanrılarla görüşmek için seyahate başlarlar (Seyidoğlu, 1995: 91; Esin, 2003: 280).

²⁴ Şaman ve Şamanizm hakkında detaylı bilgi için bakınız: Eliade, 1999: 1 vd.; İnan, 1986: 1 vd.

Sibirya’da ve Altay’larda şamanlar trans haline geçtikten sonra diğer dünyada kendilerine yardım etmesi için tanrılardan, tanrıların kızlarından veya çeşitli ruhlardan yardım isterler. Bu ruhlar şamanların karşısına ayı, geyik, tavşan, kurt ve kuş (özellikle kaz, baykuş, kartal, karga) gibi çeşitli hayvanlar şeklinde çıkarlar. Yardımcı ruhların şekilleri ve sayıları bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Atın bu seyahatteki rolü ise şamanı taşımaktır. İnaniş’a göre şaman yeraltına indiği sırada ve gökyüzünden geldiği sırada (Çoruhlu, 1999: 155) yardımcı olarak kır at’ı kullanmaktadır. Ayrıca kır atın kıllarının yakılmasıyla birlikte bu atın şamanı dünyanın ötesine taşıdığına da inanılmaktadır (Seyidoğlu, 1995: 91-92).

Mitolojide şamanın davulu da önemli bir konuma sahiptir. Bu alete şamanın atı da denmektedir (Çoruhlu, 1999: 155). Şaman tören esnasında davuluna vurarak ruhları çağırmakta ve yine davuluna vurarak ruhları dağıtmaktadır. Şamanın trans haline geçerek dünyanın merkezine yapmış olduğu yolculuğu da yine davulu temsil etmektedir. Buryatlar ve Yakutlar’da Altay davulu çalındığında şamanın atına binerek gökyüzüne doğru yolculuk yaptığına inanılmaktadır. Yakut mitinde şamanın davulunu çevirerek sopasıyla 3 defa vurmasından sonra davulun 3 tane ayağı olan bir taya dönüşerek onu gökyüzüne doğru götürdüğünden bahsedilmektedir. Tabi buradaki at ruhun bedenden ayrıldıktan sonraki seyahat halini anlatmak için kullanılan sembolik bir figürdür. Şaman davulu Soyotlar’da Khamu-at olarak geçmektedir. İnaniş’a göre şaman davulunun sesi kötü ruhları kovmaktadır. Sibirya şamanlarında ise bu durum “kopuz” ile sağlanmaktadır. Onlarda şaman kopuz çalınarak seyahate hazırlanmaktadır (Seyidoğlu, 1995: 92).

Attan hasta çocukların ruhlarını geri çağırmada da yararlanılmıştır. Buryatlar’da şaman hasta çocuğun yanına oturarak gerekli işlemi gerçekleştirmeye başlar. Yapılan işlem sonucu eğer çocuğun ruhu bedenine geri dönerse bunu ilk olarak hemen çadırın karşısındaki direğe bağlanmış olan kır at görmektedir ve kişnemeye başlamaktadır. Bu işlemde başka şamanın seyahate çıkacağı zaman yapılan törende çadırın önüne dikilen 3 ağaçtan doğuda bulunanının üzerinde de at başı bulunmaktadır. Ayrıca şaman ağaçları birbirine yine at kılları ile bağlamaktadır. Bu tören Yakutlar’da yapılırken ağaç olarak çam ağacı seçilmiştir. Yakutlar’da da çam ağacının tepesine yine beyaz bir at başının konulduğu görülmektedir (Seyidoğlu, 1995: 92).

Altay Türklerinin inancına göre dünyadan cennete giden yolda atlar bulunmaktadır. Sadece insanların değil aynı zamanda tanrıların da atları vardır. Örneğin Sibir Tatarları'nda Ölüm Tanrısı İrle Han'ın ve oğullarının yer altına kadar uzanan kutsal ağaca atlarını bağladıklarına inanılmaktadır. Şamanlar yaptıkları törenlerde ruhları çağırdıktan sonra onlara açık renkli bir at kurban etmektedirler. Oldukça ilgi çekici olan bu tören şu şekilde yapılmaktadır:

“Şamanlar kurban olarak açık renk bir at seçerler ve huş ağacının dalını hayvanın arkasında saklarlar. Böylece ruhunun Bay Ülgen'e gideceğini düşünürler. Şaman çadıra girer, ateşe dalları atar, davulunu tütümler, ruhları çağırmaya başlar, davet eder. Her biri gözüktükçe onlara ihtiyacı olduğunu söyler. Onlar da geldikçe, "Kam ben buradayım" derler. Her biri geldikçe Şaman davuluna vurur. Sonra at tutularak kurban edilir ve eti merasimle dağıtılır. En iyi parça da şamana kalır.

İkinci gün merasimin en önemli kısmı başlar, şaman Bay Ülgen'in makamına doğru yola çıkmaya hazırlanır. Çadırın içinde bir ağaç yanar şaman davulun efendisine et ikram eder. Ateşin sahibine, yurdun sahibi kutsal güçlere et ikram ettikten sonra Bay Ülgen'e seslenir. Sonra davuluna vurarak diğer kutsal ruhları çağırır. Denizler hâkimi Yayık Han, Kayra Han, Paysun Han ve Bay Ülgen'in ailesi çağrılır. Daha sonra Mardo Han, Altay Han ve Oktu Han çağrılır. Sonra sıra cennet kuşlarına gelir. Bunlardan beş merküt çağrılır. Şaman kuşlar gibi hareket eder, onları taklitten sonra, gökyüzünde dolaşıyormuş gibi olur, gök gürültüsünü taklit eder. Kurban edilmiş olan atın ruhu Pura²⁵ ile karşılaşır. Pura ile bir, iki ve üçüncü cennetlere girer. Burada Pura yorulur, üçüncü cennete kaz ile girer. Beşinci cennette büyük yaratıcı Yayutşi ile karşılaşır. Yayutşi ona geleceğe dair bazı sırları açıklar. On ikinci ve daha yüksek cennetlere ulaşır, Bay Ülgen'le konuşur” (Seyidoğlu, 1995: 93).

Yukarıda adı geçen insan tanrıları gibi Sahalar'da atın da tanrısı olduğuna inanılmaktadır. Cöhhögöy Toyon ismindeki bu tanrı inanışa göre dokuz kat yükseklikte olan kutsal göğün üçüncü katında yaşamaktadır ve bu alanın güneydoğu kısmında bulunmaktadır. Bu tanrı hem Saha milletini hem de atları korumaktadır. Bu inanışın yanında Sahalar'da Atın Oğlu Duray Bahadır gibi isminde at bulunan destanlar da bulunmaktadır. Ayrıca onlar atın hem etinden hem de sütünden yararlanmaktadırlar ve

²⁵ Pura, kurban edilmiş atın ruhu olarak bilinmektedir.

ayinlerinde ve hayatlarında bu hayvana özel bir saygı göstermektedirler (Vasilyev-Cargıstay, 1995: 306 vd.). Bu durum Peçeneklerde de vardır ve onlar da “*Kürekçi Çur = Mavi Çur ‘Mavi atları olan Çur’un kabilesi’*” (Caferoğlu, 1953: 205) gibi birçok kabile isimlerinde atı kullanmışlardır.

Türk Mitolojisi’nde kıymetli bir konuma sahip olan at, Tanrıların insanlara yardım etmesinde oldukça önemli bir araçtır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi atın hem yeryüzünde hem de gökyüzünde yeri vardır. Mitolojide bu denli öneme sahip olması onun destanlarda neden bu kadar önemli bir konuma sahip olduğunu da göstermektedir. Nitekim Manas (Mokeyev, 1995: 289 vd.) ve Köroğlu gibi birçok Türk destanında at kahramanın baş yardımcısı hatta kardeşi olarak anlatılmaktadır (Caferoğlu, 1953: 201; Çoruhlu, 1999: 156; Esin, 2003: 262; Esin, 2017: 1328 vd.; Bıyıklı, 2019: 410). Bu destanlardan Köroğlu Destanı’nda geçen şu ifadeler bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Canım Hemze, gözüm Hemze

Hemze incitme gıratı

Budu sene sözüm

Hemze incitme gırat

Gıratda benim direğim

Eriyer kalmaz, yüreğim

Sen olasan düz çöreğim

Hemze incitme gıratı

Gırat benim iki gözüm

Bele derde nece düzüm

Hemze sene budu sözüm

Oğul incitme gıratı

Eşider paşalar, beyler

Şadlık haberini söyler

Köroğlu iltimas eyler

Bala, incitme gıratı” (İdrisi, 1992: 141).

Burada bahsedilen Kırat, Köroğlu’nun atıdır ve soyu denizden çıkan iki aygıra dayanmaktadır. Hikâyeye göre kırk gün gün ışığından ve insan sesinden yoksun olarak yetiştirilmesi gereken Kırat ve Doru at Köroğlu’nun 40. gün dayanamayarak atların kaldığı yere bakması sonucu bu zamanı tamamlayamamışlardır. Köroğlu atların kaldığı yere baktığında soldaki attan hiçbir farklılık olmadığını fakat sağdaki atın kanatlarının bir alev gibi parladığını görmüştür. Gözünü çevirip tekrar baktığında ise altın sarısı gibi parlayan ve alev ışığı gibi ışıldayan o kanatlar artık yerinde değillerdir. İşte bu kanatların kaybolduğu at Köroğlu’nun atı Kırat’tır. Şimşek gibi koşan, engebeleri çok rahat bir şekilde aşan ve kendisine hiçbir hayvanın yetişemediği olağanüstü özelliklere sahip olan Kırat, aynı zamanda mitolojide gökyüzünde gezinen, şamanın atı ile aynı isme sahip olan ve tanrılar tarafından verilmiş olağanüstü özelliklere sahip olan bir attır. İşte Köroğlu’nun yukarıda vermiş olduğumuz şiiri Kırati’nin Keloğlan tarafından hile ile alınıp daha sonra tekrar geriye getirildiği o anı anlatmaktadır (Seyidoğlu, 1995: 93-94).

Destanlarda anlatılan hayvanların birçoğu konuşma özelliğine sahiptir. Bu konuşmalar normal bir insanın anlayabileceği şekilde değil sadece hayvanın sahibi veya belirli kişilerin anlayabileceği şifreli tarzda konuşmalardır. Bunlara örnek olarak kuşların cıvıdamaları vb. gibi durumlar verilebilir. Destanlarda geçen konuşma özelliğine sahip hayvanlardan biri de attır. Örneğin Köroğlu’nun Kırat’ı konuşma özelliğine sahip bir attır hatta insanların konuştuklarını da anlayabilmektedir. Koblandı Batır Destanı gibi kimi destanlarda da kahramanın atının bazı durumlarda kahramandan daha akıllı olduğu da görülmektedir (Caferoğlu, 1953: 201; Çınar, 1996: 74; Esin, 2017: 1329-1330).

Destanlarda olduğu gibi masallarda da atın önemli bir yeri vardır. Bu gelenekteki anlatımlarda at insan gibi konuşabilmekte, gülebilmekte, düşünebilmekte, ağlayabilmekte, nasihat ve akıl verebilmektedir. Tüm bu özelliklerinin yanında ayrıca çok hızlı koşma veya uçma gibi özelliklere de sahiptir. Ülkemizde Bayburt ve Gümüşhane

illerinde 70 adet masal derleyen S. Sakaoğlu bu konuda bizlere önemli bilgiler vermektedir. Kendisi bu masalarda anlatılan at motiflerini şu şekilde sıralamaktadır:

“1. *Atların doğuşu*

2. *Atların göl veya bataklıktan çıkışı*

3. *Atların konuşması*

4. *Atların yardımcı olması*” (Sakaoğlu, 1995: 282).

Ülkemizde olduğu gibi Tuva Türkleri’nin masallarında da atın önemli bir yeri vardır. Hatta öyle ki bazı masallarının isimleri Par Şookar Atlı Pavılday Batır ve Bin Kula Atlı Yiğit gibi isimlerle anılmaktadır. Onlarda da atın uçma, hissetme, sahibinden akıllı olma, uzun mesafeleri çok kısa bir sürede kat etme gibi olağanüstü özellikleri vardır (Taube, 1995: 297 vd.).

Masal, hikâye veya halk ağzıyla hekat diyebileceğimiz anlatımlarda albastı, alkarısı, al, ahır ruhu, alkızı, alanası vb. gibi birçok isimle anılan ve bir dudağı yerde bir dudağı gökte, göğüslerini omuzlarından arkaya atabilen, tırnakları ve parmakları uzun, ayak ve elleri oldukça küçük, saçları dağınık, vücudu yağlı, uzun boylu ve dişlek, kimi zaman zenci suratlı, gözü tepesinde bulunan al gömlekli yarı insan yarı hayvan şeklindeki dişi bir yaratıktan da bahsedilmektedir (Çınar, 1996: 84-85). Anlatımlara göre bu yaratık lohusa dönemindeki kadınlara, atlara ve çocuklara musallat olarak işkence etmektedir (İnan, 1986: 168 vd.). Bu tarz hikâyeleri bizzat annem, dedem ve ninem gibi birçok aile büyüğüm ile beraber yaşadığımız yerde bulunan çeşitli kişilerden de dinlediğim olmuştur. Kendi aile büyüklerimin anlattığına göre Erzurum/Aşkale/Çiftlik Mahallesi’nde çok önceleri geceleri atların bulunduğu ahıra girip onların saçlarını ördükten sonra sırtlarına binip bir o tarafa bir bu tarafa koşturan bir alkarısı varmış. Bu durumu fark eden dedem gece karanlıkta ahıra gizlenmiş ve alkarısını beklemiş. Gece yarısı kapının açıldığını fark etmiş ve karanlıkta bir şeyin atların yanına gelip onların saçlarını taramaya ve örmeye başladığını görmüş. Bir anlık boşluk ve karanlıktan yararlanan dedem alkarısını yakaladığına inanılan çuvaldızı bu insan benzeri yaratığın göğsüne saptırarak ve onu esir ederek atları kurtarmış. İnanişâ göre bu yaratık çuvaldız batırıldıktan sonra insan suretine bürünüyor. Alkarısını esir edip hizmetine alan dedem onu yıllarca kendine hizmetkâr olarak kullanmış. Oldukça becerikli ve üretken olan alkarısı bir gün çeşmeden su getirmeye giderken oradaki çocuklara göğsündeki çuvaldızı göstermiş ve onu

çıkarmalarını söylemiş. Çocukların çuvaldızı çıkarması ile beraber kendini köyden geçen nehre atmış ve bir süre sonra nehirden kan çıkmış ve alkarısı gözden kaybolmuş. Böylece alkarısı hizmetkârlıktan kurtulmuş ve bir daha da köye uğramamış²⁶.

Yukarıda anlattığımız olay gibi birçok Türk topluluğunda at ile ilgili çeşitli inanışlar, olaylar veya hikâyeler meydana gelmiştir. Bu inanışlardan birisi de gökteki yıldızlarla ilgilidir. Buradaki inanışa göre gökte bulunan yıldızların atlarla alakası vardır. Bu inanış doğrultusunda yıldızlara çeşitli at isimleri verilmiştir. Bunların en başında Kutup Yıldızı'na verilmiş olan Demir Kazık ismi gelmektedir (Ögel, 1971a: 13-14; Çoruhlu, 1999: 155; Bıyıklı, 2019: 411). Demir Kazık gökyüzünün merkezi olarak kabul edilmektedir. Gök gürültüsü meydana geldiği zaman atın bağlanmış olduğu kazığa ayran veya süt dökülmesi gerekmektedir. Şimşegin dünyada düştüğü yer kutsal olarak kabul edilmekte ve burası at ile dolaşıldıktan sonra yine ayran veya süt dökülmektedir ve temas büyüsi yapılmaktadır. Bu uygulama ile süt ve ayran saflığı-temizliği temsil ettiği için topluma bolluk, bereket, huzur ve mutluluk getirmesi amaçlanmaktadır. Şimşegin düştüğü yerin kutsal olarak kabul edilmesi inanışının hızından gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Çünkü ata yapılan benzetmelerde “şimşek gibi hızlı” tabiri birçok Türk toplumunda kullanılmaktadır. Tüm bu inanışlar bilhassa Kazak toplumunda İslamiyet'ten kısa bir süre sonra da yaşatılmaya devam etmiştir. Mezar taşları gökyüzünün merkezi olarak kabul edilen Demir Kazığa doğru dikilmiş, hatta ölümler mezara konduklarında yüzleri yine bu yıldızla doğru döndürülmüştür (İbırayulı İbırayev: 1995: 321; Çınar, 1996: 79-80).

Demir Kazık ile beraber atlarla ilgili olan diğer yıldızlar şunlardır: Akbozat, Gökbozat ve Yedi Karakşı (Yedi Haydut). Bu yıldızlara olan inanış şu şekilde aktarılmaktadır: “*Gökte Demir Kazık, Akbozat, Gökbozat ve Yedi Karakşı (Yedi Haydut) adlı dört yıldız varmış, bunlardan Akbozat ve Gökbozat, Demir Kazık'a bağlıymış. Yedi Karakşı ise Akbozat ve Gökbozat'ı çalmak için mütemadiyen fırsat kollarmış. Tabii ki gece boyu fırsat kollayan Yedi Karakşı tam hedefine ulaşacağı anda gün doğuyor, dolayısı ile hedefine de ulaşamıyormuş. Bu iki atı çalma teşebbüsü gerçekleşecek olursa kâinatın sonu da geleceği inancı hâkimmiş*” (İbırayulı İbırayev: 1995: 321).

²⁶ Burada bahsettiğimiz hikâyenin benzerlerine A. İnan'da Erzurum-Erzincan civarlarında ve çeşitli Türk bölgelerinde rastladığını söylemektedir (İnan, 1986: 171-172).

Kazakların efsanelerindeki inançlarda, törelerde ve mitlerde göl, yol ve atın yaratıcısının Kambar Ata olduğu kabul edilmektedir. İnanişe göre Kambar Ata Hz. Nuh'un gemisinin Kazıkurt dağına yanaştığı sırada gemiden ilk inen olmuştur. Diğer bir ismi Arslan olan Kambar yıldızının da at ile bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Bu konudaki ikinci bir inanış ise atın rüzgârdan yaratılmış olduğudur (Bıyıklı, 2019: 412). Bu inanışın Göktanrı inancıyla bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Yapılan araştırmalar sonucu iki inanışında hemen hemen aynı doğrultuda olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Kambar Taciklerde Şimşek Tanrısı olarak kabul edilmektedir (İbrayulı İbrayev: 1995: 320-321).

Yukarıda da geniş bir şekilde anlattığımız gibi ata Türk Mitoloji ve destanlarında oldukça fazla bir şekilde yer verilmiştir. Buralarda aktarılmış olan olaylarda diğerlerine nazaran kahramanı ile beraber veya tek başına ünlü olmuş birçok at olduğu görülmektedir. Bu atlardan bazıları şunlardır:

- “1. *Şubar: Alpamış Han'ın atıdır.*
2. *Akkula: Manas Han'ın atıdır.*
3. *Burul: Koblandı Han'ın atının adıdır.*
4. *Çalkuyruk: Töştük Han'ın atıdır.*
5. *Akbut: Ural Han'ın atının adıdır.*

Söylencelerde adı geçen olağanüstü at türleri:

1. *Yılmaya: Kanatlı At*
2. *Tulpar: Uçan At*
3. *Kilin: Boynuzlu At*
4. *Ciren: Konuşan At. Kayçı Ceren ve Kamçı Ceren en iyi bilinen iki tanesidir.*
5. *Burşun: İkiz Atlar. Ak Burşun ve Kök Burşun. Uçabilirler” (Bıyıklı, 2019: 412-413).*

Türk Mitolojisi ve destanlarında önemli bir konuma sahip olan yukarıda isimlerini verdiğimiz atlar, diğer atlardan ziyade birçok olağanüstü özelliğe sahiptirler. Bunlardan Alpamış Han'ın atı olan Şubar konuşabilir, uçabilir, bir aylık olan yolu bir günde kat edebilir. Kuyruğu 9 örgülü olan ve altın yeleye sahip olan bu at, daha birçok özelliğe sahiptir. Manas'ın atı olan Akkula çok zeki bir attır ve bacakları altından bir devenin

geçebileceği kadar yüksekliktedir. Kasırğa gibi hıza ve çok keskin kulaklara sahip olan bu at katılmış olduğu bütün yarışmaları kazanmıştır. En çok bilinenleri Kayçı Ciren ve Kamçı Ceren olan Ciren ise, konuşabilme yeteneğine sahip olan bir at türüdür. Kimi masallarda Kıl Ceren, Oçı Ceren gibi isimlere de rastlanmaktadır. Bamsı Beyrek'in atı olan Bengiboz ise çok sadık ve diğer atların ortak özelliklerine sahip olan bir hayvandır (Bıyıklı, 2019: 413-415).

Akboz-At ve Gökboz-At arasında Gökboz-At uçabilme ve birçok olağanüstü özelliğe sahip olan bir attır. Bamsı Beyrek'in atı olan Akboz-At ise Ural Batur Destanı'nda geçmektedir ve Köroğlu'nun Kırat'ına benzemektedir (Esin, 2003: 278). Bunlar arasında bulunan Tulpar da yine uçabilen kanatlı bir attır. Genellikle siyah veya beyaz gibi tek bir renge sahip olan Tulpar, Yunanların efsanevi atı olan Pegasus'a benzemektedir. Beyaz kanatlara sahip olan Tulpar kanatlarını yalnızca uzak mesafelerde ve karanlıkta açmaktadır. Bu yüzden kanatlarını hiç kimse görememektedir. Safkan bir at olan Tulpar rüzgâr kadar hızlı bir attır. Yılmaya da yine beyaz ya da siyah kanatlara sahip uçan bir attır ve şimşek ile ilişkilendirilmektedir. Ak Burşun ve Kök Burşun atları da uçabilme yeteneğine sahip olan ikiz atlardır. Bur ve Burşın isimleri geyik ile alakalı olduğu için tasvirlerdeki şekilleri geyik ya da at olarak düşünülür. Peygamber efendimizin (s.a.v) Mirac'a çıkarken kullanmış olduğu hayvanın da at olduğu düşünülmektedir (Esin, 2017: 1330). İsmi Burak olan bu hayvan şimşek kadar hızlıdır ve ışıldamaktadır. Bazen kıvrımlı bazen düz boynuzlu bir at olan Kilin, çoğu kaynakta tek boynuzlu olarak tasvir edilmiştir. Benzerine Çin ve Yunanlarda da rastlanmaktadır. Genellikle üst tarafı insan şeklinde düşünülen ve yarı insan yarı at bir yaratık olan Yaryunt ise oldukça ilginç bir vücuda sahiptir. Türk Mitolojisi'nde Aryunt, Eryont, Aryund ve Aryont isimlerinin verildiği bu tip yaratıkların dışına İşyunt ismi verilmektedir (Bıyıklı, 2019: 413-416).

3.1.4. Türklerde At'ın Özellikleri

Türk Kültürü'nde at sadece bir hayvan olarak değil bu başlığa kadar birçok kez vurguladığımız gibi bir kardeş, bir dost, bir sevgili gibi saygı ve sevgi görmektedir. Bu hayvan destanlar, türküler, hikâyeler, masallar vb. gibi birçok yazılı ve sözlü anlatımda çeşit çeşit tasvirlerde anlatılmıştır. Göktürk Yazıtları'ndan başlayarak İslami dönemde baytarnamelerde ve eski dönemlerden itibaren âşık edebiyatında özellikle vurgulanan atın güzelliği ve ihtişamı günümüzde de halen daha devam ettirilmektedir. Türkler at ile çok

fazla haşır neşir oldukları için bu hayvanın bedenini çok iyi bir şekilde tanımaktadırlar (Esin, 2003: 288 vd.). Öyle ki kulak, burun, boğaz vb. gibi birçok uzuvlarını ve iyi ya da kötü huylarını hastalık ve tedavilerini anlatan birçok eserler yazmışlardır (Çınar, 1996: 26 vd.). Yazmış oldukları bu eserlerde kimi zaman atın güzelliğini kimi zaman gözleri, kirpikleri ve kuyruğu gibi birçok bölgesini öve öve anlatmışlardır (Çınar, 1996: 27-28).

Türkler yukarıda da belirttiğimiz gibi atın her uzuvunu en ince ayrıntısına kadar bilmektedirler. İşte bundan dolayı atların hangisinin iyi hangisinin kötü veya hangi görevlerde kullanılabileceklerini bu uzuvlara bakarak anlayabilmektedirler. Bu bölgelerden ilki baştır. Atın başının ne çok büyük ne de çok küçük olması istenir. Her zaman vücuda göre orantılı bir başa sahip olması atın güzelliğini ve cinsliğini belirtmektedir. Cins bir atın başı yumru olmalıdır ve kulakları kısa ve dik olmalıdır. Kulaklar birbirinden ayrı, etsiz ve kıkırdaklı olmalıdır. Yutağı koyununkine benzemeli ve boynu geniş olmalıdır. Rahat nefes alabilmesi için burun delikleri geniş ve dudakları sarkık olmalıdır. Yanaklarındaki kemikler belli olmalı, gözleri kara ve iri olmalıdır (Çınar, 1996: 28-30).

İyi atın başında bulunan uzuvlarının da ayrı ayrı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu uzuvlardan biri olan gözler kara ve iri olmalıdır. Gözlerin içi ıslık ıslık parlamalıdır ve kızartılı olmalıdır. Deve gözlü olmamalı, domuz gözlü olmalıdır. Gözbebeklerinin biri aşağıda veya yukarıda olmamalı ikisi de aynı hizada olmalıdır ve gözlerinin sadece biri değil ikisi de sulanmalıdır. Kulaklar arasındaki mesafe bilhassa Kazaklara göre çok fazla olmamalı ve kâkülünden başlamalıdır. Kulağın derisi oldukça yumuşak ve içerisi tüylü olmalıdır. Kulak yapısı dik ve çok kısa, ön tarafa doğru eğik olmamalıdır. Ayrıca kulağın içinin de yassı ve düz olmaması gerekmektedir. At sadece burnundan nefes aldığı için burun delikleri geniş, tozların girmesini engellemesi için de kıllı olmalıdır. Yanaklarda bulunan çıkıntı görülmelidir. Dudaklar mutlaka sarkık olmalıdır. Alt dudağı üst dudağından büyük ve biraz daha uzun olmalıdır. Dudak etleri ince ve beyaza benzer, dudak çevresindeki kılları ise oldukça sık olmalıdır. Ağzı olabildiğince büyük olmalıdır. Dişlerinin ve diş önünün bembeyaz, diş etinin ise yine aynı renkte ve dişe yapışmış vaziyette olması gerekmektedir. Azı dişi çıkıntılı ve uzun, üst dişleri mutlaka alt dişlerinden uzun olmalıdır. Dili beyaza benzer, uzun, yassı ve oldukça yumuşak olmalıdır. Kaşları kalın kirpikleri uzun, gür, kalın, sık ve kara olmalıdır (Çınar, 1996: 30 vd.).

Baş bölgesinden sonra gelen diğer bölümlerden boyun bölgesinin güçlü atlarda çok fazla uzun değil normal olması gerekmektedir. Geyiklerin boynu gibi yuvarlak boyunlu ve yabani atların boyunları gibi yumuşak etli olması gerekmektedir. Bu tipteki boyunlar toplumda “kulak boyun” olarak bilinmektedir. Ülkemizde de “kuğu boyun”, “geyik boyun” gibi isimler kullanılmaktadır. Kazak toplumunda kaz boyunlu atlar sevilse de bu atların çabuk yorulabilecekleri düşüncesinden dolayı yarış atı olarak kullanılmamaktadırlar. Sırt bölgesi oldukça geniş, güçlü ve normal uzunlukta olmalıdır. Kazaklarda bu bölgenin tahta kadar sert, geniş ve düz olması istenmektedir. Sırtta ayrıca siyah bir hattın da bulunması gerekmektedir. Bazen ise bu bölgenin tavşan sırtı gibi yuvarlak olması gerekmektedir. Bu tipler tavşan sırtlı “koyan con” olarak anılmaktadır. Atın bel bölgesinin kısa, geniş ve düz olması gerekmektedir. Bel ve kuyruk arasında kalan sağrı bölgesi ise etli, yuvarlak, uzun ve geniş olmalıdır Yukarı tarafa doğru kesinlikle çıkıntısı olmamalı ve arkaya hafif şekilde düşmelidir. Kaburgası geniş ve fazla abartılı olmamak kaydıyla iri olmalıdır (Çınar, 1996: 34-35).

Göğüs bölgesi atlarda oldukça önemli bir bölge olduğu için bu bölgenin sert ve geniş olması gerekmektedir. Ön tarafından bakılınca bu bölgesinin arka bölgesinden geniş olması, yukarıdan bakılınca da derinlik hissedilmesi gerekmektedir. Ön ayakları yan yana getirildiğinde iki dizinin arasındaki mesafe 6-7 santimetreden fazla olmamalıdır. Karın bölgesinin bilhassa Kazaklarda kısa ve büyük olması istenmektedir. Hafifçe bel kemiğine doğru çekik, yuvarlak ve küçük olmalı göğüs kemiğini geçmemesi gerekmektedir. Ayakların köpeğinkine ve tazıninkine benzemesi istenmektedir. Bu yüzden köpek bacaklı, tazı dizli ve oldukça kalın ve düzgün bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Dirsek bölümünden aşağıda kalan kısım yukarıda kalan kısımdan daha uzun olmalıdır. Ayak bileklerinin ise öküze benzer bir yapıda kalın ve kısa olması gerekmektedir. Kolu kaburgalarından uzak olmalıdır. Tırnaklarının kalın ve sert, tırnak tabanlarının da yine kalın, yuvarlak ve kara olması gerekmektedir. Kuyruk bölgesi bol kıllı bazen uzun bazen ise kısa olmalıdır. Kamçı kuyruklar bilhassa baytarnamlerde geçen tercih edilmiş kuyruk tipidir. Yeleesindeki kılları seyrek ve sert olmalı bu kılların ortasından geçen siyah hat kuyruğuna kadar ulaşmalıdır. Genellikle bu kıllar kabartılmaktadır (Çınar, 1996: 35-38).

Türklerde atların renkleri de farklı farklı isimlerle anılmıştır. Birçok kaynakta tüylerin almış olduğu bu renklere “don” denilmektedir. Bu donlar müştak, asli ve alaca²⁷ olmak üzere 3 ana başlık altında toplanmaktadır. Bunlardan asli olanlar da karışık (doru, kula), basit (yağız, al) ve muhtelif (kurt kulası) olmak üzere 3 gruba ayrılmaktadırlar. Bunlardan karışık olanında vücutta yer alan kıllarda farklı farklı renkler bulunurken, basit donlarda vücuttaki tüm kıllar aynı renktedir. Karışık donlu atların birçok çeşidi bulunmaktadır. Bunların isimleri şöyledir: bakla kır, kızıl kır, kaygani kır, demir kır, mercani kır; kuzguni yağız, kirli yağız; açık al, altuni al, yanık al, koyu al, kil al; açık doru, kestane doru, koyu kestane doru, koyu doru ve yanık kestane doru (Çınar, 1996: 38-39).

Donlardan başka atları ifade etmede nişan adı verilen ve genellikle vücudun bazı bölgelerinde bulunan beyaz kıllar da bulunmaktadır. Bu tip atlarda böğür tarafı ak olan atlara böğrül, ayak kısmında ak olan atlara bül, alnında bulunan akıtma uzun ya da geniş olan atlara ugar, tış, tüküz, gözlerinin etrafı siyah olan atlara peçeli ya da kaşga ve boyun kısmında aklık bulunan atlara boymul isimleri verilmektedir. Atların nişanları ve donları ile hızları ve güçleri arasında bağ kurulmaktadır. Bundan dolayı donların ayrı bir önemi vardır. Atlara verilen donlarda kırmızı rengin karşılığı al, siyah rengin karşılığı yağız, beyaz rengin karşılığı ise kır veya alacadır. Bu isimler renklerin yerine kullanılmaktadırlar. Bunlar gibi birçok don kaynaklarda oldukça fazla bir şekilde kullanılmıştır (Çınar, 1996: 39 vd.).

Türklerde yönlerin de sembolik olarak bir rengi vardı ve her yönün rengi çeşitli renklerdeki atlarla temsil edilmekteydi. Buna göre Hunlar için en önemli yön olan doğunun rengi yeşil veya maviydi. Bu renkleri kır ve demiri kır atlar temsil etmekteydi. Doğudan sonra gelen ikinci önemli yön güneydi. Bu yönün rengi kırmızıydı ve bu rengi de al ve doru atlar temsil etmekteydi. Güneyden sonra batı gelmekteydi ve batının rengi de beyazdı. Bu rengi de ak atlar temsil etmekteydi. Son yön olan kuzeyin rengi ise kara idi ve bu rengi de kara ve siyah atlar temsil etmekteydi (Ögel, 1971b: 166-167; Esin, 2003: 267).

²⁷ Türklerde en çok değer verilen atların başında alaca atlar gelirdi. Bu durum İslami dönemden sonra da yıllarca devam etmiştir. Detaylı bilgi için bakınız: Esin, 2003: 269 vd.

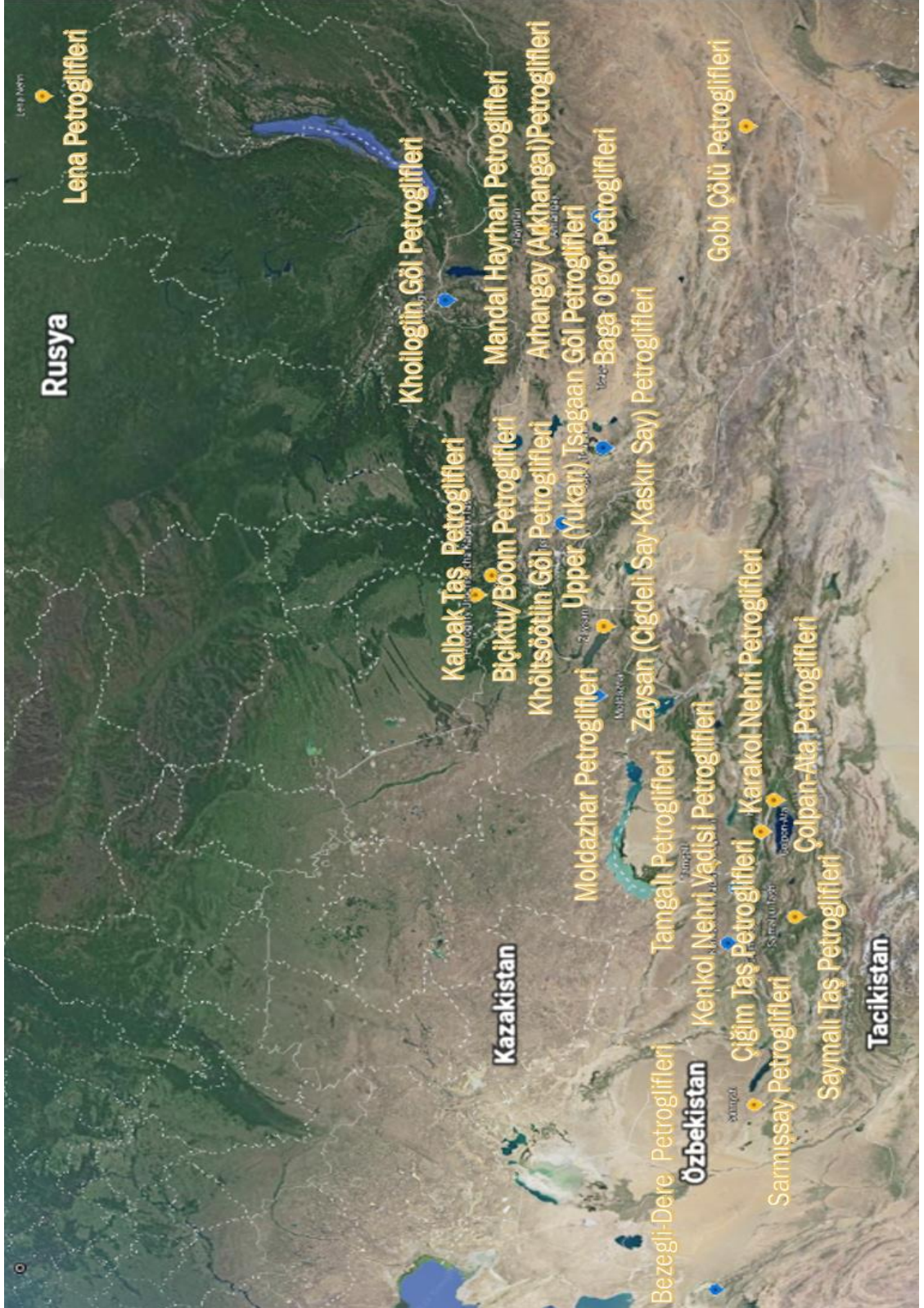
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİ, ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİ'NİN TÜRK KÜLTÜRÜ AÇISINDAN ÇEŞİTLİ BÖLGELERDEKİ BULUNTU VE TASVİRLERLE KARŞILAŞTIRILMALARI

4.1. ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİ

Orta Asya Bölgesi, petroglif bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Bölgede at tasvirlerinin bulunduğu birçok alan yer almaktadır. Oldukça geniş ve zengin bir alan olması bölgedeki tüm petroglif alanlarının aynı anda incelenmesini güçleştirmekte, hatta imkânsız kılmaktadır. Bu yüzden biz bu bölgede yer alan 20 adet petroglif alanındaki at tasvirlerinin incelemesini yaparak değerlendirmelerde bulunduk. İncelemiş olduğumuz petroglif alanları ve bulundukları konumlar şu şekildedir:

- **ÖZBEKİSTAN:** Sarmışsay Petroglifleri.
- **KAZAKİSTAN:** Tamgalı Petroglifleri, Moldazhar Petroglifleri, Zaysan (Cigdeli Say-Kaskır Say) Petroglifleri.
- **TÜRKMENİSTAN:** Bezegli-Dere Petroglifleri.
- **KIRGIZİSTAN:** Çolpan-Ata Petroglifleri, Saymalı Taş Petroglifleri, Kenkol Nehri Vadisi Petroglifleri, Karakol Nehri Petroglifleri, Çiğim Taş Petroglifleri.
- **MOĞOLİSTAN:** Baga Oigor Petroglifleri, Upper (Yukarı) Tsagaan Göl (Shiveet Khaikhan) Petroglifleri, Khölsöötiin Göl Petroglifleri, Arhangay (Arkhangai) Petroglifleri, Khoilogiin Gol Petroglifleri, Mandal Hayrhan Petroglifleri, Gobi Çölü Petroglifleri.
- **ALTAY:** Biçiktu/Boom Petroglifleri, Kalbak Taş Petroglifleri.
- **SİBİRYA BÖLGESİ:** Lena Petroglifleri.

Petroglif Alanlarının Harita Üzerindeki Dağılımı

4.1.1. ÖZBEKİSTAN

4.1.1.1. Sarmışsay Petroglifleri

Sarmışsay Bölgesi, Navoi kentinin 35 kilometre kuzeydoğusunda, Karatau Dağlarının güney tarafındaki yamacında bulunmaktadır (Tümer, 2017: 149; Özgül-Ceylan, 2019: 478). Karatau Dağları'nın en yüksek yeri denizden 1200 metre yüksekliktedir. Alanda bulunan petroglifler üzerindeki ilk incelemeyi 1958 yılında arkeolog Kh. I. Mukhamedov yapmıştır. Onu Özbek bilim adamları olan N. Kh. Tashkenbaev ve Zh. Kabirov izlemiştir. Onların ardından ise M. Khujanazarov araştırmalar yapmıştır (Khujanazarov, 2011: 102).

Oldukça büyük bir alana sahip olan Sarmışsay'da, yaklaşık olarak 35 kilometrekarelik bir alanda 200'den fazla yerleşim yeri, mezarlık ve petroglif bölgesi bulunmaktadır. Petroglifler bölgenin hemen hemen her tarafında görülmektedir. Yaklaşık olarak 2, 2,5 kilometrelik bir kanyon boyunca ise 3 türde 4000'den fazla petroglif kaydedilmiştir. Alanda çok sayıda hayvan, insan ve belirsiz şekil çizimleri vardır. 6000 civarında petroglifin bulunduğu bölgede hayvan resimleri oldukça fazladır (Özgül-Ceylan, 2019: 478). Bu hayvanlar arasında ceylan, kızıl geyik, Asyalı vahşi eşek, vahşi bizon, öküz, kedi ailesinden gelen avcılar (aslan, kaplan, çita, leopar), köpek, yaban domuzu ve dağ keçisi gibi birçok hayvan bulunmaktadır. Çizgi ve oyma teknikleriyle yapılmış olan bu petrogliflerin boyutu ortalama 30-40 santimetre olsa da kimi zaman 70-80 santimetreye, kimi zaman ise 1 metrenin üzerine çıkmaktadır. Petrogliflerde ayrıca "İskit hayvan üslubu"nun bol miktarda kullanıldığı görülmektedir. Bu döneme ait olan av sahneleri, atlı süvari, hançer, sadak, kılıç ve yay gibi birçok petroglif görülmektedir. Sarmışsay petrogliflerinin Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar yapılmış oldukları düşünülmektedir (Khujanazarov, 2001: 93 vd.; Khujanazarov, 2011: 103 vd.; Tümer, 2017: 149; Bingöl, 2020: 47-48).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

(<http://www.ozbekistanabekliyoruz.com/kayaliklardaki-acik-hava-resim-muzesi-sarmissay>_Erişim Tarihi: 01.08.2022_)

Fotodaki panoda at üzerinde sağ elinde kılıç, sol elinde kılıç kabzası olan ve başında taca benzer 3 köşeli şapkası ile birlikte baş, gövde ve kolları belli edilmiş bir savaşçı figürü görmekteyiz. Bu kişinin ayrıca kollarından üzerinde giysisinin bulunduğunu da fark etmekteyiz. Savaşçının tam karşısında düşman olduğunu düşündüğümüz başı, başındaki şapkası, gövdesi, ayakları, önünde veya arkasında bağlı gibi duran kolları, uçları sivri bot benzeri ayakkabıları ve bu ayakkabıların içine koyulmuş gibi duran pantolonu net bir şekilde çizilmiş olan bir insan figürü bulunmaktadır. Muhtemelen bir savaş sahnesini anlatan petroglifte at, hücum eder gibi koşar bir halde çizilmiştir. Kafa kısmı normal halinden çok küçük bir şekilde verilmiş olan atın kuyruğunun ise örgülü gibi geriye doğru düz bir şekilde ve hafif havada çizildiği görülmektedir. Ayrıca atın baş kısmında süs ya da zırh olabilecek bir nesne de belirtilmeye çalışılmıştır. Bu yüzden İskit yani Türk tipi atlara benzediğini düşünmekteyiz. Petroglifte net bir şekilde çizilmiş olan eyer de oldukça dikkat çekmektedir ve cinsel organ belirtilmiştir. Figürlerin oyma tekniği ile yapıldıkları anlaşılmaktadır.

4.1.2. KAZAKİSTAN

4.1.2.1. Tamgalı Petroglifleri

Oldukça şiddetli bir karasal iklim ve neredeyse yarıya yakını çöl olan bir bölgede bulunan Tamgalı, Almatı kentinin 17 kilometre batısında bulunan Karabastau'nun, yaklaşık olarak 4 kilometre kuzeyinde yer alan Chu-Ili Dağları'nın güneydoğusunda kalan bir köydür (Rogozhinskiy, 2011: 13).

Tamgalı, birçok sunak, petroglif ve mezar alanını bünyesinde barındırmaktadır. Alandaki yerleşim yeri sayısı 100'ün üzerindedir. Yapılan bilimsel analizler sonucunda bölgedeki birçok mezarın Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı özelliklerine sahip olduğu anlaşılmıştır. Alanda hâkim olan kültür Andronovo Kültürü'dür (Phillips, 1965: 28-29; Tarhan, 1976: 363; Ögel, 1984: 7; Koca, 2017: 7; Ceylan, 2018b; 861). Beş ayrı bölümden oluşan ve yaklaşık olarak 5000 petroglifin bulunduğu kanyonda kurt maskesi takmış okçu, savaş arabaları, antropomorfik güneş tanrıları, toynak izleri, yaban domuzu, Asya yaban eşekleri, geyikler, develer, kurtlar, atlar, gözlüğe benzer işaretler ve boğaların petroglifleri gibi pek çok çeşit resim yer almaktadır. Bunlara ek olarak erotik anların, doğum yapan kadınların ve silah aletleriyle dans ettikleri görülen 10 erkek savaşçının resmedildiği ilginç petroglifler de vardır. Bu petrogliflerin yapılışında genel olarak gagalama ve çizgi tekniği kullanılmıştır. Eski dönemlerde bir ibadet yeri olarak ta kullanılmış olduğu düşünülen bölgedeki petrogliflerin Tunç Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar sürekli olarak ekleme ve yapım gördükleri tespit edilmiştir. (<https://www.youtube.com/watch?v=XTeQvtrfhh0>ErişimTarihi:02.08.2022; Rogozhinsky, 2004: 45 vd.; Somuncuoğlu, 2008: 313 vd.; Rogozhinskiy, 2011: 13 vd.; Tümer, 2017: 151-152; Bingöl, 2020: 43-44).

Tamgalı petroglifleri ilk kez 1957 yılında Maximova A.-G. tarafından keşfedilmiştir. Daha sonra bölge jeolog Medoev A.-G. ve Aubekeroev B.-Zh. ile beraber arkeolog Maryashev A.-N. ve Yermolaeva A.-S. tarafından 1970-1980 yılları arasında incelenmiştir. 1988-2005 arasında ise Rogozhinsky A.-E. alanda araştırma yapmıştır. 1990-1994 yıllarında "Kazproektrestavratsiya" Enstitüsü kapsamlı bir jeomorfolojik ve arkeolojik araştırma başlatmıştır ve 1998-2005 yılları arasında bu araştırma KazIRP MMC (Rogozhinsky A.-E., Aubekeroev B.-Zh., Ripinskaya E.-N., Charlina L.-F., Horosh E.-H.) ekibi tarafından devam ettirilmiştir. Ayrıca birçok petroglifin yer aldığı bu önemli

bölge 2004 yılında UNESCO'nun Dünya Mirası Listesi'ne dâhil edilmiştir (Rogozhinskiy, 2011: 15-16; Hermann, 2011: 26 vd.).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2008: 318)

Birinci fotoda güneş başlı tanrı veya maske takmış şaman olabileceğini düşündüğümüz baş, gövde, kol ve ayakları belli olan bir varlığın, at veya eşeğin üzerinde ayakta durur bir şekilde tasvir edildiğini görmekteyiz²⁸. Kollarını iki yana hafif olarak açmış bir şekilde verilmiş olan varlığın belinde, kılıç ya da hançer benzeri bir şeye ait olduğunu düşündüğümüz sap benzeri bir çıkıntının olduğu da fark edilmektedir. Çizimdeki hayvan her ne kadar eşeğe de benzese de biz bu hayvanın at olabileceğini düşünmekteyiz. Türk Mitolojisi'nde bazı tanrı ve tanrı oğullarının atlarının olmasından ve şamanların tanrılar ile görüşmeye giderlerken atları kullanmalarından dolayı bu kanıya varmaktayız. Burada at koşar bir şekilde resmedilmiştir ve atın başı, iki ön ve bir arka ayağı, cinsel organı, kuyruğu, kulakları ve gövdesi net bir şekilde çizilmiştir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin, güneş başlı tanrı veya şaman olduğunu düşündüğümüz çizimdeki varlığın, şamanın yapmış olduğu törene katılmak için gelen bir

²⁸ Bizimle aynı görüşte bulunan kişiler olduğu gibi bu motifin şamana ait bir maske veya tüylü bir nesne olabileceğini ve Hint-İran geleneği ile bağlantısı olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır (Rozwadowski: 2004: 65 vd.). Güneş ve ay gibi gök cisimlerinin Türk Mitolojisi'nde ve kültüründe önemli bir yeri olmasından dolayı biz bu görüşe katılmamaktayız ve bu figürün Türk Mitolojisi ile bir bağlantısının olduğunu düşünmekteyiz (Çoruhlu, 2002: 18 vd., 22 vd.).

tanrının veya tanrılarla görüşmeye gitmekte olan güneş maskeli bir şamanın at üzerinde yapmış olduğu boyutlar arası seyahatini anlatmak isteyen mitolojik bir çizim olabileceği kanaatindeyiz.

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 321)

İkinci fotoda gördüğümüz atlı sürücü tasvirlerinden soldan üstteki atın başı, ayakları, kuyruğu ve gövdesi net bir şekilde çizilmiştir. Ayrıca bu panoda yukarıda koşar bir halde olan baş, gövde, ayak, kulak ve kuyruğu verilmiş, köpek benzeri bir hayvan ile birlikte sol üst köşede sadece arka ayakları ve kuyruğu gözükken ama ne olduğu anlaşılamayan başka bir hayvan daha bulunmaktadır. Durur bir vaziyette çizilmiş olan atın cinsel organı belirtilmesine rağmen kulakları pek belli olmamaktadır. Atın önünde duran sahibinin de baş, gövde, kol ve ayakları belirtilmiştir. Başında şapkaya benzer dairesel bir çizginin bulunduğu fark edilmektedir. Sol kolu belinde gibi verilmiş olan bu kişinin bu kolunun bel tarafındaki geniş kısmından ve vücudunun yukarıdan aşağıya doğru gittikçe daralır bir biçimde verilmesinden dolayı, üzerinde geniş bir giysisinin olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca sol kolunun ucunda ve belinde görülmekte olan çıkıntıların da kılıç veya hançer benzeri bir nesneye ait olabileceği kanaatindeyiz. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu panoda sanatçının bizlere bir av veya hayvanlarını otlatma sırasında atını seven ya da yularından tutan bir insanı anlatmak istediği düşüncesindeyiz. Bu kanaate de panoda yer alan diğer hayvanlardan dolayı varmaktayız.

Soldan alttaki fotoda ise normal tempoda koşan bir atlı sürücü tasvirinin çizilmiş olduğunu görmekteyiz. Burada atın ayakları, başı, kulakları, kuyruğu, yuları ve gövdesi net bir şekilde çizilmiştir. At üzerinde bulunan sürücünün atın yularını tuttuğu görülmektedir. Arkasında bulunan eyer ya da kılıç veya hançer benzeri silaha da benzeyen nesneyi sol eliyle tutar gibi bir hali de bulunmaktadır. Ayrıca bu kişinin takmış olduğu fes benzeri şapkası, kolları ve gövdesi de belirgin bir şekilde çizilmiştir. Hem fes benzeri şapkasından hem de arkasındaki silaha da benzer nesnesinden dolayı gagalama tekniği ile yapılmış olan bu çizimin atlı bir savaşçıya ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Sağdan üst tarafta yer alan fotodaki atlı sürücü tasvirinde de atın ayakları, gövdesi, başı, yuları, kuyruğu ve kulakları belirgin bir şekilde çizilmiştir. Kuyruğu düğümlü gibi verilmiştir. At üzerinde yer alan sürücünün hafif te olsa yuları tuttuğu görülmektedir ve baş ve gövdesinden başka diğer uzuvları belli olmamaktadır fakat atın altında ve belinde bulunan çizimlerin sürücünün bacak ve ayakları olabileceği düşünülebilir. Baş kısmında sanki miğfer benzeri ve ucunda süs var gibi üçgen bir şekilde verilmiş bir çizimin de belirtilmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Her ne kadar durmuş bir vaziyette görünse de atın ön ayaklarının hafif bir şekilde öne doğru havada çizilmiş olması, hafif hızla koşar bir şekilde aktarılacak istendiğini bizlere göstermektedir. Hem atın kuyruğunun düğümlü gibi olmasından hem de üzerindeki kişinin başında miğfer benzeri bir çizimin bulunmasından dolayı gagalama tekniği ile yapılmış olan bu petroglifin Türk tipi atlı bir savaşçıya ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Sağdan alt köşedeki fotoda yer alan atlı sürücü tasvirinde atın, rüzgâr gibi bir hızla adeta uçar bir vaziyette çizilmiş olduğunu görmekteyiz. Ayakları, kulakları, kuyruğu, başı ve gövdesi net bir şekilde çizilmiş olan atın yularının olduğu da sürücüsünün tutmuş olduğu ipten belli olmaktadır. Üzerinde bulunan sürücünün ise baş, gövde ve kollarından başka uzuvu belli olmamaktadır. Atın ön ve arka ayakları sonuna kadar açılmış bir vaziyette havada ve öne ve arkaya doğru dümdüz olarak çizilmişlerdir. Bu petroglif bizlere Türk Mitolojisi'nde ve destanlarında yer alan rüzgâr kadar hızlı koşabilen Şubar ve Akkula gibi atları hatırlatmaktadır. Bu yüzden gagalama tekniği ile yapılmış olan bu petroglifin hayali veya mitolojik bir atlı süvariye ait olabileceği düşüncesindeyiz.

Foto 3: (Somuncuoğlu, 2008: 321)

Foto 3'ün Çizimi: (Hermann, 2011: 28)

Üçüncü fotoda at ve çeşitli tarzdaki insan tasvirlerinin yer almış olduğu bir pano görülmektedir. Durur bir vaziyette çizilmiş olan at tasvirinin başı, gövdesi, kulakları, ayakları, sol gözü, ayak eklem kemikleri, tırnakları, cinsel organı ve kuyruğu belirli bir şekilde çizilmiştir. Atın önünde duran kişinin elinde bir sopa olduğu ve sopanın ucundaki

ipin yular gibi atın boynuna bağlı bir şekilde çizildiği fark edilmektedir. Ayrıca bu sapanın altında yerde yatmakta olan baş, gövde, kol ve bacakları belli edilmiş bir insanın olduğu da görülmektedir. Bu çizim aynı zamanda bir keçiye de benzemektedir. Çizimde verilmemiş olsa da bu kişinin veya keçinin göğsüne mızrak benzeri bir şeyin saplanmış olabileceği de fark edilmektedir. Yanında baş, gövde ve ayakları verilmiş köpek benzeri bir hayvan da bulunmaktadır.

Alt taraftan sağdaki hariç ayakta duran tüm kişilerin başlarında şapkaları olduğu ve bellerinden kemerle bağlı şekilde verilmiş tunik benzeri giysiler giydikleri görülmektedir. Atın önünde duran kişinin başı kuş başına da benzemektedir. Ayrıca ayakkabıları, pantolonları ve bellerindeki kılıçları da fark edilmektedir. Atın önündeki kişi hariç diğerlerinin omuzlarında topuz veya fırlatma taşına da benzeyen ucu yuvarlak bir nesne bulunmaktadır. Alttan sağ tarafta tuhaf bir varlığa benzeyen kişinin ise çizimden bir kadına benzediği görülmektedir. İlginç bir şekilde oldukça uzun olarak atın baş kısmında çizilmiş olan uzun ve kavisli çizgilerin, boynuz oldukları düşüncesindeyiz²⁹. At üzerinde verilmiş olan baş, gövde, kol ve ayakları belirgin kişinin de şaman ya da bir tanrı olabileceği kanaatindeyiz. Bu tip atların, şamanlar tarafından ayin esnasında yer altındaki veya gökyüzündeki tanrılar ile görüşmeye giderlerken kullanılmış olan mitolojik atlar ya da ölen kişiler için getirilen maskeli kurbanlık atlar olabileceği düşüncesindeyiz. Bu nedenle bu sahnenin, tanrılar ile görüşmeden gelen bir şamanın ya da yerdeki tasviri insan olarak düşündüğümüzde, şamanın yerdeki kişiyi iyileştirmesi için çağırmış olduğu tanrının ayin esnasında karşılanma sahnesini veya kurban edilmek için şaman tarafından getirilen maskeli atın, kurbandan önceki ayin sahnesini anlatmış olabileceği kanaatindeyiz. Yerdeki tasvirin keçi olduğunu düşündüğümüzde ise at üzerinde bulunan tanrı veya şaman için yapılmış olan bir kurban sahnesi olabileceği fikrindeyiz. Hem atlı kişinin hem de yerde yatan tasvirin daha koyu bir şekilde verilmiş olmasından dolayı da ikisi arasında bir bağlantının olduğunun vurgulanmak istendiği düşüncesindeyiz.

Diğer bir düşünce olarak bu sahnenin gerçek bir infaz sahnesi olabileceği de aklımıza gelmektedir. Panodaki kişilerin silahlı olması bu düşüncemizi destekler

²⁹ Bu tarz atlar Kırgızistan'daki Saymalı Taş Bölgesi'nde de bulunmaktadır. Özellikle Türklere ait oldukları düşünülen Pazırık ve Berel gibi kurganlardan çıkan keçi ve geyik boynuzlu at maskelerinden dolayı bu tasvirlerin Türk Kültürü ve mitolojisi ile bağlantılı olduklarını düşünmekteyiz. Bu tasvirin yine Türklere ait olduğu düşünülen Esik Kurganı'ndan çıkan altın elbiseli adamın başlığında da yer alması bu düşüncemizi desteklemektedir. Konu hakkında yapmış olduğumuz karşılaştırmaları son bölümden inceleyebilirsiniz.

niteliktedir. Bu durumda at üzerinde gelmiş olan kişinin de yapılan infazı izlemekte olan komutan, bey ya da imparator olabileceği düşünülebilir fakat hem atın normal bir at gibi değil de uzun boynuzlara sahip mitolojik bir tarzda verilmiş olması hem de panonun sağ tarafında yer alan kolları ve vücudu oldukça değişik bir tarzda çizilmiş kadın benzeri varlıktan dolayı bu sahnenin mitolojik bir sahne olma olasılığını çok daha yüksek görmekteyiz.

İlginç bir anlatıma sahip olan bu sahnedeki atın, Berel ve Pazırık gibi kurganlardan çıkan boynuzlu maskeleri olan atlara benzemesinden dolayı bu sahnenin, mitolojik bir at kurbanı sahnesini ya da at üzerindeki kişi için yapılmakta olan bir kurban sahnesini anlatmış olabileceğini diğer ihtimallere göre daha kuvvetli görmekteyiz. Atın ayak kısımlarına baktığımızda buraların bağlı gibi verilmesi bu düşüncelerimizden ilkinin destekler niteliktedir. Ayrıca çevrede yer alan diğer kişilerin de bu atlı kişiyi karşılar bir tarzda verilmiş olması ve atlı kişi ile yerde yatan kişinin aynı koyulukta bağlantılı olduklarını belirtir bir tarzda çizilmesi, çizimlerin farklı dönemlerde çizilmiş olma olasılığını düşürdüğü gibi düşüncelerimizi de desteklemektedir. Bundan dolayı gagalama tekniğiyle yapılmış bu sahnenin yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi tanrılar ile görüşmeden gelen bir şamanın ya da şamanın yerdeki kişiyi iyileştirmesi için çağırmış olduğu tanrının ayin esnasında karşılanma sahnesini anlatmak isteyen mitolojik bir sahne ya da bir bey veya prens için yapılmakta olan at veya keçi kurbanını anlatmak isteyen yine mitolojik bir sahne olabileceği kanaatindeyiz. Bunların arasından mitolojik bir at veya keçi kurbanı sahnesi olma olasılığını çok daha yüksek görmekteyiz. Bu düşüncemizi de yine yukarıda da belirttiğimiz gibi Esik, Berel ve Pazırık gibi Türk kavimlerine ait oldukları düşünülen kurganlardan çıkmış boynuzlu at maskeleri gibi eşyalara dayandırmaktayız. Bu kurganlardan bazılarının bey veya prens gibi önemli kişilere ait olabilecek olmalarından dolayı bu sahnenin kurganlara gömülmüş olan bu prens ya da beylerle bir ilgisinin bulunabileceği kanaatindeyiz.

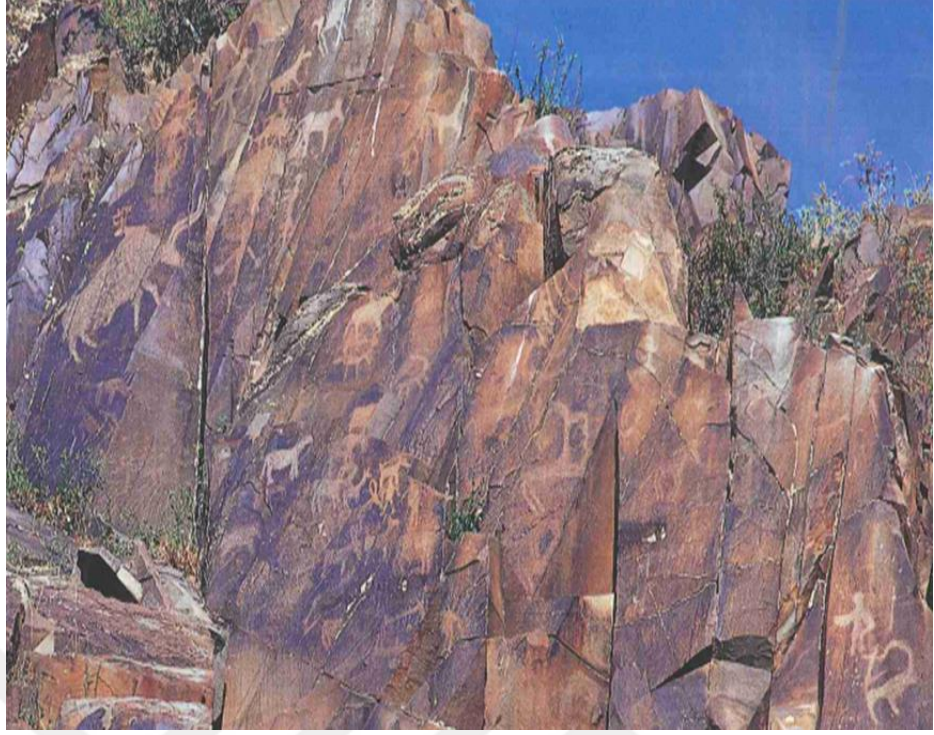

Foto 4: (Somuncuoğlu, 2008: 325)

Foto 5: (Somuncuoğlu, 2008: 325)

Dördüncü fotodaki panoda birçok hayvan ve insan ile beraber sağ alt köşede bir at tasvirinin çizildiği görülmektedir. Beşinci fotoda yakından halini verdiğimiz koşar bir vaziyette çizilmiş olan atın ayakları, başı, gövdesi ve kuyruğu belirgin bir şekilde verilmiştir. Panodaki diğer hayvanların da hemen hemen hepsinin baş, gövde, boynuz, kulak ve kuyruk gibi bütün uzuvları çizilmiştir. Dördüncü fotodaki panoda ikisi sol tarafta

abartılı bir şekilde verilmiş olan boğanın hemen önünde, biri bu boğanın hemen yukarısında ve biri de panonun hemen sağ alt köşesinde bulunan en az dört tane insan figürü bulunmaktadır. Baş, gövde, kol ve bacakları verilmiş bu insanlardan en yukardakinin sol omzunda bir sopa ve belinde de kılıç benzeri bir nesne vardır. Ortadaki insanlardan alttakinin elleri belirtilmiş, sağ alt köşedekinin ise üzerinde elbise varmış gibi kolları geniş bir şekilde çizilmiştir. Hayvanların ve insanların hemen hemen hepsinin yürür bir vaziyette oldukları görülmektedir. Bu yüzden gagalama tekniği ile yapılmış olan bu panonun, insanlara yardım eden köpeklerle birlikte at, boğa ve dağ keçisi gibi birçok hayvanın yer aldığı bir hayvan sürüsünü otlatma sahnesini anlattığını düşünmekteyiz.

Foto 6: (Somuncuoğlu, 2008: 329)

Foto 7: (Somuncuoğlu, 2008: 334)

Altıncı fotoda sol köşede net bir şekilde çizilmiş olan ve yedinci fotoda yakından halini vermiş olduğumuz at tasvirinin kuyruk, yular, gövde, baş ve ayakları net bir şekilde belirtilmiştir. Koşar bir vaziyette çizilmiş olan atın kuyruğu arkaya doğru düz bir şekilde verilmiştir. Üzerinde yularını tutmakta olan sürücüsünün sadece gövde ve kolları belli olmakta, baş kısmının ise yarısı görülebilmektedir. Alanda koşar halde bulunan dağ keçisi gibi hayvanlardan ve altıncı fotoda ortada yer alan baş, gövde, el, kol ve ayakları verilmiş, belinde kılıç benzeri bir nesne olan ve elleriyle hayvanları kovalar bir vaziyetteki insan benzeri tasvirden dolayı gagalama tekniği ile yapılmış bu sahnenin, bir av sahnesi ya da hayvanları otlatma sahnesi olabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca yedinci resimdeki taşın renginin altıncıdan farklı olması taşların çekilmiş olan kamera açısından ve gün ışığından dolayıdır.

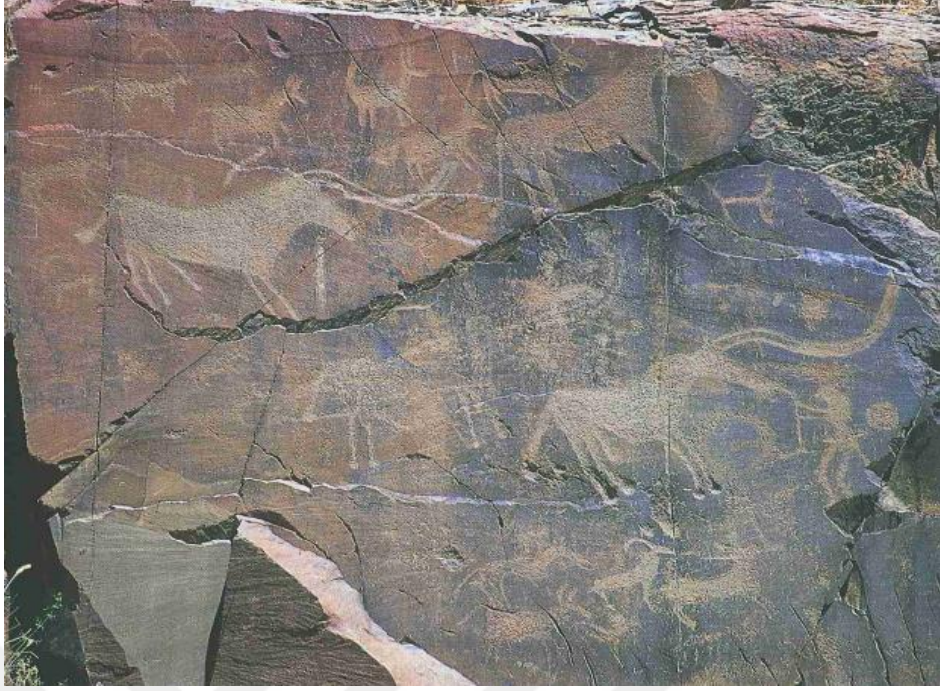

Foto 8: (Somuncuoğlu, 2008: 332)

Sekizinci fotoda dağ keçisi, köpek ve birçok hayvan ile beraber çizilmiş olan en az 4 at tasviri bulunmaktadır. Atların genellikle ayakları, tırnakları, başları, cinsel organları, kafaları, gövdeleri ve kuyrukları bellidir. Kimilerinin vücut olarak öküze de benzetilmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Baş kısımlarında yer alan kavisli ve uzun şeklindeki boynuz olduklarını düşündüğümüz uzuvları özellikle dikkat çekmektedir. Panodaki diğer hayvanların da hemen hemen hepsinin baş, gövde, kuyruk, kulak, ayak ve boynuzları belirtilmiştir. Sağ köşede bulunan çizimde baş, gövde, kol, ayak ve belindeki kılıç benzeri nesnesi çizilmiş bir şaman benzeri insanın atın yularını tuttuğu görülmektedir. Başının da tıpkı üçüncü fotoda olduğu gibi kuş başına benzediği ve tunik benzeri belden kemerle bağlanmış bir elbise giydiği fark edilmektedir. Özellikle baş kısmında arkaya doğru sarkan uzun saça benzer bir görüntünün olmasından dolayı bu kişinin bir bayan olabileceği de düşünülebilir. Bu kişinin önünde ve arkasında yuvarlak güneş veya ay tasvirlerine de benzer iki çizim daha bulunmaktadır. Ayrıca aynen üçüncü resimde olduğu gibi burada da atın yularına bağlı olan bir sopa olduğu görülmektedir. Bu atın üzerinde de tıpkı bu atlara benzeyen oldukça silik bir şekilde olan başka bir at tasviri daha fark edilmektedir. Buradaki ilginç olan nokta ise hem bu atın hem de önündeki ve arkasındaki diğer atların kuyruklarının düğümlü gibi verilmiş olmasıdır. En yukarda baş

kısmı kırılmış olan atın ise kuyruğunun örgülü gibi ince bir ip şeklinde olduğu görülmektedir.

Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin üçüncü fotodaki sahne ile birlikte Zaysan ve Saymalı Taş'daki tasvirlerle bağlantılı olabileceğini düşünmekteyiz. Sağdaki ata baktığımızda insanın sanki bu atı bir yere götürmeye hazırlanır gibi bir halde olduğu görülmektedir. Petroglif alanında bu panonun hemen üzerinde bulunan üçüncü panoda ise yine bu boynuzlu atlara benzer bir atın, üzerindeki kişi ile beraber aynen bu sahnedeki gibi bir kişi tarafından yularına bağlı sopasından tutulmuş bir şekilde resmedildiği fark edilmektedir. Aralarındaki fark ise üçüncü fotoda yerde insan benzeri bir çizimin olması ve atın ayaklarının bağlı gibi verilmesidir. İşte bundan dolayı bu sahnedeki atların, kurban edilmek için veya tanrılar ile görüşmeye gitmek için yetiştirildiklerini gösteren mitolojik atlar olabileceklerini düşünmekteyiz. Başlarındaki boynuzların ise yapılacak olan törene hazırlık için takılmış at maskeleri olabilecekleri kanaatindeyiz. Türklere ait oldukları düşünülen Berel ve Pazırık gibi kurganlardan çıkarılmış olan boynuzlu at maskeleri bu düşüncelerimizi destekler niteliktedir. Bu yüzden bu sahnenin üçüncü fotodaki sahnenin hemen öncesini anlatmış olabileceğini ve aynen onun gibi Berel ve Pazırık kurganlarıyla bir alakasının bulunabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 9: (Somuncuoğlu, 2008: 335)

Dokuzuncu fotoda üst üste çizilmiş iki at tasviri görülmektedir. Bu atların ikisinin de baş, gövde, toynak, tırnak, kuyruk ve ayakları net bir şekilde çizilmiştir. Ağır tempoda

koşar vaziyette olan atlardan alt tarafta bulunan atın kuyruğu üst tarafta bulunan atın kuyruğuna göre biraz daha havada işlenmiştir. Ayrıca bu atın sırtında kırık mızrak ucu benzeri bir çıkıntının olduğu da fark edilmektedir. Bundan dolayı bu sahnenin bir av sahnesi olabileceği de aklımıza gelmektedir. Ayrıca yukarıdaki atın ayaklarının altında çizilmiş olan yatay yönde uzun ve dişleri olduğu görülen tuzağa benzer nesne de bu görüşümüzü desteklemektedir. Atın altında karın bölgesinde yere doğru ters L şeklinde olan çıkıntının ise ne olduğu anlaşılamamaktadır. İki yabani ata ait olabilecek olan bu çizimlerin gagalama tekniği ile yapılmış oldukları görülmektedir.

4.1.2.2. Moldazhar Petroglifleri

Doğu Kazakistan'da yer alan Kızıltaş Dağları'nın sıradağlarından olan Tarbagatay Sıradağlarının güneybatı kesiminde bulunan Moldazhar Vadisi, Ayaguz ili'nin yaklaşık olarak 100 kilometre güneydoğusunda, Tagbagatay ilçesi'nin ise yaklaşık 85 kilometre güneybatısındadır. Petroglifler S. Sadykov tarafından keşfedilmiştir ve 2008 yılında A.-E. Rogozhinskiy tarafından çalışılmıştır. Alanda Neolitik Çağ, Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, Orta Çağ ve 19. ve 20. yüzyıllara tarihlenen yerleşim yeri, mezarlar ve petroglifler bulunmaktadır. Bölgede yer alan petroglif sayısı 2000'in üzerindedir. Bu petrogliflerde at, öküz, geyik ve kuş gibi hayvanlar ile beraber insanlar, silahlı ve zırhlı savaşçılar, tamgalar, arabalı savaş sahneleri ve teke tek yapılan dövüş sahneleri gibi birçok çizim bulunmaktadır. Birçok dönemde yapılmış olan bu petrogliflerin en eski olanları Tunç Çağı'na aittir. En eski olanların arasında az miktarda insan, öküzler ve yelesi sarkan vahşi atlar bulunmaktadır. Alanda yer alan at çizimleri oldukça özenli ve detaylı bir şekilde yapılmıştır. Ayrıca eski Türk hayvan üslubuna ait olan av sahneleri de bulunmaktadır. Altay, Tuva, Batı Moğolistan ve Semirechie gibi bölgelerdeki petrogliflerle kimi benzerlikleri olmasına rağmen Moldazhar petroglifleri eşsiz bir yapıya sahiptirler (Rogozhinskiy, 2011: 38-39).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

(Rogozhinskiy, 2011: 166)

Birinde ok ve yay olan iki insan, öküz ve köpek gibi farklı hayvanlar ile beraber en az 9 at tasvirinin bulunduğu fotodaki panoda bazı atlar hafif tempoda koşar biçimde bazıları ise yürür vaziyette çizilmişlerdir. Atların hemen hemen hepsinin ayakları, tırnakları, cinsel organı, kafası, gövdesi, kuyruğu ve kulakları belirtilmiştir. Sadece oklu kişinin hemen sağında bulunan çizgili vücuda sahip öküz veya ata benzer hayvanın ve soldan en alttan ikinci, yukardan en sağdan birinci sırada duran tayların bir ön ve bir arka ayakları verilmiştir. Bazı atların gövdelerinin zebranın gibi çizgilerle motifli şekillerde aktarılmış olduğu ve yelelerinin belirtildiği de görülmektedir. Panoda yer alan diğer hayvanların da baş, gövde, ayak, kuyruk ve boynuz gibi hemen hemen tüm uzuvları belli edilmiştir. İnsanların ikisinin de baş, gövde, kol ve bacakları verilmiştir. Elinde ok olan kişinin başında şapka benzeri bir cisim, belinde hançer benzeri bir silah, ayakkabı, dar bir pantolon ve belden kemer ile bağlanmış tunik benzeri bir elbisesi olduğu da görülmektedir.

Panonun sol üst köşesinde bulunan ve elinde ok olan kişinin okunu önünde koşar bir vaziyette aktarılmış olan ata yöneltmesinden dolayı, yabani atları ve diğer hayvanları avlamak için yapılan bir avlanma sahnesini aktarmak istediği oldukça açıktır. Ava katılan diğer insanın panonun hemen sol alt köşesinde yaralanmış veya ölmüş bir halde atın

hemen yanında yatmakta olduğu fark edilmektedir. Atın altında bulunan sopa ya da mızrak ta büyük bir ihtimalle bu av sırasında adamın atı avlamak için kullanmış olduğu silahıdır. Fakat görünen o ki yabani at insanı yaralamış veya öldürmüştür. Ayrıca diğ er atların ve öküzün de ön ayaklarının arasında yine bu sopa ya da mızrağa benzer bir nesnenin olduğu görölmektedir. Bunlar da büyük ihtimalle hayvanları avlamak için atılan fakat isabet ettirilemeyen av silahları ya da bilerek ayaklara doğru atılıp ayaklardan yaralamak istedikleri ve başarılı oldukları mızrak veya oklarıdır. Sopa veya mızraklardan birisinin ortada bulunan öküzün sırtına saplanır bir biçimde verilmesi, bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Buradan insanların bu hayvanları besleyip tarım yapma, yük taşıma, binek hayvanı olarak yararlanma vb. gibi amaçlarla kullanmak için öldürmek değil de yakalamak istediğı ve sol alt tarafta yerde yatmakta olan insanın da bu yüzden öldüğü veya yaralandığı sonucuna varılabilmektedir. Petrogliflerin gagalama tekniğıyle çizilmiş oldukları görölmektedir

4.1.2.3. Zaysan (Cigdeli Say-Kaskır Say) Petroglifleri

Kazakistan'ın doğ u kesiminde bulunan Zaysan Bölgesi'nde yer alan petroglif alanında birçok çizim bulunmaktadır. Alandaki petrogliflerden kimilerinin Kars'ın Kağızman ilçesinde bulunan Geyikli Tepe (Ceylan, 2016: 85 vd.) petrogliflerine benzemesi bölgenin önemini daha da arttırmaktadır. Alanda geyik, at, atlı süvari, dağ keçisi ve birçok insan ile beraber silah ve zırh kuşanmış savaşçı, ok-yay damgaları ve elinde sancak tutan atlı adam gibi çok sayıda petroglif yer almaktadır (Somuncuoğlu, 2008: 336 vd.).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri**Foto 1:** (Somuncuoğlu, 2008: 341)

Birinci fotoda at üzerinde duran ve elinde sancak benzeri bir nesne olan bir sürücü tasviri bulunmaktadır. Atın kafası, ayakları, gövdesi ve kuyruğu net bir şekilde görülmektedir. Hareket halinde olan atın üzerinde bulunan sürücünün ise sadece şapkası, sancak tutan eli ve vücudu belli olmaktadır. Ayrıca atın kuyruğunun da sanki düğümlenmiş bir şekilde verilmek istendiği görülmektedir. Kazıma tekniğiyle yapılmış olan petroglifin bir atlı savaşçıya ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 343)

İkinci fotodaki panoda aynen Tamgalı ve Saymal ı Taş'taki gibi uzun boynuzları bulunan iki at ve önlerinde duran iki insan tasviri görölmektedir. Atların ikisinin de baş, gövde, kulak, ayak ve kuyrukları net bir şekilde verilmiştir. Ayrıca arkadaki ata ağızdan arkaya doğru giden yular olduğunu düşündüğümüz bir ipin de çizilmiş olduğu görölmektedir. Baş, gövde, kol ve bacakları belli olan insanların atlara göre daha küçük çizildikleri ve sağ taraftaki insanın ise sadece bir kısmının olduğu fark edilmektedir. Durur vaziyette çizilmiş bu atların da tıpkı Saymal ı Taş ve Tamgalı'da olduğu gibi kurban edilmek için veya tanrılar ile görüşmeye gitmek için yetiştirilen mitolojik atlar olabileceklerini düşünmekteyiz. Başlarındaki boynuzların ise yapılacak olan törene hazırlık için takılmış at maskeleri oldukları kanaatindeyiz. Türklere ait oldukları düşünülen Berel ve Pazırık gibi kurganlardan çıkarılmış olan boynuzlu at maskeleri bu düşüncelerimizi destekler niteliktedir. Bu yüzden kazıma tekniğı ile yapılmış bu sahnenin de Tamgalı'daki gibi yapılacak olan kurban veya yolcuk töreni öncesini anlattığını ve aynen onun gibi Berel ve Pazırık kurganlarıyla alakalı olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 3: (Somuncuoğlu, 2008: 343)

Üçüncü fotodaki panoda üzerinde sürücüsü olan bir at tasvirini görmekteyiz. Atın arka ayakları, gövdesi, kuyruğu, başı ve kulakları belli olmasına rağmen ön ayakları pek belli değildir. Sürücüsünün elinde tuttuğu ipten yularlı olduğu anlaşılan at, yürür bir vaziyette aktarılmıştır ve sol arka ayağı sağ arka ayağından biraz ileride çizilmiştir. Yerden bir kavis alarak atın başına doğru gelen çift çizginin yol veya atın boynuzları olduğunu düşünmekteyiz. At üzerinde bulunan baş, gövde ve kolları belli edilmiş varlığın ise şaman veya güneş başlı tanrı olabileceği kanaatindeyiz. Bu tasvirin bir bütün olduğunu düşündüğümüz zaman güneş başlı tanrı veya şamana benzediği, ayrı düşündüğümüz zaman ise sol elinde havaya doğru güneş şeklindeki asa veya davulu bulunan bir insana benzediği fark edilmektedir. Hem bu ilginç tasvirden hem de boynuz benzeri çizgilerden dolayı bu sahnenin mitolojiyle ilgili olduğu oldukça açıktır. Kazıma tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin, güneş başlı asası olan şaman veya başı güneş şeklinde olan tanrı ya da şaman olabileceğini düşündüğümüz at üzerindeki kişinin, tanrılarla yapacağı görüşmeye katılmak için yapmış olduğu boyutlar arası seyahati ya da tanrı veya şaman tarafından yapılmakta olan bir töreni anlatmak için yapılmış olduğunu düşünmekteyiz.

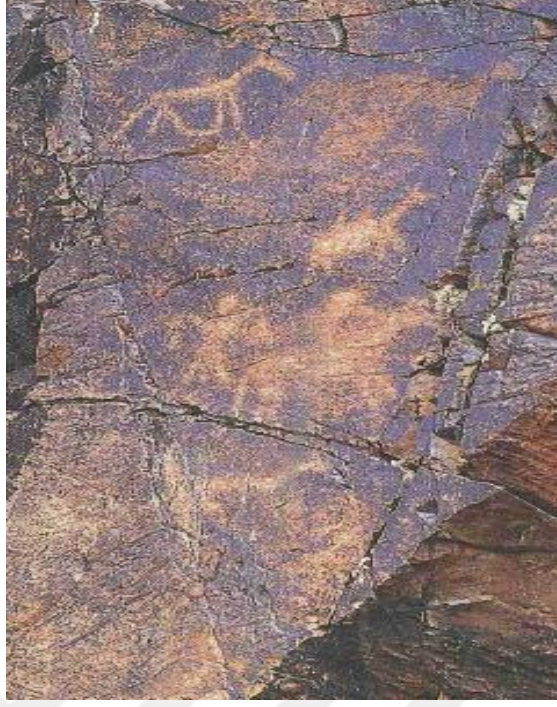

Foto 4: (Somuncuoğlu, 2008: 341)

Dördüncü fotodaki panoda bir tane sürücüsü olan at ve oldukça basit bir şekilde çizilmiş eşiği de andıran farklı bir hayvan ile birlikte atlı kişinin arkasında duran ve elinde ok benzeri bir şey olduğu fark edilen başka bir insan ve ne oldukları anlaşılamayan belli belirsiz hayvan benzeri tasvirler bulunmaktadır. Bu hayvanların bazılarının tüm uzuvları bazılarının ise baş ve gövde gibi sadece birkaç uzuvu verilmiştir. Tam ortada sürücüsü ile beraber verilmiş olan atın ayakları, başı, gövdesi, kuyruğu ve kulakları belirli bir şekilde çizilmiştir. At üzerinde hafif öne doğru eğik bir şekilde verilmiş olan sürücünün ise atın yularını tuttuğu ve şapka, baş, gövde ve kollarının belirtildiği görülmektedir. Ağır tempoda koşar bir vaziyette çizilmiş olan atın arkasında ok ve yayı olan insanın da baş, gövde, kol ve bacakları verilmiştir. Bu kişinin belden bir kemerle bağlanmış olan tunik benzeri bir elbisesinin olduğu ve sırtında veya sağ elinde sadak ya da fırlatma taşına da benzeyen bir nesne bulunduğu da fark edilmektedir. Ayrıca bu kişinin dar bir pantolon giydiği ve belinde de hançer benzeri bir nesne taşıdığı görülmektedir. Hem bu kişinin elindeki yaya gerilmiş olan okunu atlı sürücünün üzerinde bulunan hayvana çevirmesinden hem de çevrede bulunan hayvanlardan dolayı kazıma tekniğiyle yapılmış olan bu sahnenin bir av sahnesi olabileceğini düşünmekteyiz.

4.1.3. TÜRKMENİSTAN

4.1.3.1. Bezegli-Dere Petroglifleri

Chandyr Nehri vadisinin içerisindeki Meylis Say Geçidi'nde yer alan Bezegli-Dere, A. P. Potseluyevskiy'nin Karakala Bölgesi'nde bulunan Türkmenkult Seferi'nce idare edilen bölge araştırmaları sırasında 1931 yılında keşfedilmiştir. Alan, Balkan Vilayet Bölgesi'nde yer alan Karakala Etrap'ta bulunmaktadır. Burası Dardalı köyünün sadece 1,5-2 kilometre güneybatısına düşmektedir. Bölgede bulunan petroglifler 1946 yılında A. P. Potseluyevskiy ile birlikte A. Kurbanov tarafından incelenmişlerdir. 2007'de V. I. Kuznetsoy tarafından fotoğrafları çekilip incelenen Bezegli-Dere petroglifleri 2009'da ise E. A. Muradova tarafından incelenerek belgelenmişlerdir (Muradova, 2011: 96).

Chandyr Nehri Kanyonu'nun bulunduğu kayalık kesimlerde, birbirlerinden uzaklıkları yaklaşık 1,5-2 kilometre olan Ulu Bezeli-Dere ve Küçük Bezeli-Dere petroglif alanları yer almaktadır. Alanlarda yer alan petroglifler çoğunlukla uçurum kenarlarına, nadir olarak ta bireysel kayalara yapılmışlardır. Ulu Bezeli-Dere'de 30 panoda 164, Küçük Bezeli-Dere'de ise 45 panoda 133 petroglif bulunmuştur. Mor, kırmızı, bordo, siyah, .turuncu, koyu kırmızı, parlak bordo, carnelian, koyu kahverengi, parlak kırmızı ve koyu bordo renklerinde mineral boya ile oluşturulmuş Bezegli-Dere petrogliflerinde keçi, deve ve at gibi hayvanlar ile birlikte basit insan motifleri ve işaretler yer almaktadır. Petrogliflerin yapılış üslupları bakımından dönemsel olarak farklılıklar gösterdikleri tespit edilmiştir. Aul Kızıl-İmam Bölgesi'nin yakınında yer alan Gereyli mezarlığındaki balbal-kurgan steli tarzında mezar taşlarına bakılarak tarihlenmesi yapılmaya çalışılan alanın tarihi, bu taşlardan dolayı Orhun Türklerinin tarih sahnesine çıktığı 6. yüzyıla kadar götürülmektedir. Bu tarz mezar taşlarının Orhun Türkleri ile beraber diğer Türk toplulukları tarafından da 13. yüzyıla kadar kullanıldığı yazılı kaynaklar tarafından aktarılmaktadır (Muradova, 2011: 96-97; Bingöl, 2020: 51).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

(Muradova, 2011: 179)

Sürücülerini ile beraber çizilmiş olan at tasvirlerinin üçünün de yularları, ayakları, gövdeleri ve kuyrukları net bir şekilde verilmiştir. Koşar vaziyette çizilmiş olan atlardan en yukarıdakinin kuyruğu hafif geriye doğru düz bir şekilde çizilmişken diğer ikisinin kuyrukları yere doğru normal konumlarında verilmişlerdir. Ayrıca atlardan alttan ikisinde, özellikle ortadaki net bir şekilde eyer kullanıldığı görülmektedir. Alttaki ve yukardaki atların başları ve kulakları tam olarak belli olmazken ortadaki atın başı ve kulakları oldukça açık bir şekilde görülebilmektedir. Fakat bu atın başı vücuduna oranla biraz küçük olarak çizilmiştir. En alttaki atın arkasında baş, gövde, kulak ve ön ayakları çizilmiş taya benzeyen başka bir hayvanın da olduğu fark edilmektedir. Üç atın sürücüsünün de vücutları ve tek kolları bellidir fakat en alttaki sürücünün başının olmadığı, ortadakinin ise iki kolunun çizildiği görülmektedir. Kollarının geniş olması elbiseleri olma ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Ayrıca ortadaki atın sürücüsü de kadına benzemektedir. Özellikle en alttaki atın hemen önünde çizilmiş olan yatay olanı uzun, dikey olanı kısa olan ve fotoda sadece bir kısmı görülebilen artı şeklindeki nesnenin hayvanların tutulduğu yeri çevreleyen çitli alanın bir parçası olduğu düşünülebilir. Yukardaki atın başından sağ tarafa doğru çapraz bir şekilde uzatılmış olan ince uzun nesnenin de atın bağlandığı odun ya da ip olabileceği aklımıza gelmektedir. Tüm bunlardan dolayı boyama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin atlı sürücülerin çitle

çevrili bu alana gelmelerini anlatan bir sahne olabileceği düşünülebilir fakat sağ taraftan ortada yere çakılmış olan mızrak gibi bir nesnenin çevresinde bulunan ve ne olduğu pek anlaşılamayan oldukça karmaşık verilmiş sahnenin bir hengâmenin varlığına işaret etmesinden dolayı bu sahne bir baskın ya da av sahnesine de ait olabilir. Alttaki sürücünün başsız verilmesi üstteki sürücünün atına doğru çizilmiş olan nesnenin odun veya mızrağa benzemesi de bu ihtimali oldukça kuvvetlendirmektedir.

4.1.4. KIRGIZİSTAN

4.1.4.1. Çolpan-Ata Petroglifleri

Ortalama olarak 1726 metre yükseklikte bulunan ve birbirine oldukça yakın olan 3 bölgeden meydana gelen Çolpan-ata petroglifleri, Çolpan-ata kentinin kuzeybatı bölgesinde, Bezhayevka'nın kuzeyinde ve hava alanı bölgesinin güneyinde bulunmaktadır. Bunlardan yaklaşık olarak 1200 taş üzerinde çizimlerin tespit edildiği hava alanının güneyinde bulunan bölge diğerlerine nispeten daha iyi korunmuştur ve bu bölgelerin merkezi konumundadır.

Çolpan-ata petroglifleri yine Kırgızistan da bulunan ve oldukça büyük bir petroglif alanı olan Saymalı Taş petroglifleriyle benzer şekilde yapılmışlardır. Petrogliflerde av sahneleri, hayvanlar, silahlar, insanlar ve bitriangonal tarzı çizimler en erken yapılmış çizimler olarak tahmin edilmektedirler. Bölgede üreme organları bariz bir şekilde belirtilmiş geyik ve keçiler ile birlikte domuz, köpek, kurt, kar leoparı, at, deve, geyik ve zoomorfik tarzı ilginç petroglifler de bulunmaktadır. Genellikle gagalama tekniği ile yapılmış olan bu petrogliflerin tarihi ise İskit Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir (Tashbayeva, 2001: 66-70; Somuncuoğlu, 2008: 419 vd.; Amanbaeva-Suleymanova-Zholdoshev, 2011: 50-51; Aheva, 2019: 41 vd.).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2011: 423)

Birinci fotodaki panoda kurt, köpek, ceylan ve dağ keçisi gibi birçok hayvan ile beraber sürücüsü bulunan bir at tasviri görülmektedir. Panoda bulunan hemen hemen tüm hayvanların baş, gövde, ayak ve kuyruk gibi uzuvları belirtilmiştir. Muhtemelen bir av sahnesine ait olan bu pano da at ağır tempoda koşar bir şekilde resmedilmiştir. Atın ayakları, gövdesi, başı, kulakları ve kuyruğu net bir şekilde verilmiştir. Yularının olup olmadığı pek belli olmamaktadır. Üzerinde bulunan sürücünün baş, gövde ve kolları belirgindir. Elinde sol yana ya da arka tarafa atar gibi bir vaziyette olduğu ok ve yaya benzer bir nesne de bulunmaktadır. Hem çevrede bulunan birçok hayvandan hem de sürücünün ok atar gibi bir vaziyette olmasından dolayı yukarıda da dediğimiz gibi bir av sahnesine ait olabilecek olan bu panodaki petrogliflerin gagalama tekniğiyle yapıldıkları anlaşılmaktadır.

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2011: 425)

İkinci fotoda da birinci fotoda olduğu gibi sürücüsü olan bir at görülmektedir ve bu atta yine aynı şekilde koşar vaziyette çizilmiştir. Atın ayakları, gövdesi, başı, kulakları ve kuyruğu net bir şekilde verilmiştir. Kuyruğunun püsküllerinin de çizildiği görülen atın tırnaklarının, yularının ve yelesinin de belirtmeye çalışıldığı görülebilmektedir. Ön ayakların ikisi net iken arka ayaklarının sanki tek ayak gibi verildiği fark edilmektedir. Üzerinde bulunan sürücünün ise sadece baş, gövde ve kolları görülebilmektedir. Petroglifin gagalama tekniği ile yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

4.1.4.2. Saymalı Taş Petroglifleri

Saymalı Taş³⁰ Bölgesi, Tanrı Dağları ile Fergana tarım havzasının buluştuğu bir noktada, Fergana dağ silsilesinde yer alan Kögart Dağ geçidi kenarında bulunmaktadır³¹. Binlerce petroglifin yer aldığı bu kutsal yer, yaklaşık olarak deniz seviyesinden 3000-3500 metre yüksekliktedir. Yüksekliği sebebiyle ulaşımı oldukça zor olan Saymalı Taş Bölgesi, bünyesinde barındırdığı buzul gölleri ve buzulları sayesinde ziyaretçilerine eşsiz bir seyir keyfi de sunmaktadır. Yaklaşık olarak 100 bin civarındaki petroglif Saymalı Taşı bir açık hava müzesi haline getirmektedir (Brentjest, 1999: 13; Tashbayeva, 2001: 15; Yılmaz-Daşman, 2010: 144; Somuncuoğlu, 2011: 31 vd.; Ceylan, 2015a: 10; Ceylan,

³⁰ Detaylı bilgi için bakınız: Pomaskina, 1976: 5 vd.; Abetekov, 1992: 5 vd.; Tashbayeva, 2001: 4 vd.; Martinov-Mariyashev- Somuncuoğlu, 2011: 16 vd.

³¹ Oldukça büyük ve önemli bir alan olduğundan ve ekibimiz tarafından da incelendiğinden dolayı bu alanı ayrıntılı bir şekilde aktardık.

2015b: 16; Ceylan, 2018a: 163; Alieva, 2019: 35; Akgün, 2020: 34; Ceylan-Aydın, 2021: 538). Bu petroglifler üzerinde dağ keçisi, geyik, köpek, kurt ve at gibi birçok hayvan ile birlikte şaman, insan, av sahneleri ve henüz anlamlandırılmamış çok sayıda farklı farklı kaya resimleri bulunmaktadır (Tashbayeva, 2001: 9 vd.).

Petrogliflerin bulunduğu alan doğu-batı yönünde 700-800 metre, güney-kuzey yönünde ise 5-6 kilometre uzunluğundadır ve en yüksek yeri 3450 metre yüksekliğindedir. Yılın hemen hemen hepsini karlar altında geçiren bölge Sogot Irmağı'na da ev sahipliği yapmaktadır. Kaynağını Saymalı Taş Bölgesi'nden alan bu ırmağın diğer adı Saymalı Taş Irmağı'dır ve doğu yönünde akarak Kek-Art Irmağı'na dökülmektedir. Petrogliflerin bulunduğu çukur bölge yüksek dağlarla çevrilidir. Ağaçsız ve çıplak bir yapıya sahip olan bu dağlar bölgeye hâkim bir konumda bulunmaktadır ve ziyaretçilerine eşsiz bir manzara sunmaktadır. Kıvrım kıvrım yapıları ve derin vadilerinin yanında nefes kesici yükseklikleri ile birlikte insanda “dünyanın çatısı”nda olduğu hissini uyandırmaktadırlar (Tashbayeva, 2001: 20; Somuncuoğlu, 2011: 20).

Saymalı Taş Bölgesi'nde 3 ayrı petroglif alanı bulunmaktadır (Alieva, 2019: 35). Bunlardan birincisi yukarıda da bahsettiğimiz gibi ana petroglif alanıdır. İkinci alan ise Saymalı Taş dağ sırasının doğu yamacının öbür tarafında yer almaktadır. Saymalı Taş 1 alanı kuzey yönünde dizi dizi geniş ve küçük tepelerle inmektedir. Sogot Nehri'nin başlangıcı olan dere dağların batı yamaçlarından akmaktadır. Konumu itibari ile çukur bir alanda bulunan Saymalı Taş 1 petroglif alanının orta kesiminde bir adet moren gölü bulunmaktadır. Petroglifler bu gölün etrafında yer almaktadırlar. Bu gölden başka bölgede 6 tane daha göl bulunmaktadır. Bu göller 4 farklı çukurda yer almaktadırlar ve bölgenin güney ve güney batı kesiminde yer almaktadırlar. Çapları çok geniş olmamakla birlikte geçen yıllar ile beraber oldukça sığlaşmışlardır. 2 göl alanın hemen batı tarafının yukarı kesimindedir. Burada yer alan göllerden birisi bölgedeki en büyük ikinci göl konumundadır. Bu göl etrafında da en büyük gölde olduğu gibi petroglifler bulunmaktadır. En büyük göle bu 6 göl de eklenince bölgedeki göl sayısının 7 olduğu anlaşılmaktadır (Tashbayeva, 2001: 21; Somuncuoğlu, 2011: 20).

Saymalı Taş petroglifleri hakkındaki ilk bilgilere 1902 yılında Nikolay Hludov tarafından Türkistan Arkeoloji Topluluğu Protokolü dergisinde yayımlanan bilimsel çalışmalar sayesinde ulaşılmıştır. Ardından 1903 yılında G.T. Poslavsky Saymalı Taş

hakkında birtakım bilgiler vermiştir (Poslavski, 1903). İki araştırmacının verdiği bilgiler bölgenin keşfi ve kaya resimlerinin insanlığa tanıtılmasından öteye gidememiştir. 1970 yılına kadar birçok araştırmacı bölge hakkında araştırmalar yaparak bölge ve petrogliflerin çeşitliliği hakkında yeni yeni bilgiler vermeye başlamışlardır. Bölgeye gezi düzenleyen bir diğer kişi A. N. Bernshtam'dır. Bernshtam'ın 1950 yılında yapmış olduğu Pamir-Fergana arkeolojik gezisi Kırgızistan petroglifleri açısından bir dönüm noktası niteliğindedir. Yapmış olduğu gezi ile birlikte Saymalı Taş Bölgesi'ni çok geniş ve detaylı bir şekilde ele alan Bernshtam, bölgeyi Saymalı Taş I (Batı Saymalı Taş) ve Saymalı Taş II (Doğu Saymalı Taş) olarak iki bölgeye ayırdı. Ayrıca Bernshtam bölgede ilk bilimsel yöntem kullanan kişi olması bakımından da oldukça önemlidir. Oldukça geniş ve ayrıntılı bir araştırma yapmasına rağmen yalnızca bir makale yayımladı ve bu makalede petrogliflerin şekillerine, motiflerine ve yapılış tekniklerine dayanarak onları dönemlere ayırdı ve sınıflandırmalarını yaptı. Oldukça önemli bilgiler sunan bu makale yazıldığı günden beri önemini korumaya devam etmektedir (Bernshtam, 1952-1997; Tashbayeva, 2001: 13; Somuncuoğlu, 2011: 16)

1977-1978 yıllarında Yu. Golendukhin ile birlikte Ya. Sher adındaki araştırmacılar bir ekip kurarak bölgeye gezi düzenlemişlerdir (Sher-Golendukhin-Polyakov: 1979; Golendukhin, 1971; Sher, 1980; Tashbayeva, 2001: 14-15). Bu gezi esnasında petroglifleri birtakım cihaz ve tekniklerin yardımı ile kopyalayarak yapıldıkları tarihleri saptamayı başarmışlardır. Bunun sonucunda petrogliflerin geometrik stilde yapılmış olan en eski petroglifler kategorisinde oldukları anlaşılmıştır. Yapılan bu işlem sonucunda MÖ 3000 yılına kadar uzandıkları tespit edilmiştir (Alieva, 2019: 34-35).

1991 yılına kadar Moskova, Kazakistan ve Kemerovo gibi bölgelerden de birçok araştırmacı tarafından ziyaret edilmiş olan Saymalı Taş Bölgesi'nde tam anlamıyla bir araştırma yapılamamıştır. Araştırmalar çoğunlukla göl etrafında bulunan ana bölümdeki petroglifler üzerinde yapılmıştır. Yapılmış olan araştırmaların ardından bazı araştırmacılar bölgedeki petroglif sayıları hakkında bilgiler de vermişlerdir. Bunlardan Bernshtam 1950 yıllarında 100.000 civarında (91900) petroglif olduğunu söylerken Yu. Sher 9000, Pomaskina (Pomaskina, 1976: 5 vd.) ise 6000 civarlarında petroglif bulunduğunu ifade etmiştir. Vermiş oldukları bu birbirinden farklı bilgiler de yapılmış olan araştırmaların eksikliğini gözler önüne sermektedir (Tashbayeva, 2001: 15; Somuncuoğlu, 2011: 18).

1991 yılından 2000 yılına kadar 1997 ve 1998 yılları hariç olmak üzere 8 dönem boyunca Saymalı Taş Bölgesi Tashbayeva öncülüğündeki Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisine bağlı olan Tarih Enstitüsündeki bir grup arkeolog tarafından incelenmiştir (Tashbayeva-Tashbaeva, 1995; 1998; Tashbayeva, 1999). Bu incelemenin ardından bölgede Saymalı Taş I ve Saymalı Taş II alanlarında bulunan petrogliflerin hepsi kayıt altına alınmış ve fotoğrafları çekilmiştir. 1991-1996 yılları arasında Saymalı Taş I Bölgesi incelenmiş ve yaklaşık 10.000 tane üzerinde petroglif bulunan kaya tespit edilmiştir. Saymalı Taş II Bölgesi ise 1999-2000 yılları arasında incelenmiş ve yaklaşık olarak 1500 tane üzerinde petroglif bulunan kaya tespit edilmiştir. Yapılmış olan bu çalışmaların tümü kayıt altına alınarak belgelenmiştir (Tashbayeva, 2001: 15 vd.; Somuncuoğlu, 2011: 18-19).

Saymalı Taş Bölgesi'ne Türkiye'den gidenler de bulunmaktadır. Bunlar arasında bulunan S. Somuncuoğlu bölgeye 2005 ve 2006 yıllarında uğramıştır. Beraberinde bulunan ekip ile birlikte bölgedeki birçok petroglifin resimlerini çekmiştir (Somuncuoğlu, 2008: 350-376). Özellikle 2011 yılında basmış olduğu "Saymalıtaş Gökyüzü Atları" kitabı son derece önemlidir (Somuncuoğlu, 2011: 1 vd.). Somuncuoğlu yapmış olduğu analizler ve araştırmalar sonucunda Saymalı Taş petroglif alanında "Tarihi Türk Alfabesi'nin kaynakları olan damgaların" bulunduğunu belirterek bu petrogliflerin Türklerin atalarına ait olduğunu savunmuştur (Somuncuoğlu, 2011: 24).

Saymalı Taş Bölgesi'ne seyahat yapan diğer Türk bilim adamları A. Yılmaz ve A. Daşman'dır. Yılmaz ve Daşman 2010 yılında yayımlamış oldukları "Saymalıtaş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri" adlı makale ile bölgede yer alan petrogliflerin bronz dönemine ait olanlarını ele almışlardır (Yılmaz-Daşman, 2010: 143-159). Yılmaz ile beraber bölgede araştırma yapan A. Daşman aynı zamanda Somuncuoğlu'nun araştırma ekibi içerisinde de bulunmuştur. 2013 yılında bölge ile alakalı bir makale daha yayımlayan A. Yılmaz petrogliflerde bulunan Toy (Şenlik) sahnelerini ele almıştır (Yılmaz, 2013: 223-248). 2021 yılında ise Saymalı Taş Bölgesi benim de içerisinde bulunduğum A. Ceylan başkanlığındaki ekibimiz tarafından incelenmiş ve alanda kısa bir çalışma yapılmıştır.

Saymalı Taş petroglifleri genelde moloz bazalt kayalara ve bu kayaların pürüzsüz kenarlarına yapılmıştır. Sayısı konusunda birçok görüş bulunan petrogliflerin yaklaşık olarak 10 binden fazla taşın üzerine yapılmış 100 bin adet petroglif olduğu

düşünülmektedir (Brentjest, 1999: 13; Tashbayeva, 2001: 15, 21-22; Yılmaz-Daşman, 2010: 144; Somuncuoğlu, 2011: 31 vd.; Ceylan, 2015a: 10; Ceylan, 2015b: 16; Ceylan, 2018a: 163; Alieva, 2019: 35; Akgün, 2020: 34; Ceylan-Aydın, 2021: 538) Bu kadar çok sayıda bulunan kaya resimlerini tek bir bölge halinde incelemek elbette zordur. İşte bu yüzden Saymalı Taş petroglifleri 3 bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm bölgenin en büyük bölümü konumundadır ve burada yaklaşık olarak 10 bin civarında petroglif bulunmaktadır. Bu petrogliflerin tarihinin tahminen Neolitik Çağ ve Tunç Çağı'na kadar dayandığı düşünülmektedir. İkinci bölümün ise tarih olarak Erken Demir Çağına kadar gittiği tahmin edilmektedir. Üçüncü bölümde de yaklaşık olarak 1000 adet lineer (çizgi) şekilde yapılmış birçok petroglif bulunmaktadır (Alieva, 2019: 35).

Saymalı Taş petroglifleri moloz bazalt kayalara yapılırken kimi zaman tek olarak kimi zaman da gruplar halinde işlenmişlerdir. Bu kayalarda yer alan petrogliflerin sayısı bazen 1, bazen 10, bazen de nadir de olsa 50-70 civarına kadar çıkabilmektedir. Görünür yüzeylerde birçok petroglif bulunmasına rağmen aradan geçen binlerce yıldan dolayı kayaların kimi bölgelerinde bulunan petrogliflerin yosunla kaplandığı da görülmektedir (Tashbayeva, 2001: 21; Somuncuoğlu, 2011: 21).

Saymalı Taş petrogliflerinin çoğu gagalama tekniği ile kayalara oyularak yapılmıştır. Bu işlem için kayaların yumuşak yüzeyleri kullanılmıştır. Yapılan petrogliflerin derinlikleri çoğunlukla 0,5 santimetre ile 1 santimetre arasında değişmektedir. Nadir olarak 0,2-0,4 santimetre olarak yapılmış olanları da bulunmaktadır. Bazen küçük ebatlarda ve belli kesimlere yapılmış olan petrogliflerin bazense boyutları değişerek kayanın hemen her tarafına işlenmiş oldukları gözlenmektedir. Petrogliflerin yerleştirilmesinde herhangi bir düzen söz konusu değildir. Belirli bir düzene sahip olmamalarının yanında çok küçük boyutlarda ve muazzam bir işçilikle yapılmış olmaları onları diğer petroglif alanlarından ayırt eden en büyük özelliklerinden biridir. Boyutları kimi zaman 3-5 santimetre olan bu çizimler kayaların hemen her tarafına büyük bir ustalıkla ve derin küçük kesim tekniğiyle çizilmişlerdir (Tashbayeva, 2001: 22; Somuncuoğlu, 2011: 21).

Yaklaşık 100.000 petroglifin bulunduğu bölgenin bir diğer özelliği de yapılan resimlerin yanında çizilmiş olan bir diğer resmi asla işgal etmemesi ve diğer resmin üzerine binmemesidir. O kadar titizlikle ve o kadar incelikte yapılmışlardır ki petroglife

bakınca hangisinin hangi dönemde, hangi teknikle yapılmış olduğu ve neyi anlatmak istediği dahi ayırt edilebilmektedir. Bu durum Kırgızistan'ın diğer kesimlerinde keşfedilmiş olan petroglif alanlarında da büyük oranda görülmektedir. Ayrıca Saymalı Taş petrogliflerinin yer aldığı bazalt kayaların renkleri, üzerine düşen gün ışığına göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu yüzden çekilmiş olan resimlerde kimi zaman renk farklılıklarının olması normaldir (Tashbayeva, 2001: 22; Somuncuoğlu, 2011: 21-22).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (A. Ceylan Arşivi)

Birinci fotoda baş, gövde, boynuz, ayak ve kuyruğu verilmiş olan dağ keçisini otarır veya onunla tarla sürer gibi bir vaziyette baş, gövde, kol, bacak ve ayakları çizilmiş olan bir insan figürü ile beraber, bu çizimin hemen üzerindeki atın önünde durarak yularını tutmuş bir şekilde verilmiş başka bir insan figürü görülmektedir. Panoda yürür bir vaziyette çizilmiş olan atın baş, gövde, yular, ayak, cinsel organ, kulak ve kuyruğu net bir şekilde verilmiştir. Önünde yularını tutmakta olan insanın ise ayakları, kolları, kafası, elleri ve gövdesi net bir şekilde çizilmiştir. Üzerindeki dar giysisi, altındaki geniş pantolonu ve çizme benzeri ayakkabıları da belirtilmiştir.

Gagalama tekniğiyle çizilmiş olan panoda atın önünde bulunan insanın sol eliyle atın yularını tutarken sağ eliyle de hemen çaprazında tarım işi yapan kişiye selam verdiği görülmektedir. Bu sahnenin dağ keçisinin sırtından gelen ipin insanın önündeki kanca

şeklindeki bizim tarım aleti olarak düşündüğümüz alete takılı bir halde olmasından dolayı bir tarım sahnesi olduğunu düşünmekteyiz. Atı ile selam verir bir biçimde çizilmiş olan kişinin ise yoldan geçen bir yolcu ya da orada başka bir iş yapan diğer bir kişi olduğu kanaatindeyiz.

Foto 2: (A. Ceylan Arşivi)

İkinci fotodaki sahnede çizilmiş olan at tasvirinin baş, gövde, ayak, kuyruk ve kulakları net bir şekilde belirtilmiştir. Bu petroglifte tıpkı birinci fotodaki gibi gagalama tekniğiyle yapılmıştır. Ayrıca sol tarafta yer alan farklı bir kayada da baş, gövde, bacak ve ayakları çizilmiş olan diz çökecekmiş gibi bir halde verilmiş insan petroglifinin olduğu da fark edilmektedir.

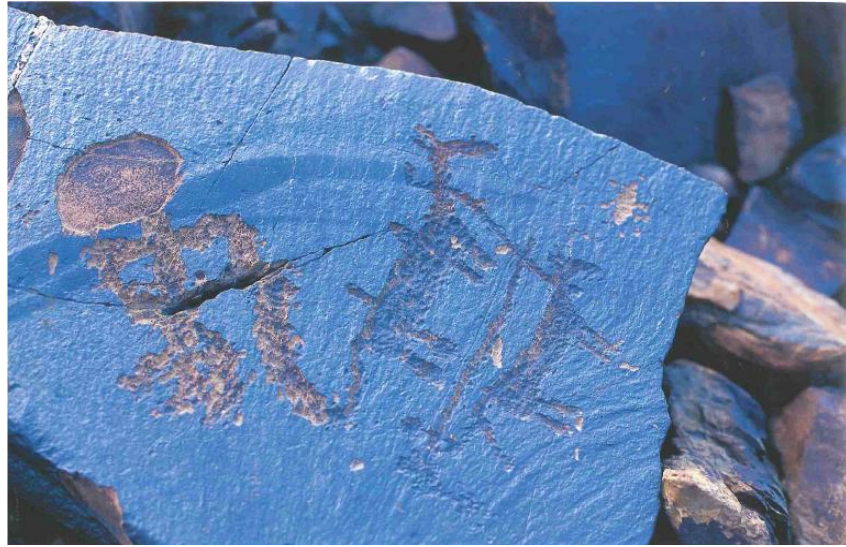

Foto 3: (Somuncuoğlu, 2011: 186)

Üçüncü fotoda bir çiftçi ile beraber sabana koşulmuş bir şekilde aktarılmış olan iki at ve insana benzeyen tuhaf biçimli bir tasvir görülmektedir. Her ne kadar eşeği de andırsalar da biz bunların ikisinin de at olabileceği kanaatindeyiz. Arkalarında bulunan sabanı çekmek için atların daha uygun olduklarını düşündüğümüz için bu sonuca varmaktayız. Durur bir biçimde çizilmiş olan atların kulak, ayak, baş, gövde ve kuyrukları net bir şekilde aktarılmıştır. Atlardan üstte olanın sırtında eyerin olduğu da görülmektedir. Atların ikisinin de durur bir şekilde normal konumlarında çizilmiş oldukları görülürken üstte bulunan atın kuyruğu alttakine göre biraz daha havada resmedilmiştir. Çok az gözüken sürücünün baş, gövde ve ayakları belli olmaktadır. Atların, sürücünün ve pulluk benzeri olan tarım aletinin yani sabanın normal bir şekilde çizilmiş olmasından dolayı, gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin bir tarım sahnesine ait olabileceğini düşünmekteyiz. Sürücünün sabanın arkasında olması da bu düşüncemizi desteklemektedir. İnsana benzeyen çizimin ise alttaki tarım sahnesiyle bir alakasının olmadığı fark edilmektedir. Bu yüzden gagalama ve oyma teknikleriyle işlenmiş olan bu çizimin panoya farklı dönemlerde eklenmiş olabileceği kanaatindeyiz.

Foto 4: (Somuncuoğlu, 2011: 180)

Dördüncü fotoda gagalama tekniği ile yapılmış olan iki at tasviri görülmektedir. Atların ikisinde de eyer bulunmaktadır ve ikisinin de baş, gövde, ayak, kulak ve

kuyrukları net bir şekilde verilmiştir. Sol tarafta bulunan atın üzerinde ayakta durur vaziyette baş, gövde, kol ve bacakları verilmiş bir sürücünün olduğu da görülmektedir. Atın altından ayaklarına da benzeyen iki noktanın olmasından dolayı bu kişinin yerde de olabileceği düşünülebilir fakat bir elinin atın eyerinde olmasından dolayı ayakta durmuş olduğu daha mantıklı gelmektedir. Yapılış tarzı ile eşeğe de benzeyen bu çizimin kuyruğundan dolayı biz at olduğunu düşünmekteyiz. Atlardan sağ taraftakinin yelesinin de verildiği görülmektedir. Yukarıda verilmiş olan kuş veya at başına benzer bir alete benzeyen diğer çizimin ise ne olduğu anlaşılamamıştır. Bu kişi muhtemelen atlarla tarlayı sürmeye hazırlanmaktadır.

Foto 5: (Somuncuoğlu, 2008: 366)

Foto 6: (Somuncuoğlu, 2011: 173)

Beşinci fotoda at üzerinde ayakta ok atar vaziyette baş, gövde, bacak ve kolları çizilmiş olan bir savaşçı ve beraberinde birçok hayvan tasvirinin bulunduğu bir pano görülmektedir. Hayvanların hemen hemen hepsinin tüm uzuvları belirtilmiştir. At üzerinde bulunan avcının ise çizme şeklindeki ayakkabıları, pantolonu ve tunik şeklindeki uzun giysisi belli olmaktadır. Altıncı fotoda yakından hali verilmiş olan ve gagalama tekniği ile yapılmış olan bu petroglifte atın baş, gövde, ayak ve kuyruğu net bir şekilde çizilmiştir. Baş kısmına baktığımızda yelesinin olduğunu da söylememiz mümkündür. Ayaklardan bir ön ve bir arka olmak üzere sadece iki tanesi çizilmiştir. Burada özellikle kuyruk kısmı düğümlenmiş gibi kısa bir şekilde verilmiştir. Bu özelliğinden dolayı Türk tipi bir ata da benzemektedir. Bu yüzden dağ keçisi ve geyik gibi birçok hayvanın yer aldığı bu sahnenin Türk tipi bir atlı avcının yaptığı bir av sahnesini anlatmak istediğini düşünmekteyiz.

Foto 7: (Somuncuoğlu, 2011: 162)

Yedinci fotoda bir insan ile beraber 3 at ve iki de eşek tasvirinin verilmiş olduğunu görmekteyiz. Verilmiş olan atların hepsinin baş, gövde, ayak, kulak ve kuyrukları net bir şekilde çizilmiştir. Yukarı tarafta çizilmiş olan atın sırtında eyer olduğu ve baş, gövde, kol ve bacakları işlenmiş sahibinin bir iple ata saban ya da araba benzeri bir alet bağladığı görülmektedir. Durur bir vaziyette çizilmiş olan bu atın hemen yanında baş, gövde, kuyruk, kulak ve ayakları belirtilmiş bir eşeğin de verilmiş olduğu fark edilmektedir. Ayrıca atın kuyruğu da düğümlenmiş gibi kısa bir şekilde yukarı doğru çizilmiştir. Aşağı tarafta yer alan atların ise boynuzları uzun ve kavisli bir şekilde oldukça abartılı olarak verilmiştir. Bu tip atların aynen Tamgalı ve Zaysan'dakiler gibi şamanlar tarafından ayin esnasında tanrılar ile görüşmeye giderlerken kullanılmış olan veya kurban edilmek için seçilmiş maskeli atlar olabileceğini düşünmekteyiz. Hemen ortalarında duran ve dalları bulunan aletin de bir tarım aleti olabileceği kanaatindeyiz. Bu atlardan yukarıdakinin kuyruğu kalın, aşağıdakinin kuyruğu ise örgülü gibi ince olarak çizilmiştir. Atların ikisi de normal konumlarındadır ve durur vaziyette verilmişlerdir. Diğer at ile beraber bu hayvanların farklı farklı gövdeler de çizilmiş olmalarına rağmen tip olarak ata benzetilmek istendiklerini görmekteyiz. Uzun ve kavisli boynuzlarından dolayı bunların da Berel ve Pazırık kurganlarıyla bir alakalarının olabileceğini düşünmekteyiz. Bu hayvanların hemen önünde baş, gövde, kuyruk, kulak ve ayakları verilmiş diğer eşeğin

olduğunu da fark etmekteyiz. Bu hayvanın da başı ve kuyruğu farklı biçimde çizilmiştir. Ayrıca orta taraftan sağda bulunan baş, gövde, kol ve bacakları verilmiş olan insanın da bu hayvanlara doğru bakar bir biçimde olduğu ve tunik benzeri uzun bir elbise giydiği fark edilmektedir.

Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnelerin her ne kadar farklı dönemlerde yapılmış olabilecekleri de aklımıza gelse, anlam itibari ile aynı konuyu işlediklerini fark etmekteyiz. Bu bakımdan bu panonun üst tarafta bulunan sahnesinin gerçek, alt tarafta bulunan sahnesinin ise farklı biçimlerde verilmiş olan hayvanlardan dolayı mitolojik bir tarım sahnesini anlatmış olabileceğini düşünmekteyiz. Burada bulunan boynuzlu atların benzerlerinin Türklere ait oldukları düşünülen Berel ve Pazırık kurganlarından çıkmış olmasından dolayı bu sahnedeki atların da Tamgalı ve Zaysan'daki gibi Berel ve Pazırık kurganlarıyla alakalı olabilecekleri kanaatindeyiz.

Foto 8: (Somuncuoğlu, 2011: 128)

Sekizinci fotodaki panoda at benzeri hayvan, saban veya kasalı araba benzeri cisim, at ve bu atın arkasında durarak elinde kamçısıyla onları sürer gibi resmedilmiş şamana benzer bir insanın tasviri verilmiştir. Baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belirtilmiş olan bu insanın dar bir pantolon ile birlikte bel tarafından kemer benzeri bir şeyle sıkılmış bir giysisinin bulunduğu fark edilmektedir. Ortada bulunan atın baş, gövde, kuyruk ve ayakları net bir şekilde verilmişken yukarıdaki hayvanın ayak, kuyruk, kalın boynuz ve gövdesi dışındaki uzuvları pek belli olmamaktadır. Aşağıdaki atın baş kısmında yer alan

uzun ve kavisli bir şekilde çizilmiş olan çizgilerin aynen yukarıdaki diğer panoda olduğu gibi boynuz olduğunu düşünmekteyiz. Bu tip atların aynen Tamgalı ve Zaysan'dakiler gibi şamanlar tarafından ayin esnasında tanrılar ile görüşmeye giderlerken kullanılmış olan veya kurban edilmek için seçilmiş maskeli atlar olabileceğini düşündüğümüz için bu sahnenin de mitolojik bir anlatıma sahip olduğu kanaatindeyiz. Uzun ve kavisli boynuzları olan atın iki üçgen şeklinde çizilmiş olan gövdesinin tam ortasında ne olduğunu anlamadığımız bir nesnenin bulunduğunu da görmekteyiz. Bu nesnenin at ile ilgili herhangi bir eşyaya benzememesinden dolayı sonradan eklenmiş olabileceği kanaatindeyiz. Atın yürür bir halde olduğunu ve kuyruğunun da uçtan bağlı gibi topuz şeklinde çizildiğini görmekteyiz. Ayrıca atın ağzından hemen yanında bulunan saban veya kasalı araba olduğunu düşündüğümüz aletin kulp bölgesine bağlı gibi verildiğini de fark etmekteyiz.

Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin şamanın elinde bulunan kamçı benzeri aletten dolayı bir yolculuk sahnesini belirtmek istediğini düşünmekteyiz. Yukarıda bulunan ne olduğu belirsiz olan hayvan ile beraber atı, hemen aşağılarında bulunan saban veya kasalı arabaya koşmak istediği kanaatindeyiz. Bu saban ya da kasalı arabaya benzeyen aletin atın başına bağlı şekilde verilmiş olan bölgesinin hayvanların koşulması için yapılmış bölümü olduğunu düşünmekteyiz. Arkada verilmiş olan kare benzeri kısmın kasası, en arkadaki yanlarda bulunan yuvarlak iki çizimin de arabanın tekerlekleri olabileceği kanaatindeyiz. Böylece bu aletin kasalı bir araba olabileceği sonucuna varmaktayız. Buradan yola çıkarak bu sahnenin bir şaman tarafından at ve diğer hayvanı tekerlekli arabaya koşma sahnesini anlatmak istemiş olabileceğini düşünmekteyiz. Atın ve diğer hayvanın boynuzlarının abartılı bir şekilde çizilmiş olmasından dolayı da mitolojik bir sahneyi vurguladığı kanaatindeyiz. Mitolojik bir anlatıma sahip olan bu sahnenin de tanrılarla görüşmeye gitmek için hazırlık yapan bir şamanı anlatmak istemiş olabileceği düşüncesindeyiz. Burada bulunan boynuzlu atların benzerlerinin Türklere ait oldukları düşünülen Berel ve Pazırık kurganlarından çıkmış olmasından dolayı bu sahnedeki atların da Tamgalı ve Zaysan'daki gibi Berel ve Pazırık kurganlarıyla alakalı olabilecekleri kanaatindeyiz.

Foto 9: (Somuncuoğlu, 2011: 79)

Dokuzuncu fotoda baş, gövde, ayak, kulak ve kuyruğu net bir şekilde verilmiş, hafif tempoda koşar vaziyette çizilmiş olan bir at tasviri görülmektedir. Bir ön ve bir arka olmak üzere sadece iki ayağı verilen atın gagalama tekniği ile yapılmış olduğu fark edilmektedir.

Foto 10: (Somuncuoğlu, 2011: 79)

Onuncu fotoda adeta uçar bir vaziyette baş, gövde, ayak, kulak ve kuyruğu net bir şekilde verilmiş bir at tasviri görülmektedir. Koşar vaziyette olan atın ağzı açık, kulakları

dik bir şekilde çizilmiş, kuyruğu da geriye doğru dümdüz ve ucu yukarı doğru verilmiştir. Gökyüzünde koşar gibi bir üslupta çizilmiş olan atın Türk Mitolojisi'nde yer alan uçabilme ve rüzgâr kadar hızlı koşabilme özelliklerine sahip olan atlarla bir alakası olduğu kanaatindeyiz. Petroglifin gagalama tekniği ile çizilmiş olduğu görülmektedir.

Foto 11: (Somuncuoğlu, 2011: 87)

On birinci fotoda iki adet baş, gövde, ayak, kulak ve kuyruğu net bir şekilde verilmiş olan at tasviri görülmektedir. Petrogliflerden yukarıda bulunan atın ön ayakları kısa, arka ayakları uzun bir şekilde çizilmiştir. Durur bir vaziyette verilmiş olan at gagalama tekniği ile yapılmıştır. Aşağıda duran atın ise cinsel organı net bir şekilde verilmişken kafasının yarısının bulunduğu kısım tahrip olmuştur. Diğer gibi gagalama tekniği ile yapılmış olan atın boynuzlarının da olduğu görülmektedir. Koşar bir vaziyette verilmiş olan atın bu yüzden mitolojideki atlarla bir ilgisi olduğunu düşünmekteyiz. Aşağıdaki boynuzlu atın benzerlerinin Türklere ait oldukları düşünülen Berel ve Pazırık kurganlarından çıkmış olmasından dolayı bu sahnedeki atın da Tamgalı ve Zaysan'daki gibi Berel ve Pazırık kurganlarıyla alakalı olabileceği kanaatindeyiz.

Foto 12: (Somuncuoğlu, 2011: 122)

On ikinci fotoda sağ alt köşede yürür bir vaziyette olan baş, gövde, kuyruk ve ayakları net bir şekilde çizilmiş olan bir at petroglifi görülmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan pano da çoğunun baş, gövde, ayak ve kuyruğu verilmiş olan dört çizim daha bulunmaktadır. Bunların bazılarının gövdeleri ata benzese de özellikle kafa ve boyun yapılarının zürafaya benzemesinden dolayı bunların at olduklarını düşünmemektediriz. Panodaki bu sahnenin bir yaban hayatını anlatmak istediği kanaatindeyiz.

Foto 13: (Somuncuoğlu, 2011: 99)

On üçüncü fotoda odun benzeri bir şeyle yukarıdaki boynundan aşağıdaki ise başından bağlanmış bir şekilde verilmiş olan 1 at ve 1 eşek tasviri görülmektedir. Her ne kadar kuyruğundan dolayı yukarıdaki ata, vücut yapısından dolayı da aşağıdaki yaban öküzüne benzer olduğu görülse de yukarıdaki baş ve vücut yapısından dolayı eşek, aşağıdaki ise baş ve uzun boynuz olarak diğer petrogliflerdeki hayvanlara benzemesinden dolayı at olduğunu düşünmekteyiz. Hayvanların ikisinin de baş, gövde, ayak ve kuyrukları net bir şekilde verilmiştir. Durur bir vaziyette verilmiş olan hayvanlardan yukarıdaki kulaklarının aşağıdaki ise boynuzlarının çizilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca yukarıdaki eşeğin ayakları ve kuyruğu kalın ve püsküllü bir şekilde çizilmişken, aşağıdaki atın kuyruğu örgülü gibi daha ince bir şekilde çizilmiştir.

Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin aşağıdaki atın boynuzlarından dolayı mitolojik bir tarım sahnesine ait olabileceğini düşünmekteyiz. Hayvanların boyunlarına bağlanan tahta benzeri cisim de tarım sahnesi olma fikrimizi destekler niteliktedir. Ayrıca burada bulunan boynuzlu atın benzerlerinin Türklere ait oldukları düşünülen Berel ve Pazırık kurganlarından çıkmış olmasından dolayı bu sahnedeki atın da Tamgalı ve Zaysan'daki gibi Berel ve Pazırık kurganlarıyla alakalı olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 14: (Somuncuoğlu, 2008: 359)

On dördüncü fotodaki panoda baş, gövde, ayak, yular, eyer, kulak ve kuyrukları belirgin bir şekilde verilmiş olan iki at tasviri ve bunların üzerinde ayakta ellerinde sopalarla yarışıyor veya dövüşüyor gibi çizilmiş olan iki insan figürü görülmektedir. Her ne kadar eşeğe de benzeseler biz bunların at olduklarını düşünmekteyiz. İnsanların baş, gövde, kol ve bacakları belirtilmiştir. Solda bulunan kişinin atın yularını tuttuğu da görülmektedir. Kişilerin ikisinin de başlarında şapkaları varmış gibi resmedilmişlerdir. Ayrıca soldaki atın dört, sağdakinin ise arka ayaklarının bir iple bağlanmış gibi verilmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnede sanatçının bir toy veya şenlik zamanında yapılmış olan gösterileri veya yarışmalardan birini anlatmak istediğini düşünmekteyiz.

Foto 15: (Somuncuoğlu, 2008: 362)

On beşinci fotodaki panoda hemen hemen her uzuvu verilmiş olan bir kurt veya köpek, elinde güneş veya güneş biçimli şaman davulu taşır gibi çizilmiş olan baş, gövde, kol, bacak ve ayakları verilmiş bir insan ve bir ön ve bir arka ayağı ile beraber baş, gövde, kulak ve kuyruğu resmedilmiş olan bir at tasviri görülmektedir. Burada at durur bir vaziyette verilmiştir. Şaman benzeri kişinin atın ön ayağından tutarak havaya kaldırmış gibi bir görünümü bulunmaktadır. Diğer elinde ise güneşe benzer bir şaman davulu yer almaktadır. Belinde bir nesnenin de olduğu fark edilen bu kişinin ayaklarının diz kapaklarından kırık bir şekilde dans eder gibi verildiği görülmektedir. Bundan dolayı

gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin, atı güneşe kurban edeceğini bildirmeye çalışan bir şamanı anlatmak isteyen, mitolojik bir sahne olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 16: (Galata, 2020: 211)

Foto 16'nın izimi (Tashbayeva, 2001: 35)

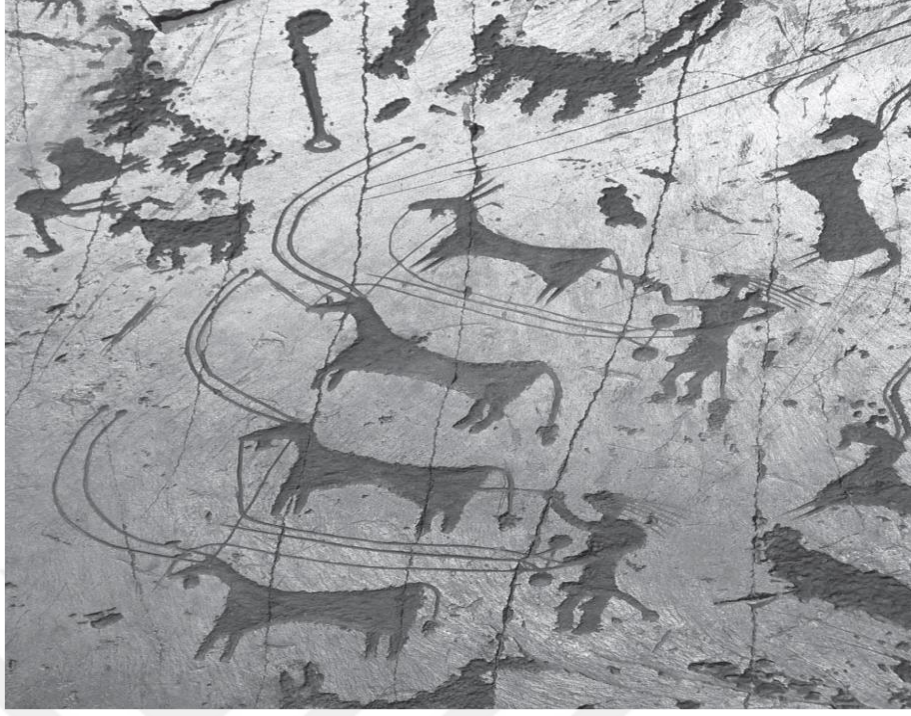

Foto 17: (Hermann, 2019-2020: 311)

Foto 18: (Somuncuoğlu, 2008: 363)

Foto on altıda uzaktan on yedi ve on sekizde daha yakından görüntüleri verilmiş olan panoda yaklaşık on tane at tasvirinin olduğu görülmektedir. Birçok farklı hayvan ve birçok insan ile beraber anahtara benzer çizim gibi anlamlandıramadığımız farklı farklı hayvan ve nesnelerin de çizilmiş olduğu panoda özellikle önceden de bahsetmiş

olduğumuz uzun ve kavisli boynuzları olan atların yoğunlukta olduğu fark edilmektedir. Bu hayvanların boynuzlarından ve kuyruklarından dolayı yaban öküzü, dağ keçisi veya boğa olduğunu söyleyen bilim insanları da bulunmaktadır (Tashbayeva, 2001: 28-29; Samashev, 2001: 175-176).

Atların hemen hemen hepsinin boynuz, gövde, ayak, baş ve kuyruklarının verilmiş olduğu, aralarında az bir mesafe olan ve yan yana duran iki atın her birinin birer iple arkada duran insanın elindeki alete bağlanmış olduğu görülmektedir. Bunlardan foto on yedide yakından verilmiş olanlarını detaylı bir şekilde incelediğimizde uzun ve kavisli boynuzlarının uçlarının küçük yuvarlak top biçiminde olduğu fark edilmektedir. Atlardan aşağıdan üçünün boynuzlarının olduğu fakat en yukarda olanının ise boynuzlarının yerine diğer üç attan olmayan kulaklarının bulunduğu görülmektedir. Bundan başka aşağıdaki üç atın kuyrukları tıpkı öküz kuyruğu gibi sadece aşağısında az bir püskül belirtilerek çizilmesine karşın, en yukarıdakinin kuyruğu hafif geriye doğru püskülsüz ve düz bir şekilde verilmiştir. Ayak kısımlarında da yine alttaki üç atın ayakları kalın, üsttekinin ise ince bir şekilde çizildiği görülmektedir. Tüm bunlara baktığımızda iplerle bağlı olan dört attan en üsttekinin eşek olabileceği de düşünülebilir. Yine on yedinci petroglifin yukarıdan en sağ kısmına baktığımızda da boynuzları olan ve şaha kalkmış bir şekilde ön ayakları öne doğru düz bir şekilde havada, arka ayakları oldukça düz bir şekilde geriye doğru yatık olarak verilmiş olan bir at çizimi daha görmekteyiz. Bu attan boynuz ve vücut olarak aşağıda verilmiş olan boynuzlu üç ata benzemektedir fakat bu atın da ayakları ince, kuyruğu ise kalın bir şekilde çizilmiştir.

Foto on altıda bulunan ve foto on altının çiziminde daha güzel gözüken panonun en solunda tıpkı sağ tarafta bulunan insan ve saban veya arabaya koşulmuş hayvanlar gibi iki çizimin daha bulunduğu fark edilmektedir. Bu çizimlerden yukarda olanının sürücüsünün ölmüş veya yaralanmış olduğu ve bu sahnenin de hayvanların hemen arkasında anahtar benzeri şeyin altında karışık bir halde verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Önde bulunan iki hayvanın bağlı olduğu ama diğerlerine oranla daha kalın gözüken odun veya demire benzer nesnenin tam ortasında bulunan çıkıntının, arkada karmaşık bir halde verilmiş olan ve bizim sürücü ile beraber kullandığı saban veya arabasının çizimi olduğunu düşündüğümüz çizimdeki aletin, tıpkı diğer arabalarda bulunan uzun demir veya çubuğunun kırılmış olan parçası olduğunu düşündüğümüzden dolayı bu yorumu yapmaktayız. Anahtara benzer nesnenin de hemen altındaki çizimde

araba veya sabanı süren kişinin elinde bulunan ve sağ taraftaki hayvanın arkasına doğru kuyruğu hizasında düz bir şekilde tutmuş olduğu nesnenin aynısı olduğunu ve bu nesnenin de sürücünün yaralanması veya ölmesi sonucu arka tarafa savrulmuş olduğu kanaatindeyiz. Bahsettiğimiz bu sahnenin altında yaralı veya ölmüş olan insan olduğunu düşündüğümüz bölgeye doğru giden baş, gövde, ayak, kuyruk, kulak ve pençe benzeri tırnakları olan ve uçlarından birleşik olarak çizilmiş iki üçgene benzeyen vücuda sahip hayvanın bulunması, bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Hatta saldırının bu hayvan tarafından bile yapılmış olduğu düşünülebilir. Bu iki araba veya sabandan aşağıda yer alanının sürücüsünün, arka tarafta bulunanlarla aynı fiziksel özelliklerle çizilmiş olduğunu görmekteyiz. Ayrıca her iki araba veya sabana koşulmuş olan hayvanların da foto on sekizde yakından hali verilmiş olan ve foto on altıda sağdan orta tarafta bulunan araba veya sabana koşulmuş hayvanların benzeri olduklarını fark etmekteyiz.

On yedinci fotoda aşağıda bulunan dört atı veya boğa ile at karışımı çizilmiş olan üç hayvan ve bir eşiği, iplerle ellerindeki aletlere bağlayarak tarım veya başka bir işlem yaptıkları görünen insanlardan aşağıdakinin belinde kılıç kını gibi bir çıkıntının, yukarıdaki insanın ise arkasında alttaki üç ata benzer bir kuyruğunun olduğu görülmektedir. Belki de yukarıda bulunan insanın da belinde bir kılıç kını bulunmaktadır ve bu kının ucunun zamanla tahrip olması veya sonradan bu uca püskül benzeri çizimin eklenmesi sonucu da böyle bir görüntü oluşmuş olabilir. Bunlara ek olarak insanların başlarındaki saçları güneş ışını benzeri tel tel şekilde verilmiştir. Doğal halleri de olabileceği düşünülen saçların örülmüş olabilecekleri de akla gelmektedir. Panoda bulunan tüm insanların tunik benzeri uzun bir elbise ve dar bir pantolon giydikleri de fark edilmektedir. Ayrıca sağ ellerinde hayvanların arkalarına doğru uzatmış oldukları hançer, sopa ya da kılıç türü düz ve uzun bir nesnenin de olduğu görülmektedir. Bu nesneyi de hayvanlara batırır şekilde çizmişlerdir. Önlerinde bulunan iki yuvarlak kenarın çubuk ya da demir benzeri düz ve uzun bir şeyle birleştirilmiş olan aletin de, insanların elinde birleşen iplerin tam altında olduğu ve yanlardaki iki yuvarlak tarafından yerleştirilen demir veya tahta çubukların hafif aşağı ve yukarı doğru üçgen oluşturur şekilde ortada birleştirilmesiyle, tekerlekli bir alet yapıldığı görülmektedir. Aletin bu üçgen şeklinde yapılmış olan birleşim noktasından bir çubuk ya da demirin uzatılarak her iki atın da çenelerinin altından bağlı oldukları görülen diğer demir ya da tahta çubuğa bağlandığı görülmektedir.

Burada verilmiş olan aletle yuvarlak pullukları olan bir sabanla tarım yapan çiftçi sahnesi ya da tekerlekleri olan bir arabayla tanrılarla görüşmeye giden veya görüşmeden gelen ayin halindeki bir şamanın yolculuk sahnesi de anlatılmış olabilir. Aletin küçük ve saban benzeri olmasından dolayı tarım sahnesi biraz daha akla yatkın gelse de insanların özellikle saçlarından dolayı şamana benzemeleri ve hayvanların uzun ve kavisli olan abartılı boynuzları ile birlikte çeşitli bölgelerinin farklı farklı hayvanlara benzemelerinden dolayı mitolojik bir sahnenin de olabileceği oldukça kuvvetlidir. Bu çizimleri gerçek olmayan mitolojik tarzda çizilmiş kutsal savaş arabalarına benzetenler de vardır (Tashbayeva, 2001: 28-29) fakat bizce bir önceki söylemiş olduğumuz tarım veya tanrılarla görüşmeye gidilen ya da geline mitolojik sahneleri anlatan bir pano olabileceği düşünceleri çok daha ağır basmaktadır. Bunun sebebi özellikle Türk Mitolojisi'nde şamanların tanrılarla görüşmeye gitmek için atları kullanmış olmalarıdır. Oldukça farklı tarzda çizilmelerinden dolayı bu düşüncemize uygun olduğunu düşünmekteyiz. Alanda birden fazla araba veya saban benzeri alet ile birlikte hayvan ve insan olmasından dolayı ise bu sahnenin kutsal bir tarım sahnesine ait olabileceği aklımıza gelmektedir. Tashbayeva'ya göre alandaki en eski görüntüler olan bu çizimlerin o dönemdeki insanlar tarafından tarımın gelişmesi, bolluk ve bereketinin artması için şamanların onların adına tanrılar ile görüşmek için toplu bir şekilde ve farklı farklı türlerdeki hayvanlar tarafından çekilen arabalarla yapmış oldukları seyahati anlatan bir çizim olabileceği de düşünülebilir. Alanın bulunduğu yerin hem iklim hem de ulaşım bakımından oldukça zor bir yerde olması da bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Bu çizimleri yaparak insanların ihtiyaçları doğrultusunda tanrılar ile iletişim kurmaya çalışmış olabilecekleri oldukça kuvvetlidir. İnsanların güneş ışınlarına benzer verilmiş olması onların güneşle bir bağlarının olduğuna işaret ediyor da olabilir. Güneş (Çoruhlu, 2002: 22 vd.) ve savaş arabasının da kutsal inanışlarda alakalı olduğu bilinmektedir. Bu yüzden bu araba veya sabanlara benzeyen aletlerin kutsal savaş arabaları olabileceği düşünülmektedir (Tashbayeva, 2001: 28-29). Yapılan bağdaştırmayla alakalı olabilecek olan bu sahne de asker, insan veya savaş anımsatabilecek başka herhangi bir çizimin bulunmamasından dolayı bu düşüncenin zayıf olduğu kanaatindeyiz. Evet, belki hayvanlar yaban öküzü, boğa veya dağ keçisi olabilirler ama çektikleri aletin savaş arabası olabileceği fikri pek mantıklı gelmemektedir. Bazılarının gökyüzüne doğru çıkar gibi verilmiş olmaları da bunların gökyüzüne yolculuk yapmaya çalıştıklarını vurgulamak

için yapıldıklarını göstermektedir. Buradan yola çıkarak Türk Mitolojisi'nden bildiğimiz gökyüzünde bulunan tanrılarla insanların meselelerini görüşmek için giden ve bu yolculuk sırasında atları kullanan şamanların olduğu inanışından dolayı gagalama ve çizgi teknikleri ile yapılmış olan bu sahnenin de bu anlardan birini toplu halde yapan şamanları anlatan bir sahne olabileceği kanaatindeyiz. Ayrıca hem insanların hem de hayvanların farklı farklı tarzlardaki tasvirlerinden dolayı mitolojik bir sahne olduğu her halinden belli olan bu panonun, hayvanlara koşulma tekniği ve tekerlekleri aynı pulluğa benzeyen aletlerinden dolayı kutsal bir tarım sahnesini de anlatmış olabileceği düşünülebilir fakat Türk Mitolojisi'nde şamanların tanrılar ile görüşmeye giderlerken kötü ruhlar tarafından tacize uğradıklarını ve engellenmek istendiklerini bildiğimizden, foto 17'de sol tarafta bulunan pençeli hayvanın bu ruhlara işaret ettiğini düşünebiliriz. Bu nedenden dolayı da kutsal tarım sahnesi düşüncesinin bir önceki düşüncemize göre zayıf olduğu kanaatine varabiliriz. Yuvarlak kısımların pulluğa benzetilerek çizilmesini ise şamanların tanrılarla olan görüşmelerinin tarımla ilgili olduğunu belirtmek için bu şekilde çizilmiş olabilecekleri şeklinde yorumlayabiliriz.

Burada bulunan boynuzlu atların benzerlerinin Türklere ait oldukları düşünülen Berel ve Pazırık kurganlarından çıkmış olmasından dolayı bu sahnedeki atların da Tamgalı ve Zaysan'daki gibi Berel ve Pazırık kurganlarıyla alakalı olabilecekleri kanaatindeyiz.

Foto 19: (Hermann, 2019: 38)

On dokuzuncu fotoda yer alan panoda baş, gövde, kulak, ayak, kuyruk ve yuları verilmiş olan eşeğe de benzeyen bir at tasviri ile birlikte üzerinde ayakta dans eder şekilde elleri belinde olan bir insan benzeri varlık figürü görülmektedir. Her ne kadar vücut yapısından dolayı eşeğe de benzese de biz bu hayvanın kuyruk yapısından dolayı at olduğunu düşünmekteyiz. Üzerinde bulunan insan benzeri varlığın baş, gövde, ayak ve kolları belirtilmiştir. Ağır tempoda koşar bir şekilde çizilmiş olan atın yularını tutmuş bir şekilde ayakta duran bu insan benzeri varlığın boynunun her iki kenarında, boyundan bağımsız olarak çizilen ikişer tane yuvarlak çizimin olduğu da görülmektedir. Bu çizimlerin mitolojideki ay ve güneşi temsil etmiş olabileceği de düşünülebilir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu petroglifin bir tören veya şenlik sırasında yapılan bir gösteriyi anlattığını ya da mitolojik ve dinsel bir anlamı olduğunu düşünmekteyiz.

Foto 20: (Hermann, 2019: 38)

Yirminci fotodaki panoda elleri havada ve bellerinde silahları olan hemen hemen tüm uzuvları belirtilmiş diz çökerek dua eder şekilde verilmiş olan iki insan figürü ile beraber ikisi saban benzeri alete koşulmuş, biri boşta olan üç tane at ve bunlardan saban benzeri alete koşulmuş olan atların iplerini elinde tutarak aleti sürer gibi verilmiş olan başka bir insan figürü bulunmaktadır. Buradaki atların üçünün de baş, gövde, kuyruk ve ayakları çizilmiştir. Atlardan en yukarıda olan ikisinde boynuzların da olduğu fakat en alttakinde boynuzların yerine kulakların olduğu görülmektedir. İkisi durur biçimde

verilmiş olan çizimlerden en alttaki atın ayaklarının ağır tempoda koşar gibi ön ve arka ayakları hafif şekilde öne doğru kırık şekilde çizilmiştir. Sahnede bulunan diz çökmüş insanların tunik benzeri elbiselerinin olduğu ve dar bir pantolon giydikleri fark edilmektedir. Atların arkasında bulunan baş, gövde, bacak ve ayakları verilmiş şaman benzeri insanın ise arkaya doğru giden kuyruk benzeri bir çıkıntısı ile beraber güneş ışını şeklinde veya örülmüş gibi tel tel olarak verilmiş arkaya ve havaya doğru giden saçları bulunmaktadır. Bu kişinin ayrıca tunik benzeri uzun bir elbise giydiği de fark edilmektedir.

Detaylı açıklamasını yukarıdaki hemen hemen aynı sahneyi anlatan 16, 17 ve 18'inci petrogliflerde yapmış olduğumuz bu sahneyle sanatçının bizlere, mitolojik bir tarım sahnesine ya da tanrılarla görüşmeye gitmekte veya görüşmeden gelmekte olan bir şamanı anlatan yine mitolojik bir tören sahnesini anlatmak istediğini düşünmekteyiz. Bu düşüncelerden tanrılarla görüşmeye gitmekte veya görüşmeden gelmekte olan bir şamanı anlatan bir sahne olma olasılığını çok daha yüksek görmekteyiz. Aşağıda diz çökerek dua eder gibi bir pozisyonda olan insanlar da bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Ayrıca burada bulunan boynuzlu atların benzerlerinin Türklere ait oldukları düşünülen Berel ve Pazırık kurganlarından çıkmış olmasından dolayı bu sahnedeki atların da Tamgalı ve Zaysan'daki gibi Berel ve Pazırık kurganlarıyla alakalı olabilecekleri kanaatindeyiz.

4.1.4.3. Kenkol Nehri Vadisi Petroglifleri

Kenkol Nehri Vadisi petroglifleri (Hermann-Tishin-Rogozhinskiy, 2020: 142 vd.) Kırgızistan'da yer alan Ala-Too Dağları ve Kara-Zhylga Dağları arasında bulunmaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1300 ila 2000 metre arasında değişen bölgenin uzunluğu ise yaklaşık olarak 25 kilometredir. Yer yer 1,5 kilometreye kadar çıkan genişliği ile oldukça büyük bir alan olan Kenkol Nehri Vadisi'nde 1980-1981 tarihlerinde araştırma yapan Rysakova R.-Ya'ya göre 546'dan fazla üzerinde petroglif bulunan yüzey bulunmaktadır. Bu petrogliflerin bulunduğu alanlar şunlardır: Obo (90), Chochoy (127), Korgon-Tash (26), Iyri-Kolot (3), Chachykey (298), Bakay-Toboe (1), Kenkol Nehri virajının yakını (1). Ayrıca Kamyrdynbeli ve Karaul-Choku dağında yer alan ve Kenkol Nehri'nin yakınlarında bulunan Manas-Ordo Kompleksi içerisinde yer alan 80'den fazla petroglifte yine bu gruba dâhil edilmektedir (Amanbaeva-Suleymanova-Zholdoshev, 2011: 45).

Kenkol Nehri Vadisi'nde yer alan petroglifler genellikle sarp kayalık alanlarda bulunan sığınakların açık yüzeylerine, çeşitli kayalar üzerine ve nehirlerin yakınlarındaki boğazların alt bölümlerindeki alanlara yapılmışlardır. Genellikle gagalama tekniğinin kullanıldığı görülen petrogliflerin kimileri büyük noktalama, kimileri ince noktalama kimileri ise gravür tekniklerinde yapılmışlardır. Petrogliflerde silüetler, kontürler, çizgiler, yabani ve evcil hayvanlar, savaş arabası, runik yazıt, avlanma sahneleri ve ritüel sahneleri bulunmaktadır. Alanda yapılmış olan petrogliflerin Tunç Çağı sonundan Orta Çağ'a ve yeni dönemlere kadar yapılmış oldukları düşünülmektedir (Amanbaeva-Suleymanova -Zholdoshev, 2011: 45-46).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (Hermann-Tishin-Rogozhinskiy, 2020: 146)

Birinci fotodaki petroglife baktığımızda ön ayağı öne doğru tamamen olmasa da oldukça düz olarak havaya kalkmış, arka ayağı ise ekleme kadar hafif öne doğru, eklemden tırnaklara kadar ise hafif geriye yatarak şaha kalkmış bir şekilde çizilmiş, sürücüsü olan bir at tasviri görmekteyiz. Atın gövde, baş, ayak ve kuyruğu belirgin bir şekilde verilmiştir. Ayaklardan bir ön ve bir arka olmak üzere sadece ikisinin resmedildiği görülmektedir. Üzerindeki sürücünün uzuvları tam belli değildir fakat başındaki şapkası ve atın yularını tutar gibi verilmiş olan tek kolu, az da olsa görülebilmektedir. Oldukça silik bir görüntüsü olmasından dolayı üzerindeki kişinin savaşçı mı yoksa normal bir kişi

mi olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Petroglif gagalama ve oyma teknikleri ile çizilmiştir.

Foto 2: (Hermann-Tishin-Rogozhinskiy, 2020: 146)

İkinci fotoda ise hemen hemen her ayrıntısı özenle çizilmiş olan bir at tasviri görmekteyiz. Hafif tempoda koşar biçimde verilmiş olan atın baş, gövde, kuyruk, cinsel organ, ayak, toynak, tırnak, kulak, eyer ve yularının net bir şekilde resmedilmiş olduğu görülmektedir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan atın boynunun üst kısmında zırh veya süs benzeri bir şeyin olduğu da fark edilmektedir. Bu yönüyle tıpkı İskit Tipi atlara benzeyen bu atın üzerinde üçgen oluşturup sonradan yukarıya doğru düz bir şekilde çıkan noktaların ne olduğu anlaşılamamaktadır. Birisi karından eyer kısmının üzerine doğru, birisi eyer kısmının ön tarafından ön ayakların üzerindeki bölgeye doğru, birisi eyer kısmının arkasından arka ayaklara doğru ve birisi de eyerin sırtta bulunan orta tarafından atın gözlerine doğru çizilmiş olan dört tane ip veya ip benzeri nesne bulunmaktadır. Bu ipler veya nesneler ata giydirilmiş olan zırh ya da elbisenin bir parçası olabilirler. Ayrıca atın bacakları tarafından yatay olarak oyulmuş çizginin de ne olduğu anlaşılamamakla birlikte sonradan eklenmiş olduğu tahmin edilmektedir. Boynundaki zırh veya süs benzeri nesne ile beraber kuyruğunun da örülü gibi ince bir şekilde verilmesinden dolayı bu atın İskit Tipi bir savaş atı olabileceğini düşünmekteyiz.

4.1.4.4. Karakol Nehri Petroglifleri

Talas Ala-Too Sıradağları'nda bulunan ve oldukça yüksek kesimlerde yer alan bu nehrin kıyılarında birçok petroglif, taş heykel ve mezar yer almaktadır. Aynı zamanda mera olarak ta kullanıldığı için yaklaşık olarak Tunç Çağı'ndan bu yana yerleşim gören bölge Gaponenko V.-M. ve Rysakova R.-Ya. Öncülüğündeki gruplar tarafından incelenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda Karakol Nehri kıyısında ve onun kollarından olan Kok-Kiya'nın sağ kıyısında 4 petroglif grubu bulunmuştur. 2005 yılında Amanbaeva B.-E. liderliğindeki Talas Arkeoloji Partisi tarafından Tuyuk-Tor ve Uch-Chat isimleri verilen 2 alan daha keşfedilmiştir (Somuncuoğlu, 2008: 397-400; Amanbaeva-Suleymanova -Zholdoshev, 2011: 46-47).

Amanbaeva B.-E. liderliğindeki ekip tarafından keşfedilmiş olan Tuyuk-Tor, Karakol Nehri'nin sağ kıyısında bulunmaktadır. Farklı büyüklüklerdeki kayalar üzerine yapılmış olan petrogliflerin bulunduğu bu alanda yerliler tarafından Chiyim-Tash ismi verilen kaya oldukça dikkat çekmektedir. Devasa büyüklükte olan bu kaya üzerinde at üstündeki insanlar, savaş arabaları, develer, insanlar, erotik sahneler, keçiler, runik harfler ve güneş işaretleri gibi birçok petroglif bulunmaktadır. Gagalama ve kazıma tekniklerinde yapılmış olan bu petrogliflerin derinlikleri 2-2,5 milimetre civarındadır. Petrogliflerin Tunç Çağı'ndan Geç Orta Çağ'a kadar yapılmış oldukları düşünülmektedir (Amanbaeva-Suleymanova -Zholdoshev, 2011: 46).

Deniz seviyesinden oldukça yüksek bir konumda bulunan alan yıllardır insanlar tarafından yayla olarak kullanılmaktadır. Alanda tarihleri çok eskilere dayanan birçok petroglif ve tarihi kalıntının bulunması bölgenin önemini gösterir niteliktedir (Somuncuoğlu, 2008: 401 vd.).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2008: 405)

Birinci fotoda sürücüsü bulunan bir at ve arkasında ayak, baş, gövde, boynuz ve kuyruğu belirtilmiş olan geyik veya dağ keçisine benzeyen bir hayvan tasviri bulunmaktadır. Oldukça silik bir halde olan resimdeki atın baş, gövde, bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayak, kulak ve kuyruğunun verilmiş olduğu görülmektedir. Üzerinde bulunan sürücünün sol elinde sancağa benzer bir nesne, sağ elinde ise kılıç ya da yaya benzer başka bir nesne ile beraber atın yularını tutar gibi olduğu fark edilmektedir. Normal tempoda koşar bir şekilde çizilmiş olan atın üzerinde bulunan sürücüsünün de baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belli olmaktadır. Ayaklarının atın altından da görüldüğü fark edilmektedir. Buradan sürücünün uzun boylu veya atın kısa olabileceği akıllara gelmektedir. Bu kısa boydan dolayı eşek te olabileceği düşünülebilir fakat hem Orta Asya'da kısa boylu atların da var olduğunu bildiğimizden hem de üzerinde bulunan kişinin elinde olan nesnelerden dolayı bu hayvanın at olduğu daha mantıklı gelmektedir. Sürücünün elinde bulunan nesnelerden dolayı bu sahnenin savaşa ya da herhangi bir yere giden atlı bir savaşçıya veya arkada yer alan geyik ya da dağ keçisi benzeri hayvandan dolayı ava çıkmış olan silahlı bir avcıya ait olabileceği düşünülebilir. Atlı savaşçı düşüncesi bize daha mantıklı gelmektedir. Petrogliflerin kazıma tekniği ile yapıldıkları anlaşılmaktadır.

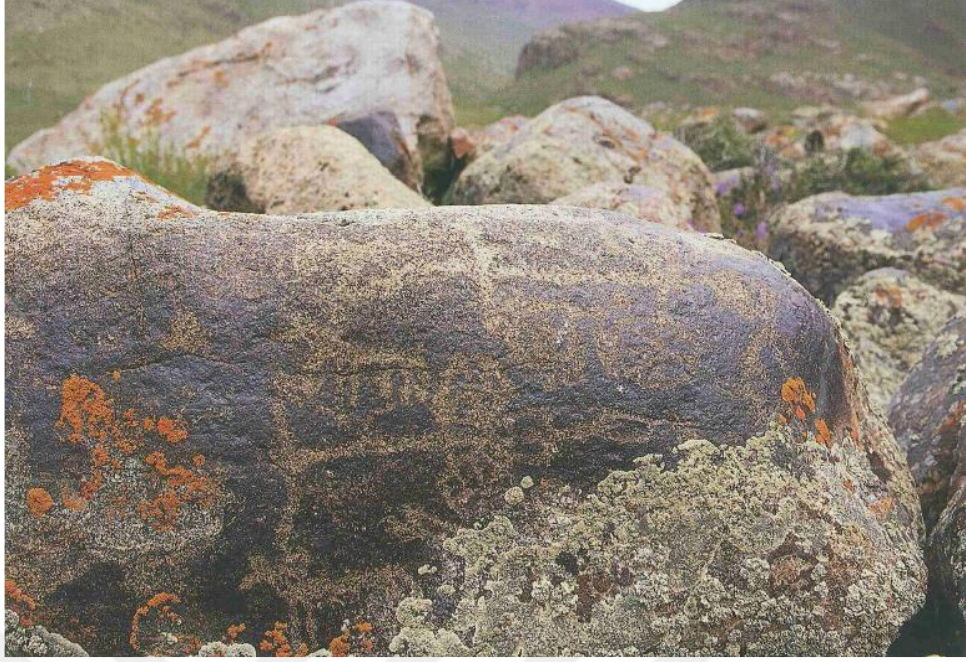

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 407)

İkinci fotoda biri yukarda diğeri aşağıda çizilmiş olan ve tekerlekli araba ya da sabanların kullanılmış olduğunu gösteren iki adet petroglif görülmektedir. Resimdeki petrogliflerden yukarıdaki tekerlekli sabana ya da arabaya koşulmuş iki at ve bu aleti süren sürücünün olduğu görülmektedir. Sürücünün bedeni dışında hemen hemen hiçbir uzuvu belli değildir. Aşağıdaki arabanın arkasında bulunan insandan ve buradaki saban ya da arabanın arkasında bulunan kısmı eliyle tutar gibi bir pozisyonda olmasından dolayı buradaki nesnenin biz insan olduğunu düşünmekteyiz. Buradaki arabanın sol tekerinin önünde bulunan nesnenin de tekerleğe benzemesinden dolayı bu aletin dört tekerlekli olabileceği de düşünülebilir. İşte bundan dolayı bu sahne insanın arkada bulunmasından dolayı sabanlı bir tarım sahnesini andırsa da, bu dört tekerlekten dolayı atlara koşulmuş olan bir at arabası sahnesi olabileceğini de göstermektedir. Tabi bizim tekerleğe benzetmiş olduğumuz sol tekerleğin önündeki bu karmaşık çizimin at veya farklı bir hayvan olabileceği de düşünülebilir. Buradaki atlardan aşağıda bulunan atın tam altında çizilmiş olan at ile aynı hizada olmalarından dolayı sadece kafası, boynu ve kulakları belli olmakta, yukarıdaki ise sadece baş ve gövdesi az bir şekilde görülebilmektedir. Aşağıdaki tekerlekli saban ya da arabaya ise bir atın koşulmuş olduğu ve bir atın da yukarıdaki saban ya da arabanın yanında boşta olduğu fark edilmektedir. Bu arabanın aşağıda bulunan tekerleğinin hemen yanında sadece başı, boynu ve ön ayakları gözükken köpek benzeri bir hayvanın daha olduğu görülmektedir. Kayanın yüzeyinin bir kısmı

yosunla kaplanmış olduğu için bu hayvanın geri kalanının bu yosunlu alanda olduğunu düşünmekteyiz. Yine bu hayvana benzer ama daha çok atı andıran başka bir hayvanın da yukarıdaki arabanın aşağıdaki tekerleğinin hemen arkasında bulunduğu görülmektedir. Bu hayvanın baş, gövde, kuyruk ve ayaklarının verildiği ve otlar bir halde olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki saban ya da arabanın yukarı tarafındaki koşulmamış halde verilmiş olan atın başı, gövdesi, ayakları ve kuyruğu net bir şekilde çizilmiştir. Alt tarafta sabana koşulmuş olan atın ise baş, gövde, kuyruk ve ön iki ayağı belli olmaktadır. Arka ayaklarının tıpkı gerisinde olan atta olduğu gibi yosunlu kısmın altında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu aleti süren insanın da baş, gövde, kol ve ayakları belirtilmiştir.

Hem insanların aletlerin arka taraflarında ve yerde verilmiş olmalarından hem de aletlerin herhangi bir taşıma işlemlerinin olmamasından dolayı kazıma tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin sabanla yapılan bir tarım sahnesi olabileceği kanaatindeyiz. Aşağıdaki arabaya koşulmuş olan atların durur bir biçimde olmasından ve arabayı süren kişinin de ölü gibi uzanmış olmasından dolayı da araba ile yapılmakta olan bir ölü taşıma sahnesi olabileme ihtimalini de mantıklı görmekteyiz.

4.1.4.5. Çiğim Taş Petroglifleri

Çiğim Taş Vadisi'nin yüksek kesimlerinde yer alan bölge aynı ismi taşıyan yaklaşık 3601 metre yüksekliğindeki dağ geçidinin eteklerinde bulunmaktadır. Aynı zamanda Ur-Maral Nehri'nin sol kolu olan Çiğim Taş Nehri de yine bu bölgeden geçmektedir. Petroglifler kuzeydoğu-güneybatı yönündeki yaklaşık 10 metre genişliğinde, 10 metre yüksekliğinde ve 80 metre uzunluğunda olan kaya bloklar üzerine yapılmışlardır. Aynı zamanda kayaların ön tarafında ritüel işlemler sırasında kullanıldıkları düşünülen bazı yatay taş alanları da bulunmaktadır. Üst üste yapılmış olan petrogliflerin birçoğu kayaların kuzey-batı tarafındaki dikey ve yatay alanlarda yer almaktadır. Üzerinde oldukça büyük çapta resimler bulunan alandaki petroglif sayısı 1000'in üzerindedir (Amanbaeva-Suleymanova-Zholdoshev, 2011: 48).

Petroglif çeşitliliği bakımından oldukça zengin olan bölgede atlar, yırtıcı hayvanlar, geyikler, köpekler, develer ve keçiler gibi birçok hayvan ile beraber insanlar, av sahneleri, arabalar, savaş arabaları, antik yazıtlar, tamga işaretleri ve 19.-20. yüzyıllardan kalma Arapça yazılmış olan harfler gibi birçok çizim bulunmaktadır. 1-4 milimetre arasında değişen küçük ve büyük boyutlardaki gagalama ve oyma teknikleri ile

yapılmış olan petrogliflerin gravür gibi farklı tarzda yapılmış olanları da bulunmaktadır. Petrogliflerin tarihinin Tunç Çağı'ndan Yeni Zamanlar'a kadar uzandığı düşünülmektedir. Ayrıca bölgede yapılan araştırmalar sonucunda Çiğim Taş Nehri'nin kolları boyunca birçok yeni petroglif alanının olduğu da belirlenmiştir (Somuncuoğlu, 2008: 376 vd.; Amanbaeva-Suleymanova -Zholdoshev, 2011: 48).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

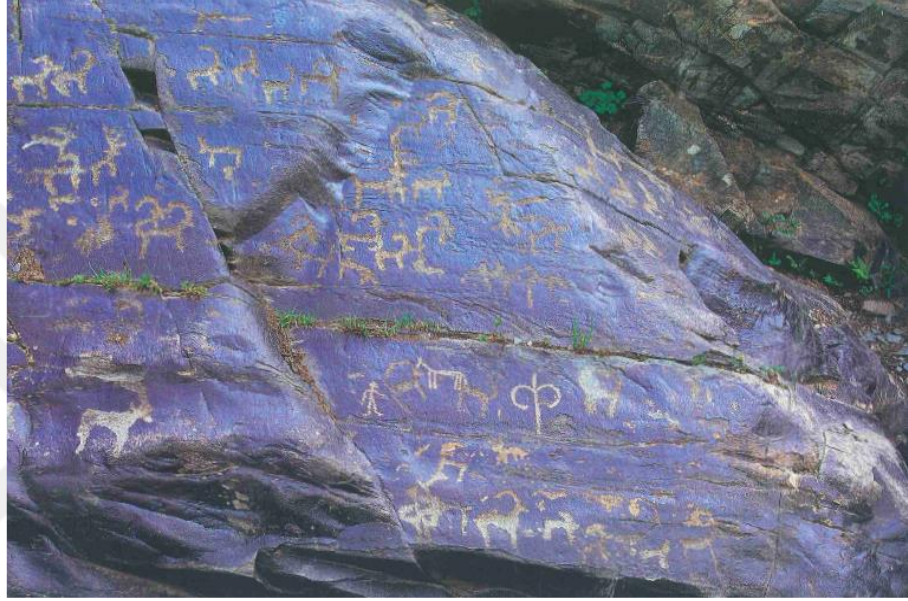

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2008: 380)

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 380)

Birinci fotodaki panoda at, dağ keçisi ve geyik gibi birçok hayvan ile beraber insan ve çeşitli şekillerin çizildiği büyük bir sahne görülmektedir. Panoda yer alan at çizimi

ikinci fotoda yakından olarak verilmiştir. Durur bir vaziyette olan atın baş, gövde, kulak, ayak ve kuyruğunun net bir şekilde çizilmiş olduğu görülmektedir. Atın hemen karşısında duran insan ile arasında tüm uzuvları belirtilmiş bir dağ keçisinin olduğu ve atın arka tarafında onun kuyruk kısmı ile birleşik çizilmiş olan ve başı hariç diğer uzuvları verilmiş olan farklı bir hayvanın daha bulunduğu fark edilmektedir. Ata saldırmış olabileceği de düşünülebilir olan bu hayvanın hiçbir saldırı detayı verilmediği için saldırmış olmasının pek sağlam olmadığı düşüncesindeyiz. Daha koyu olmasından dolayı at çiziminin bu hayvanın üzerine sonradan yapılmış olabileceği kanaatindeyiz. Birinci panoda bu hayvanın arkasında yer alan ortasında bir çizgi bulunan ve küçük m harfine benzeyen nesnenin ise bir tamga olabileceğini düşünmekteyiz.

Bu çizimler ile beraber panonun geneline baktığımızda bazılarının renginin diğerlerine göre daha koyu olması, bunların farklı zamanlarda yapılmış olabileceklerini akıllara getirmektedir. İkinci fotoda yakından hali verilmiş olan insanın baş, gövde, kol, bacak ve ayaklarının çizildiği, sağ elinde de sapının sadece çok az bir kısmı belli olan ama ağız kısmının oldukça net olduğu tırpan ya da orağa benzeyen bir nesnenin bulunduğu fark edilmektedir. Bu nesnenin insandan ayrı olduğu da düşünülebilir fakat hem insanın sapını tutar gibi olması hem de tek başına bir şey ifade etmemesi düşüncemizi destekler niteliktedir. Ayrıca insanın müdahalede bulunacakmış gibi dağ keçisine doğru hafif eğik biçimde çizilmiş olduğu da görülmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan panodaki hem bu çizimden hem de birinci fotonun orta tarafından en altta sol tarafta yer alan baş, gövde, kol ve bacakları verilmiş, elindeki yaya çekilmiş olan okunu önündeki dağ keçisine çevirmiş olan insandan dolayı bu sahnenin, birçok hayvanın yer aldığı yaban hayatında yapılan bir av sahnesi olduğu kanaatindeyiz.

Foto 3: (Somuncuoğlu, 2008: 380)

Üçüncü fotodaki sahnede bir eşek veya at, bir deveye benzer hayvan ve bir insan tasviri olduğu görülmektedir. Sürücünün üzerinde bulunduğu hayvan özellikle kulaklarından dolayı eşeği de andırsa da hem kuyruğunun hem de ayaklarının ve tırnaklarının kalınlığından dolayı biz bunun at olduğunu düşünmekteyiz. Öndeki atın üzerinde bulunan kişi arkadaki deveye benzer hayvanı yularından tutarak peşinden götürmektedir. Bu kişinin baş, gövde ve kolları belirtilmiştir. Hayvanlardan ikisinin de baş, gövde, kuyruk, yular ve ayakları net olarak verilmiştir. İkisinin de bir ön ve bir arka olmak üzere sadece iki ayağı çizilmiştir. Atın kulaklarının ve tırnaklarının da olduğu arkadaki deveye benzer hayvanın ise üzerinde hörgüce benzer iki çıkıntısının bulunduğu görülmektedir. Hayvanların her ikisi de ağır tempoda koşar gibi verilmiştir. Gagalama ve oyma teknikleri ile çizilmiş olan bu sahnenin yabani bir deveyi yakalayıp eve götürme sahnesini ya da evcil olan deveyi herhangi bir yere götürme sahnesini anlatmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 4: (Somuncuoğlu, 2008: 381)

Dördüncü fotoda dört insan ile beraber bir at ve iki dağ keçisi tasvirinin bulunduğu bir sahne görülmektedir. Bu sahnede en altta oldukça büyük bir şekilde verilmiş olan atın baş, gövde, ayak, kuyruk, kulak, yular ve cinsel organı net bir şekilde çizilmiştir. Yularından tutmuş olan sırtındaki sürücüsü ile beraber koşar bir halde verilmiş olan atın, tırnaklarının da belirtildiği görülmektedir. Bütün insanların baş, gövde, kol, ayak ve bacakları çizilmiştir. Ayrıca at üzerinde yer alan kişinin ayakları, atın karnının altından görülmektedir. Sanatçının bu şekilde bizlere ya atın kısa boylu olduğunu ya da sürücünün uzun bacaklı olduğunu aktarmak istediğini düşünmekteyiz.

Yerde bulunan insanlardan solda olanının elindeki bıçak tarzı nesne ile önündeki dağ keçisine doğru koştuğu, ortada bulunanının soldaki insanın arkadan koştuğu dağ keçisini ön taraftan kovar gibi bir halde olduğu ve sağ tarafta bulunan insanın da bir ucu at üzerindeki insanda olan ipin diğer ucunu tutarak, orada bir engel oluşturmak istedikleri gibi bir izlenim vermekte olduğu fark edilmektedir. Yine atın boyun tarafından yukarıda yer alan iki insanın ortasına doğru çizilmiş olan başka bir ip daha bulunmaktadır. Bu ipin sağda bulunan insanın elinde tuttuğu ipin devamı olabileceği de düşünülebilir fakat at üzerinde bulunan kişiye doğru ucunun gittiğinin daha çok belirtilmiş olmasından dolayı diğer ucunun buradaki insanda olduğu daha mantıklı gelmektedir. Sağda bulunan insanın sağ elinde beline doğru tuttuğu bir nesne olduğu da görülmektedir. Dağ keçilerinin her ikisinin de baş, gövde, bacak, boynuz ve kuyrukları belirtilmiştir. Solda yer alan dağ keçisinin ağız tarafında kurdele tarzı bir ipe de benzeyen bir nesnenin olduğu da

görülmektedir. Ayrıca bu hayvan sağındaki insana göre oldukça büyük çizilmiştir. Solda bulunan dağ keçisinin koşar bir halde, sağdakinin ise durur bir vaziyette olduğu fark edilmektedir. Soldaki insanın diğer insanlara göre daha küçük olduğu da görülmektedir. Atın boyutu da yine normal bir ata göre oldukça büyüktür ve uzuvları da bir o kadar ince ve uzundur. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin, hem iplerle yapılmış olan tuzak ya da engel benzeri organizasyondan hem de insanların hareketlerinden dolayı bir av sahnesini anlattığı düşüncesindeyiz.

Foto 6: (Somuncuoğlu, 2008: 382)

Beşinci fotoda yer alan sahnede arka arkaya üzerlerinde sürücüleri ile beraber çizilmiş olan atların baş, gövde, ayak, kulak, yular ve kuyruklarının verilmiş olduğu görülmektedir. Arkada bulunan atın cinsel organı ve tek olarak çizilmiş olan arka ayağı uzun ve belirli bir şekilde verilmişken, yine tek olarak çizilmiş olan ön ayağı kısa ve belirsiz olarak çizilmiştir. Öndeki atın ise arkadaki at gibi tek olarak verilmiş olan bir ön ve bir arka ayağının ikisi de belirli ve uzun bir şekilde çizilmiştir. Ağır tempoda koşar bir şekilde verilmiş olan atlardan öndekinin arka ayağı abartılı bir şekilde uzun olarak verilmiştir ve iki ayağının da tırnak kısımları belirtilmiştir. At üzerinde yer alan iki kişinin de baş, gövde, bacak, ayak ve tek kolları belirtilmiştir. İkisinin de üzerlerinde elbise, başlarında ise şapka var gibidir. Her iki atın karnının altından verilmiş olan çıkıntıların sürücülerin ayakları oldukları düşüncesindeyiz. Atların her ikisinin de özellikle soldaki atın kulaklarından dolayı eşek olabileceği de düşünülebilir fakat kuyruklarının kalın

olarak verilmesinden dolayı biz bunların ikisinin de at oldukları kanaatindeyiz. Arkadaki atın hemen sağ tarafında ve panonun ortadan en alt kısmında verilmiş bir ön ve bir arka ayağı ile beraber baş, gövde, kulak ve kuyruğu belirtilmiş olan hayvanın köpek olabileceği kanaatindeyiz. Koşar bir halde olduğu görülen köpeğin hemen arkasında ve panonun solunda iki hayvanın daha olduğu fark edilmektedir. Bir ön ve bir arka ayağı verilmiş olan sol taraftan öndeki hayvanın geyiğe, sağ taraftan arkadaki bir ön ayağı ve vücudunun karından ön tarafı çizilmiş diğer hayvanın da öküze benzediği görülmektedir. Durur bir halde verilmiş olan bu hayvanlar ile sağdaki atlıların bulunduğu diğer sahnenin özellikle renklerinden dolayı farklı zamanlarda çizildiklerini düşünmekteyiz. Gagalama tekniği ile yapılmış olan panodaki sağda bulunan sahnede atlarla yapılan bir gezinti veya yolculuk sahnesinin, soldaki sahnede ise yabani hayvanların tasvirinin anlatılmak istendiği kanaatindeyiz.

Foto 6: (Somuncuoğlu, 2008: 382)

Altıncı fotodaki panoda elinde sancak veya mızrak olan sürücüsünü üzerinde taşıyan bir at tasviri görülmektedir. Atın baş, gövde, kulak, kuyruk ve yuları belirli bir şekilde verilmiştir. Ağır tempoda yürür bir vaziyette verilmiş olan atın arka ayaklarının tırnakları da belirtilmiştir. At üzerinde bulunan sürücünün baş, gövde, ayak, bacak, kol ve saçları çizilmiştir. Sürücünün başında iki yanında kulpa benzer kenarları olan yuvarlak bir şapkası bulunmaktadır. Saçları uzun ve arkadan bağlı olarak verilmiştir ve sağ eliyle atın yularını tutmaktadır. Üzerinde de bir giysi var gibidir. Ayrıca ayakları da atın

karnının altından görülebilmektedir. At üzerinde adeta zıplar bir vaziyette verilmiş olan sürücünün başındaki şapkasının da bu zıplama esnasında havaya kalkarak başından çıkmış gibi bir görüntüsü vardır. Elinde bulunan kalın ve uzun cismin ise mızrak, sancak direği ya da cirit benzeri bir oyun oynamak için götürülen bir çubuk olduğu düşünülebilir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnede, mızrak ya da sancak taşıyan atlı bir savaşçı ya da toy ve şenliklerde yapılan cirit benzeri atlı oyunlarda oynayan bir insanın görüntüsünün anlatılmak istendiği düşünülebilir.

Foto 7: (Somuncuoğlu, 2008: 383)

Yedinci fotodaki panoda ellerinde mızrakları ile atları üzerinde bulunan iki savaşçı tasviri görülmektedir. Silahları belirli bir şekilde verilmiş olan savaşçıların miğfere benzer şapkaları ve vücutları da belirgin bir şekilde çizilmiştir. Soldaki savaşçının baş gövde ve sağ kolu, sağdaki savaşçının ise baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belirtilmiştir. Sağdaki savaşçının ayakları atın karnının altından görülebilmektedir. Atlardan soldakinin birazı tahrip olsa da gövdesinin ön tarafı, kulakları, yuları ve başı belli olmaktadır. Sağdaki atın ise bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı, başı, gövdesi, cinsel organı, kuyruğu, yuları ve kulakları belirtilmiştir. Cinsel organının abartılı bir şekilde uzun olarak verildiği görülmektedir. Bir savaş sahnesini anlattığını düşündüğümüz panodaki çizimlerin gagalama tekniği ile yapıldığı anlaşılmaktadır.

Foto 8: (Somuncuoğlu, 2008: 385)

Sekizinci fotodaki panoda verilmiş olan at tasvirinin ayak, gövde, baş, tırnak, kuyruk, cinsel organ, kulak ve yuları net bir şekilde çizilmiştir. Hareket halinde verilmiş olan atın yularının sürücüsünün sol elinde olduğu ve sürücüsünün sağ elinde de savaş aletine de benzeyen fakat ne olduğu anlaşılamayan bir nesnenin bulunduğu fark edilmektedir. İlginç bir şekilde hareket halindeki bu atın önünde, atın ağız kısmına bağlı olan ipin diğer ucundan tutmuş ve ellerini göğse doğru açarak dua eder gibi verilmiş bir insan çizimi de görülmektedir. Bu insanın tuttuğu ipin sonradan eklenmiş olabileceği de akıllara gelmektedir.

Her iki insanın da baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belirtilmiştir. Ayrıca at üzerinde olan kişinin atın karnının altındaki ayakları ve sarığa benzer şapkası ile beraber yerdeki insanın da elleri belirtilmiştir. At üzerindeki kişinin atın altında olan ayaklarından geniş bir pantolon giydiği ve ayakkabılarının olduğu anlaşılmaktadır. Yerde olan kişinin de dar bir pantolon ve uzun bir tunik benzeri giysisinin olduğu fark edilmektedir. Yerde olan insanın bacaklarının arasında bu kişinin arkasına saklanan küçük bir çocuğa da benzeyen bir nesnenin de olduğu görülmektedir. Sanatçının bu sahnede yapılan bir baskın veya savaş sırasında at üzerinde gelen savaşçıdan bağışlanma dileyen bir kişiyi anlatmak istediği ya da at üzerinde gelen bu kişinin gelişine sevindiği için yerdeki kişinin tanrıya şükrettiği bir anı anlatmış olabileceği de düşünülebilir. Oğlunu veya bir savaşçıyı savaşa veya baskına yollayan bir insanın da onu koruması için tanrıya dua ettiği bir an olabileceği

de yine akla gelen diğerk bir ihtimaldir. Hem savaşının yerdeki insana doğru sağ elindeki nesne ile saldıracak gibi gelmesinden hem de yerde bulunan kişinin silahsız ve yalvarır biçimde olmasından dolayı gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin bir baskın sahnesi olma ihtimalini daha yüksek görmekteyiz. Ayrıca yerdeki insanın arkasında bulunan nesnenin saklanmış bir çocuğa benzemesi de bu düşüncemizi desteklemektedir.

4.1.5. MOĞOLİSTAN

4.1.5.1. Baga Oigor Petroglifleri

Baga Oigor ile Tsagaan Salaa³² nehirlerinin arasında yer alan Baga Oigor, yaklaşık 2000-2200 metre yüksekliktedir ve Ulaan Khus kent merkezine 80, Bayan Ölgii kent merkezine ise 150 kilometre uzaklıktadır. Tsagaan Salaa veya Tsagaan Salaa/Baga Oigor olarak ta bilinen bu alan ilk olarak 1979 yılında Tseveendorj tarafından keşfedilmiştir ve 1994'ten 1998'e kadar da Moğolistan-Rusya-ABD Ortak Projesi ekibi tarafından incelenmiştir (Terguunbayar-Ankhsanaa, 2019: 70-71; Jacobson-Tepfer, 2019: 5 vd.). Petroglif bakımından oldukça zengin olan bölgede 75.000'in üzerinde petroglifin bulunduğu tahmin edilmektedir. Nehir güzergâhında yaklaşık olarak 14 kilometre boyunca yapılmış olan petroglifler arasında at, dağ keçisi ve geyik gibi hayvanlar ile birlikte ellerinde silahlar olan insanlar, doğum yapan kadınlar ve av sahneleri gibi birçok çizim bulunmaktadır. Tunç Çağı öncesinden başlayarak, Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'da çizilmiş oldukları düşünülen Baga Oigor petroglifleri oyma, çizgi ve gagalama teknikleri ile yapılmışlardır (Jacobson-Tepfer, 2011: 115-116; Jacobson-Tepfer, 2019: 123 vd.).

³² Detaylı bilgi için bakınız: Kubarev-Jacobson-Tseveendorj, 2005: 1 vd.

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri³³

Tunç Çağı Öncesi Petroglifler

Foto 1: (Jacobson-Tepfer, 2019: 139)

Birinci fotoya baktığımızda karşımıza gagalama tekniği ile çizilmiş olan bir at tasviri çıkmaktadır. Atın baş, gövde, kuyruk, kulak ve ayakları belli bir şekilde görülmektedir. Tek kulağı verilmiş olan atın bir gözünün de verilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı koşar biçimde verilmiş olan atın hafif bir şekilde yelesi ve kuyruk kılları da belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca kuyruğunun da düğümlü gibi kısa bir şekilde çizildiği görülmektedir.

³³ Bu merkezin petrogliflerinin tarihlendirme bilgileri resimlerin altlarında kaynakçası verilmiş olan E. Jacobson-Tepfer'in kaynağından alınmıştır. Jacobson-Tepfer, 2019: 1 vd.

Foto 2: (Jacobson-Tepfer, 2019: 139)

İkinci fotoya baktığımızda gagalama tekniği ile yapılmış olan ve oldukça silik durumda olan bir at tasviri görülmektedir. Atın baş, kulak, ön ayak ve gövdesinin ön tarafı belli olsa da arka tarafı karışık ve pek belli değildir. Ön ayaklarının hafif öne doğru verilmesinden atın koşar bir halde olduğu anlaşılmaktadır.

Foto 3: (Jacobson-Tepfer, 2019: 140)

Üçüncü fotoda çiftleşme halinde olan veya yan yana ve birbirlerine çok yakın oldukları için arka taraftan birleşik bir vaziyette çizilmiş olan iki at tasviri görmekteyiz.

Atlardan yukarıdakinin sadece yarıya kadarı çizilmiştir ve çok az belli olan bir ön ayağı, önden arka ayaklara kadar olan gövdesi, başı ve bir kulağı verilmiştir. Alttaki atın ise yine diğeri gibi çok az belli olan bir ön ve bir arka ayağı, gövdesinin tamamı, başı ve bir kulağı çizilmiştir. Sanatçının gagalama tekniği ile yapmış olduğu bu panoda bir çiftleşme sahnesini anlatmış olabileceğini ya da avlanma büyüsü yapmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 4: (Jacobson-Tepfer, 2019: 140)

Dördüncü fotoda baş taraftan yarıyı verilmiş olan at tasvirinin bir ön ayağı, başı ve gövdesinin yarıyı çizilmiştir. Petroglifin gagalama tekniği ile yapılmış olduğu görülmektedir. Bu atın yapılmaya başlandığı fakat birtakım sebeplerden dolayı tamamlanamamış olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu çizimin avlanma büyüsü ile alakalı olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 5: (Jacobson-Tepfer, 2019: 198)

Beşinci fotoda bir insan, iki at ve tekerlekli bir araba tasviri görülmektedir. Arabanın tekerleklerinin içlerinin karpuz veya artı şeklinde değil de tamamen dolu olarak sağlam ve ağır bir tekerleğe sahip olduğu belirtilmiştir. Arabanın atlara koşulmuş olan kısmında ise üç tane odun arabanın tekerleklerinin ortasından gelerek atların bağlı olduğu diğer odun ile birleşmektedir. İki atın da arabaya koşulmuş olduğu anlaşılmaktadır ve yukarıdaki atın ters olarak verildiği görülmektedir. Ağır tempoda koşar bir halde olan iki atın da bir ön ve bir arka ayağının, tırnaklarının, başının, gövdesinin, kuyruğunun ve kulaklarının verilmiş olduğu fark edilmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnede arabanın arkasında bulunan baş, gövde, kol ve ayakları verilmiş olan insanın geriye doğru yatık bir şekilde çizilmiş olduğu görülmektedir. Bu tip insanların olduğu arabaları E. Jacobson-Tepfer, ölü insanları taşıyan arabalar olabileceğini söylemektedir (Jacobson-Tepfer, 2019: 196 vd.). Bu söylemini de insanın geriye doğru ölü bir şekilde el ve kolları yanında hiçbir şekilde hareket etmediğine ve atların dizginlerini veya arabanın herhangi bir yerini tutmadığına dayandırmaktadır. Ayrıca bu resimlerin olduğu bölgelerde normal oda veya ev gibi duvar izleri olan fakat yapılan kazılarda içlerinden herhangi bir şey çıkmayan höyükler de bulunmuştur. İşte E. Jacobson-Tepfer bu höyüklerin ölümler için yapılmış temsili höyükler olduğunu belirtmektedir ve insanların ölümlerini gökyüzüne veya yüksek kesimlere gömmek için götördüklerini ve sert zeminlere gömdüklerini söylemektedir. Biz de aynı şekilde E. Jacobson-Tepfer'in yorumuna katılmaktayız. Hem insanın sırtüstü ölü gibi durmasından hem de ayaklarından arabaya

bağlanmış bir görüntüsünün olmasından dolayı bu sahnenin bir ölü taşıma sahnesi olabileceğini düşünmekteyiz.

Fakat şunu da belirtmeliyiz ki bu sahnede atlardan başka arabayı süren herhangi bir başka insan bulunmamaktadır. Bundan dolayı sahnede yer alan ölü gibi durur vaziyette olan insanın arabayı sürdüğünün ya da, arabayı süren atların gidecekleri yeri biliyor olduğunun vurgulanmak istendiğini de düşünebiliriz. Buradaki sahnede insanın ölü olduğundan hem fikir olduğumuz için geriye atların arabayı sürdüğü fikri kalmaktadır. Konuşabilen, yol gösteren, akıl veren, uçabilen vb. özelliklere sahip olan atların olduğunu biz Türk Mitolojisi'nden bilmekteyiz. Tulpar, akkula ve şubar bu atlardan bazılarıdır. İşte bu yüzden bu sahnenin mitolojiyle bir alakası olduğunu düşünmekteyiz. Her ne kadar atlar normal at gibi çizilmiş olsalar da, ölü kişiyi tek başlarına götürmekte olduklarından dolayı akıllı ve yol bilen olduklarını göstermektedirler. Tüm bunlar da bizlere bu sahnenin gerçek bir sahne olabileceği kadar mitolojik bir sahne olabileceğini de düşündürmektedir.

Erken Tunç Çağı Petroglifleri

Foto 6: (Jacobson-Tepfer, 2019: 141)

Altıncı fotoda üzerinde sürücüsü ile birlikte baş, gövde, yular, kuyruk, bir ön ve bir arka ayağı verilmiş olan bir at tasviri görülmektedir. Ağır tempoda koşar vaziyette verilmiş olan atın üzerindeki sürücüsünün başı, başındaki şapkası, gövdesi, giysisi ve kolları belirtilmiştir. Burada sürücünün sol eliyle atın yularını, sağ eliyle ise atın arka

ayağına kadar uzanan kılıç benzeri bir cismi tuttuğu fark edilmektedir. Atın hemen ön tarafında baş, gövde, ayak, boynuz ve kuyruğu verilmiş olan geyik benzeri bir hayvan da bulunmaktadır. Atlı kişinin bu hayvana doğru elindeki kılıç benzeri nesne ile hareket ediyor gibi verilmesinden dolayı gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu sahnenin bir av sahnesi olabileceğini düşünmekteyiz.

Tunç Çağı Petroglifleri

Foto 7: (Jacobson-Tepfer, 2019: 195)

Foto 8: (Jacobson-Tepfer, 2019: 195)

Yedinci fotoda uzaktan sekizinci fotoda yakından hali verilmiş ve üzerinde insanlar ile beraber at, köpek ve dağ keçisi gibi birçok hayvan tasvirinin çizilmiş olduğu bir pano görülmektedir. Burada bizim görebildiğimiz kadarıyla bir tane sürücüsü olan eşek veya at, bir tane de bu hayvanın hemen altında olan sürücüsüz başka bir at tasviri bulunmaktadır. Bu hayvanların ikisinin de kulak, baş, gövde ve kuyrukları verilmiştir. Aşağıda yer alan atın yeleleri de belirtilmiştir. Sürücüsü olanın dört ayağı, sürücüsüz olanın ise iki ayağı çizilmiştir. Yedinci panonun sol orta tarafına yakın kısmında üzerinde sürücüsü bulunan at veya eşeğin, ağır tempoda koşar vaziyette olduğu görülmektedir. Sürücünün baş ve gövdesinden başka herhangi bir yeri belli olmamaktadır. Her ne kadar ata da benzese de bu hayvanın kulaklarından ve duruşundan dolayı biz eşek olma olasılığını daha yüksek görmekteyiz. Sekizinci fotoda yakından halini de vermiş olduğumuz koşar vaziyetteki atın hemen üzerinde baş, gövde, kol ve ayakları verilmiş olan durur vaziyetteki insan tarafından kovalanmakta olduğu fark edilmektedir. Fakat bu kovalama avlar gibi değil de insanın elindeki sopa benzeri cisimle atı ileri gitmesi için uyarması şeklindedir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu sahne ile sanatçının bizlere bir av sahnesini ya da içerisinde birçok hayvanın yer aldığı bir otlatma sahnesini anlatmak istediği kanaatindeyiz. İnsanların hayvanlara saldırır bir vaziyette olmamaları ve hayvanların da panik halinde verilmemeleri avlanma sahnesi olma olasılığını neredeyse bitirmektedir. Özellikle altta bulunan insanın atı ve diğer hayvanları önünde sürer bir vaziyette olması bu sahnenin bir otlatma sahnesi olma olasılığını daha da kuvvetlendirmektedir. Bu yüzden biz de bu sahnenin bir sürü otlatma sahnesine ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 9: (Jacobson-Tepfer, 2019: 292)

Dokuzuncu fotoda bir ön ve bir arka ayağı, başı, gövdesi, bir gözü, kulakları, yeleşi ve kuyruğu belirgin bir şekilde verilmiş bir hayvan tasviri görülmektedir. Petroglifin ilginç bir şekilde karnının tam ortasından sırttan başlayarak aşağıya doğru oldukça geniş bir çizgi şeklinde ayrılarak hayvanın ön gövdesi ve arka gövdesinde iki tane pano oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu panoların içinde de dağ keçisi ve geyik benzeri iki farklı hayvanın daha çizilmiş olduğu görülmektedir. Ortada olan bu kalın çizgi hayvan üzerine asılmış olan bir giysiden kaynaklanmış olabilir. Üzerine yapılmış olan hayvanların ise sonradan eklendiği ya da onların da üzerinde bulunan desenli bir giysiden kaynaklanmış olduğu düşünülebilir. Durur bir vaziyette ve gagalama tekniği ile yapılmış olan hayvanın kulakları boynuza da benzemektedir ve kuyruğu da püskülsüz ve yuvarlak bir şekildedir. Bunlardan dolayı bu hayvanın boğa olduğu da düşünülebilir fakat özellikle verilmiş olan yeleleri at olma ihtimalini yükseltmektedir. İşte bundan dolayı üzerinde verilmiş olan hayvanlardan ve boğaya da benzeyen bölgelerinden dolayı bu hayvanın gerçek bir atı değil de hayali ya da mitolojik bir hayvanı anlatmak istediği kanaatindeyiz. Üzerinde bulunan farklı tarzlardaki çizimlerden dolayı da avlanma büyüsü gibi bir büyü işlemiyle de alakalı olabileceğini düşünmekteyiz.

Geç Tunç Çağı At Petroglifleri

Foto 10: (Jacobson-Tepfer, 2019: 89)

Onuncu fotoda tekerlekli arabaya koşulmuş iki at benzeri hayvan ile birlikte arabayı süren insan ve bu petroglifin hemen üzerinde boyutu oldukça büyük bir şekilde ters olarak çizilmiş bir at tasviri görülmektedir. Ayrıca arabadaki at benzeri hayvanların önünde de yine ters olarak çizilmiş baş, gövde, boynuz, kuyruk ve bir ön ve bir arka ayağı olan geyik gibi farklı bir hayvan daha görülmektedir. En yukarıda boyutu arabalı at benzeri hayvanlar kadar oldukça büyük bir şekilde çizilmiş olan atın bu boyutundan dolayı sonradan da çizilmiş olabileceği akla gelmektedir. Koşar bir vaziyette resmedilmiş olan bu atın baş, gövde, ayak ve kuyruğu oldukça belirgin bir şekilde verilmiştir. Arabaya koşulmuş olan at benzeri hayvanlardan yukarıdakinin de tıpkı büyük at gibi ters bir şekilde çizilmiş olduğu görülmektedir. Arabadaki her iki hayvanında ayak, kulak, gövde, baş ve kuyruğu belirtilmiştir. Hayvanlardan yukarıda ters olarak verilenin bir ön ve bir arka olmak üzere iki, altta düz olarak verilmiş olanın ise iki ön ve bir arka olmak üzere üç ayağı çizilmiştir. Ağır tempoda koşar şekilde çizilmiş olan bu hayvanların hem kuyruk kalınlıkları hem de baş yapılarından dolayı biz at olduklarını düşünmekteyiz.

Sahnedeki arabayı sürmekte olan baş, gövde, ayak ve kolları verilmiş olan insanın, beşinci resimdeki ölü insana benzettiğimiz kişi gibi sırt üstü çizildiği görülmektedir. Fakat buradaki kişinin özellikle kollarına baktığımızda kendi ayakları ya da arabanın bir parçası olan sepet benzeri yuvarlak şeyin ağzını tuttuğunu ve bu şeyin yine yuvarlak olan

alt kısmının üzerinde durduğunu fark etmekteyiz. İşte bundan dolayı bu kişinin ölü birisini değil de üzerinde bulunduğu arabayı süren canlı bir insanı anlattığını anlamaktayız. İnsanın üzerinde durduğu arabanın tekerleklerinin içlerinin karpuz dilimi veya artı şeklinde değil de tamamen dolu olarak sağlam ve ağır bir tekerleğe sahip olduğu görülmektedir. Arabanın atlara koşulmuş olan kısmında ise üç tane odun benzeri nesnenin, arabanın tekerleklerinin ortasından gelerek atların bağlı olduğu diğer odun ile birleştikleri fark edilmektedir. Petroglife biraz daha yakından baktığımızda sanki sürücünün altında onun oturduğunu belirten ve ayağı olan, yuvarlak koltuk benzeri bir nesnenin daha olduğu görülmektedir. Tabi bu ayak sabanın olduğu demiri belirtmek için de verilmiş olabilir. Tüm bunlara baktığımızda gagalama tekniği ile yapılmış olan panodaki bu sahnenin, sepet benzeri bir nesnenin içindeki veya üzerindeki bir insanı taşıyan at arabası sahnesini ya da atlara koşmuş olduğu tekerlekli sabanı ile tarım işi yapan bir çiftçiye anlatmak istediğini söyleyebiliriz.

Foto 11: (Jacobson-Tepfer, 2019: 103)

On birinci fotoda iki at, üç insan ve boğa gibi çeşitli hayvan tasvirlerinin çizilmiş olduğu bir pano görülmektedir. Atlardan en öndekinin üzerinde ok atar vaziyette çizilmiş olan bir insan vardır. İnsanın vücudu ve kolları belirtilmiş olmasına rağmen başı belli olmamaktadır. Burada sanki yüz ve boyun bölgesini de kapatan ve miğfer ile birleşen zırh veya bir giysinin olduğu belirtilmeye çalışılmıştır. Yerde bulunan iki insanın baş, gövde,

kol, ayak ve bacakları verilmiştir. Sağ tarafta bulunanının ok ve yay tuttuğu ve yaya gerdiği okunu önünde kaçmakta olan hayvanlara çevirmiş olduğu görülmektedir. Başında şapkası, üzerinde tunik benzeri uzun bir elbisesi, ayağında bot benzeri ayakkabısı ve dar bir pantolonu olduğu da fark edilmektedir. Bu kişinin ayrıca belinde hançer benzeri bir şeyin olduğu ve arkasında sapı sırtından belinin önüne gelecek kadar uzun, ucunda taş benzeri yuvarlak bir şeyin bağlı olduğu ipli bir alet taşıdığı da görülmektedir. Bu aletin aynısından aşağıdaki baş, gövde, kol, bacak ve ayakları verilmiş olan insanda da bulunmaktadır. Bu kişinin hemen önündeki atın kuyruğunu tuttuğu ve belinde de yine diğeri gibi hançer benzeri bir şey taşıdığı görülmektedir. Ayrıca üzerindeki geniş giysisi ile beraber dar pantolonu ve bot benzeri ayakkabıları da fark edilmektedir.

İki insanın da sırtında bulunan yuvarlak uçlu aletin av esnasında kullanılan bir silah olduğunu düşünmekteyiz. E. Jacobson-Tepfer bunun gibi birçok panoda bulunan bu aletin fırlatma taşı olduğunu belirtmiştir (Jacobson-Tepfer, 2019: 102-103, 109, 275). Biz de aynen onun gibi bu aletin ucunda verilmiş olan nesnenin fırlatılan ya da sabitlenmiş bir taş olduğu kanaatindeyiz. Büyük ihtimalle insanlar bu aleti durmakta veya kaçmakta olan hayvanı avlamak için ya da avlayacağı hayvanı bayıltıp sağ ele geçirmek için kullanmışlardır. İnsanın üzerinde olduğu atın baş, gövde, ayak, kuyruk ve kulakları belirtili bir şekilde verilmiştir. Durur bir vaziyette olan atın arka ayaklarının toynak ve tırnakları, ön ayaklarının ise sadece tırnaklarının verilmeye çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Arka tarafta koşar bir şekilde verilmiş olan atın bir ön ve bir arka ayağı, başı, gövdesi, kulakları ve kuyruğu belirtili bir şekilde çizilmiştir. Ayrıca bu atın ön ayağının tırnağının da verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Panoda yer alan diğer hayvanların da bütün uzuvlarının verildiği fark edilmektedir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu panonun bir av sahnesini anlattığı oldukça açıktır.

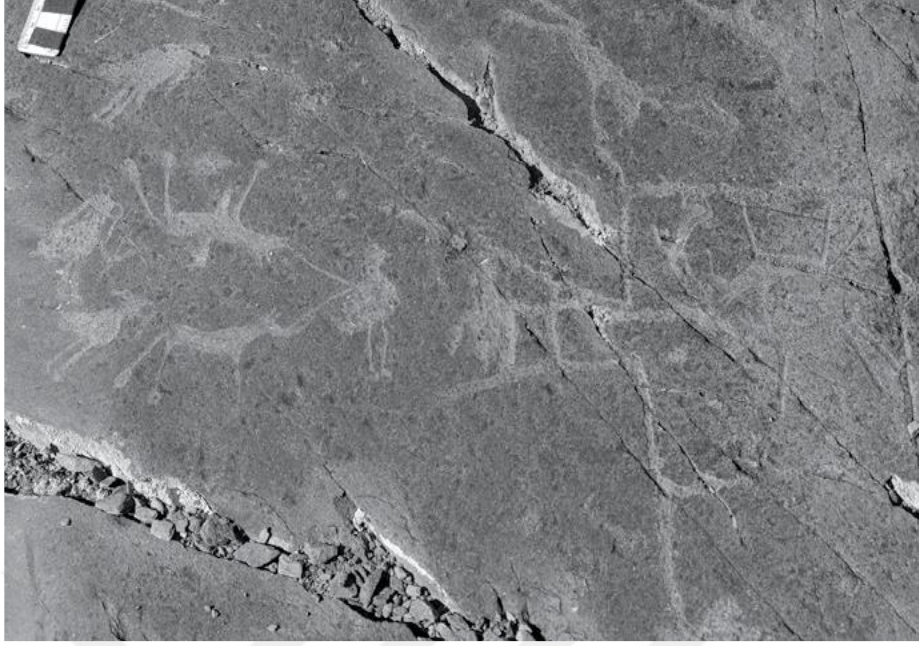

Foto 12: (Jacobson-Tepfer, 2019: 246)

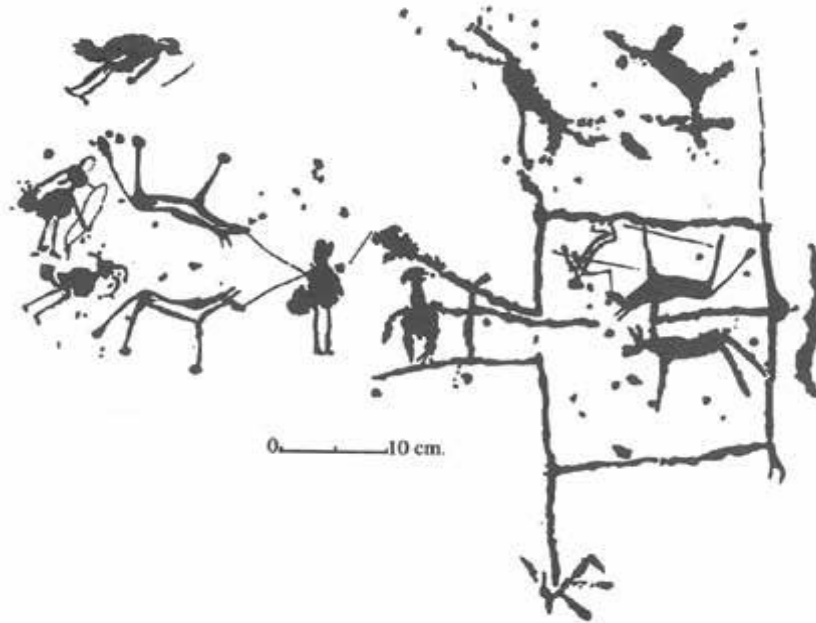

Foto 12'nin Çizimi : (Jacobson-Tepfer, 2019: 245)

On ikinci fotoda dördü dışarda ikisi içerde olmak üzere altı at ile birlikte biri içerde beşi dışarda olan altı insan figürünün yer aldığı bir pano görülmektedir. Panoda yer alan insanların hemen hemen tümünün baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belirtilmiştir. Bazılarının pelerin benzeri, bazılarının da üçgen veya yuvarlak şeklindeki elbiseler giydikleri fark edilmektedir. Özellikle dışarda bulunan iki atın arkasındaki kişilere baktığımızda bu kişilerin saçları sanki üç tarafından örülerek küçük bir kız ya da bir kadın gibi verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yukarıdakinin elinde yay veya yuvarlak ip benzeri bir

nesne, aşağıdakinin arkasında ise yuvarlak uçlu kuyruk benzeri bir nesne de bulunmaktadır. Bu atların çevresinde bulunan üç insan da kuş ya da civciv gibi kuyruklu bir şekilde verilmişlerdir. Bunların hemen üzerinde tek duran kişinin de pelerin veya tunik benzeri uzun bir giysi giydiği ve saçlarının da uzun olduğu fark edilmektedir. Ahır veya ağılın içinde bulunan kişi ise hafif çömelmiş bir vaziyette bir eliyle çubuk benzeri nesneyi diğer eliyle de yukarıda bulunan atın yularını tutmaktadır. Yine bu yerin hemen girişinde kapıyı tutan kişinin boynu oldukça uzun, gövdesi geniş ve kare şeklinde çizilmiştir. Elinde bulunan odun benzeri uzun nesneyi kapı benzeri verilmiş olan çizginin içinden veya üzerinden içeri doğru uzatır bir vaziyettedir. Büyük ihtimalle bu nesne içerideki atların yanına eklenerek yeni atların bağlanması için içerideki insana doğru uzatılmış olan odun veya demir benzeri bir nesnedir. Atların hepsinin bir ön ve bir arka ayağının, gövdesinin, başının, kulaklarının çizilmiş olduğu fark edilmektedir. Biri içerde ikisi dışarda olmak üzere üç atın yukarıdaki diğer resimlerde olduğu gibi ters olarak çizildiği görülmektedir. Yularlarının bir insan tarafından tutularak ahır veya ağıl benzeri yere götürüldükleri görülen dışarıdaki atların tırnakları da verilmiştir ve yürür vaziyette resmedilmişlerdir. İçeride bulunan atlardan yukarıda ters olarak verilmiş olanın yularının olduğu, atın başında olan insanın yuları eliyle tutmuş olmasından anlaşılmaktadır. Durur ve bir oduna bağlı şekilde verilmiş olan bu atların hemen üzerinde ve ağıl ya da ahır olduğunu düşündüğümüz yerin dışında çizilmiş olan atların da koşar bir halde oldukları görülmektedir.

Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu sahnenin uzun zamanlardan beri Orta Asya'da yapılmakta olan at yetiştiriciliğini anlatmış olabileceği fikrindeyiz. Bu bağlamda dışarıdan getirilmekte olan iki atın da yeni yakalanmış olan yabani atlar veya otlatıldıktan sonra ahır veya ağıl benzeri yere getirilmekte olan evcil atlar olabilecekleri kanaatindeyiz. Kuşa benzer insanların da günümüzde çobanların kullandıkları kepenek (Begiç, 2016: 44 vd.) benzeri bir giysi giymiş oldukları için bu tarzda verildiklerini düşünmekteyiz (Resim 10, 11). On birinci fotoda at üzerinde verilmiş olan üçgen benzeri elbiseli kişinin elindeki ok ile hayvanı nişan alır bir vaziyette olması bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

Foto 13: (Jacobson-Tepfer, 2019: 246)

Foto on üçte de tıpkı foto on ikideki gibi bir sahne anlatılmak istenmektedir. Burada iki insan tarafından yularlarından tutularak ahır ya da ağıl olduğunu düşündüğümüz yere doğru götürülmekte olan iki at tasviri bulunmaktadır. Panoda yer alan üç insanın da baş, gövde, kol, ayak ve bacakları belli edilerek giymiş oldukları üçgen veya yuvarlak şeklindeki elbiseleri fark edilebilmektedir. Bu insanlardan en sondaki atın arkasında bulunanı tıpkı on ikinci fotoda olduğu gibi kuyruklu bir civciv veya kuş gibi verilmeye çalışılmıştır. Atlardan ikisinin de bir ön ve bir arka ayağı ile beraber, baş, gövde, kulak ve ayak kısımlarının verildiği görülmektedir. Yine her iki atta ağır tempoda yürür bir şekilde çizilmiştir. Belirtilen alanın içinde ve alanın dışarısında çizilmiş olan petrogliflerin ne oldukları anlaşılamamaktadır fakat içerdeki çizimin baş, gövde, kol ve saçları verilmiş ve boydan ayaklara kadar uzanan bir elbise giymiş olan bir kadın olabileceği düşünülebilir. Kadın olabilecek bu varlığın bedeninin, kollarının ve saçlarının diğer insanlara göre oldukça abartılı bir şekilde büyük ve tuhaf olarak verildiği fark edilebilmektedir. Bu yüzden bu çizimin mitolojik bir varlık olabileceği de düşünülebilir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu sahnenin de uzun zamanlardan beri Orta Asya'da yapılmakta olan at yetiştiriciliğini anlattığını düşünmekteyiz. Bu bağlamda dışarıdan getirilmekte olan iki atın da yine on ikinci fotoda olduğu gibi yeni yakalanmış olan yabani atlar veya otlatıldıktan sonra ahır veya ağıl benzeri yere getirilmekte olan evcil atlar olabilecekleri kanaatindeyiz. Kuşa benzer kişinin ve diğer insanların da günümüzde çobanların kullandıkları kepenek (Begiç, 2016: 44 vd.) benzeri bir giysi giymiş oldukları

için bu tarzda verildikleri düşüncesindeyiz (Resim 10, 11). On birinci fotoda at üzerinde verilmiş olan üçgen benzeri elbiseli kişinin elindeki ok ile hayvanı nişan alır bir vaziyette olması bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

Foto 14: (Jacobson-Tepfer, 2019: 247)

Foto on dörtte de tıpkı foto on iki ve on üçte olduğu gibi at yetiştiriciliğini anlatan bir sahne bulunmaktadır. Panoda altı at ile beraber birinin kadın olduğu oldukça açık olan altı insan figürü yer almaktadır. İnsanların hemen hemen hepsinin baş, gövde, kol, ayak ve bacakları belli edilerek giymiş oldukları pelerin benzeri ya da üçgen veya yuvarlak şeklindeki kuş ya da civcive de benzeyen elbiseleri fark edilebilmektedir. Yuvarlak dikdörtgenimsi alandan kare benzeri alana doğru girişte bulunan kadının iki yana sarkan örgülü saçları ve boydan giymiş olduğu elbisesi belli olmaktadır. Panoda bulunan altı attan ikisi kare benzeri dörtgen olarak çizilmiş yerin, ikisi bu alana sağ taraftan ilave edilmiş şekilde verilen yuvarlak dikdörtgen şeklindeki yerin içinde, diğer ikisi ise bu yerlerin dışında olarak verilmiştir. Dışardaki bu iki atın da çizgilerle belirtilmiş bu ağıl ya da ahır olduğunu düşündüğümüz yerlere doğru götürüldüğünü görmekteyiz. Atlardan içerde olanların bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı, başı, gövdesi, kuyruğu, kulağı ve gövdesi belirtilmiştir. Yuvarlak dikdörtgenimsi alanın içerisinde bulunan atların iki insan tarafından her birinin ayrı ayrı ve peş peşe yularlarından tutulmak suretiyle bu alanın hemen sol tarafından bitişiğinde bulunan kare benzeri dörtgen alana götürüldükleri görülmektedir. Atların ikisi de yürür vaziyettedir. Dışarıda bulunan atların ikisinin de dört ayağı, başı, gövdesi, kulakları ve kuyruğu verilerek tırnakları da belirtilmeye çalışılmıştır.

Durur bir vaziyette verilmiş olan atların yularlarından tutulmak suretiyle sağdakinin yuvarlak dikdörtgenimsi alana, soldakinin ise kare benzeri dörtgen alana götürülmek istendiği görülmektedir. Soldaki atı tutan kişinin çömelir bir biçimde olduğu ve arkasından pelerin benzeri elbisesinin yere doğru sarktığı da fark edilmektedir. Sağdaki atın hemen üzerine ters olarak çizilmiş petroglifin de köpek benzeri bir hayvan olduğu anlaşılmaktadır. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu sahnenin de tıpkı yukarıdakiler gibi uzun zamanlardan beri Orta Asya'da yapılmakta olan at yetiştiriciliğini anlattığını düşünmekteyiz. Bu bağlamda dışarıdan getirilmekte olan iki atın da yine on ikinci ve on üçüncü fotolarda olduğu gibi yeni yakalanmış olan yabani atlar olabilecekleri ya da otlatıldıktan sonra ahır veya ağıl benzeri yere getirilmekte olan evcil atlar olabilecekleri kanaatindeyiz. Kuşa benzer kişilerin ve diğer insanların da günümüzde çobanların kullandıkları kepenek (Begiç, 2016: 44 vd.) benzeri bir giysi giymiş oldukları için bu tarzda verildiklerini düşünmekteyiz (Resim 10, 11). On birinci fotoda at üzerinde verilmiş olan üçgen benzeri elbiseli kişinin elindeki ok ile hayvanı nişan alır bir vaziyette olması bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

E. Jacobson-Tepfer on iki, on üç ve on dördüncü panolarda yer alan bazı insanların kuş adamlar olduğunu söylemektedir. Kare ve yuvarlak dikdörtgenimsi şekillerde çizilmiş olan ve içinde at bulunan alanların mezar odası olduğunu düşünmektedir. E. Jacobson-Tepfer'e göre burada atların başında çömelmiş olan kişiler mezar içerisinde bulunan ölüye işaret etmektedir. Oda içerisinde yer alan atların ise ölen kişiyi diğer tarafa taşıyacak olan atları ya da bu amaç için kurban edilmeyi bekleyen atları temsil ettiğini söylemektedir. Dışarıda kapının ağzında yer alan kişilerin ise ölümler diyarına giden yolu bekleyen kadın da olabilecek muhafızlar olduğunu belirtmektedir. İnsanların kuş biçiminde olmasını ise diğer tarafta yapılacak olan uyanışla yani yeniden doğumla alakalı saymaktadır. Odanın etrafında yer alan çitlerin ise ölümlerin gömülmüş olduğu ya bir taş höyüğün altını ya da dağların yüksek bölgelerini temsil ettiğini düşünmektedir. Ayrıca foto on ikinin çiziminde daha net gördüğümüz oda içerisinde bulunan atların bağlı oldukları odunların, foto beşte ortaya atılmış olduğu ölüyü taşıyan arabayla alakalı olduğunu belirtmektedir (Jacobson-Tepfer, 2019: 245vd.).

E. Jacobson-Tepfer'in ortaya atmış olduğu bu fikre her ne kadar doğruluk payı bulunsa da tam olarak katılmamaktayız. Kuş adamlar diye tabir ettiği ve ölümle veya diğer hayattaki yeniden doğuşla bir alakası olabileceğini düşündüğü bu kişilerin

benzerinin olduğu Zaraut-Kamar (Maksudov, 2019: 141 vd.) gibi farklı bölgeler de bulunmaktadır. Burada yer alan kişileri de bilim adamları kuş adamlar veya deve kuşu kılığındaki avcılar diye tanımlamaktadırlar. Bu kişilerin kuş veya deve kuşu kılığına girmiş avcılar olduklarını ya da av büyüsüyle alakası olan mitolojik sahnenin bir parçası olduklarını düşünmektedirler (Khujanazarov, 2001: 92-93; Rozwadowski-Lymer, 2012: 151-152).

Biz de aynen bu bilim adamları gibi yukarıdaki sahnelerin de ya gerçekten yapılan bir at besleme veya yakalamadan sonraki sahneyi, ya da mitolojik olarak anlatılmış olan ve yine atları yakalayıp getirmeyle veya beslemeyle alakalı sahneler olduklarını düşünmekteyiz. İki bölge arasındaki bu insan tipleri elbette ki birbirilerine birebir benzememektedirler fakat genel görünüşlerine baktığımızda birbirlerini anımsattıklarını fark etmekteyiz. Zaraut-Kamar'da bulunan şekillere benzeyen bir çizimin on birinci fotoda at üzerinde ok atar bir şekilde yer almasından dolayı da bu fikrimizin doğruluk payının yüksek olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca E. Jacobson-Tepfer'in bahsettiği kurban edilmiş veya kurban edilecek olan atların canlı olduklarını ve kurban ile alakalı bıçak veya keskin bir aletin belirtilmediği de görülmektedir. Üstelik alanın içinde bulunan ve E. Jacobson-Tepfer'in ölü kişiyle alakası olduğunu söylediği kişinin de canlı bir şekilde atın yularını tuttuğunu ve ölüyü hatırlatacak pek bir durumunun olmadığını fark etmekteyiz.

On ikinci fotoda yer alan sağ üst köşedeki iki atın önceden gömülmüş olan ölü hayvanlar oldukları düşünülebilir fakat bu hayvanların da ayaklarına baktığımızda ölü gibi değil de koşar gibi bir hallerinin olduğunu görmekteyiz. Bizim ahır veya ağıl olduğunu söylediğimiz bölgeler gerçekten de E. Jacobson-Tepfer'in söylediği gibi mezar odasına da benzemektedir fakat oda içerisinde bulunan atların ölü değil de canlı olması ve etrafta ölü gömer gibi bir törenin yapıldığını belirten herhangi bir topluluk veya organizasyonun da bulunmaması, buraların bir mezar odası olma olasılığını düşürmektedir. Bazı insanların kuş biçiminde giyinmiş olmaları ve on üçüncü fotoda içerde bulunan kadın benzeri çizimin mitolojik bir varlığa benzemesi bir tören hazırlığını ya da törenden gelmeyi anlatabilir fakat bahsedildiği gibi kurban ile alakalı herhangi bir işaret olmamasından dolayı bu ihtimali oldukça düşürmektedir.

Buradaki kişilerin kurban veya cenaze törenine hazırlanmakta olan insanlardan ziyade daha çok, yaban hayattan yakaladıkları veya besledikleri evcil atları, ahır veya ağıllarına götürmekte olan bir aileye benzedikleri fark edilmektedir. Ayrıca içerde bulunan atların bağlı olmaları da bu yerlerin ahır veya ağıl olma ihtimallerini arttırmaktadır. İçerdeki ve dışardaki atların kurban olmak için bekleyen atlar olabilecekleri de mümkün gözükmemektedir fakat yukarıda da dediğimiz gibi kurbanı hatırlatacak bir eylemin olmaması bu ihtimali tamamen yok etmemekle birlikte oldukça zayıflatmaktadır. Özellikle on ikinci fotoda net olarak gözükken içerdeki atların bağlı oldukları “T” biçimindeki yer, gerçekten de beşinci fotoda bulunan ölü insanı çekmekte olan arabanın malzemelerine benzemektedir fakat alanda ölü insanı hatırlatan bir eylem veya nesne bulunmadığından dolayı bu yaklaşımında oldukça zayıf olduğunu düşünmekteyiz. Bu bölümün daha çok atların bağlanmakta olduğu normal bir ahırlık benzeri yeri belirttiği kanaatindeyiz. Tüm bu nedenlerden dolayı E. Jacobson-Tepfer’in düşüncesine tam olarak katılmamakla birlikte ortaya koyduğu bu düşüncenin doğruluk payının da olabileceği kanaatindeyiz.

Foto 15: (Jacobson-Tepfer, 2019: 270)

On beşinci fotoda üzerinde miğfer benzeri şapkası olan sürücüsü ile birlikte çizilmiş olan bir at tasviri görülmektedir. Sürücünün baş, gövde, kol, bacak ve atın altından gözükken ayakları belirtilmiştir. Tunik benzeri boğazdan bacaklara kadar uzayan

bir elbise giydiği de fark edilmektedir. Atın yular, gem, ayak, gövde, baş ve kuyruğu belirgin bir şekilde çizilmiştir. Ayrıca atın kuyruğunun düğümlü gibi verilmiş olduğu fark edilmektedir. Bu düğümden dolayı bu atın Türk tipi bir atlı savaşçıya ait olabileceğini de söyleyebiliriz. Ağır tempoda koşar gibi gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu petroglifte sanatçının bizlere, o dönemde yaşamış olan bir savaşcının ya da insanın, at üzerindeki halini anlatmak istediğini düşünmekteyiz.

Foto 16: (Jacobson-Tepfer, 2019: 274)

Foto 17: (Jacobson-Tepfer, 2019: 275)

On altıncı fotoda uzaktan, on yedinci fotoda yakından halinin verildiği at, köpek ve boğa gibi çeşitli hayvanlar ile beraber iki insanın da tasvir edildiği bir pano görülmektedir. İnsanlardan sol çaprazda en üstte olan kişinin baş, gövde, kol ve ayakları verilmiş bir kadın olduğu görülmektedir. Kadının boydan bir elbise giydiği ve etrafındaki üç hayvanın iplerini tuttuğu fark edilmektedir. On altıncı panoda gözüken sağdan üst köşede bulunan insanın da baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belirtilmiş bir erkek olduğu anlaşılmaktadır. İnsanın üzerinde kemerli bir tuniğe benzer giysisinin, başında da şapkaya benzer bir nesnenin olduğu görülmektedir. Ayrıca bu insan önceki resimlerde olduğu gibi sırtında sapı da olan ucunda taş benzeri yuvarlak bir nesnenin bulunduğu ipli bir alette taşımaktadır. E. Jacobson-Tepfer bu nesnenin fırlatma taşına benzediğini söylemektedir.

On yedinci fotoda yakından verilmiş olan panoda orta tarafın hemen alt kısmında oldukça güzel bir şekilde çizilmiş olan bir at tasviri görülmektedir. Yürür bir vaziyette olan atın baş, gövde, ayak, kuyruk, kulak ve yelesi belirgin bir şekilde verilmiştir. Panoya baktığımızda hemen hemen tüm hayvanların uzuvları belirtilmiştir. Boğaya da benzeyen bazı hayvanların sırtlarında yük benzeri bazı nesnelerin de olduğu görülmektedir. E. Jacobson-Tepfer bu nesnelerin panodaki insanlara ait olan eşyaları olduklarını söylemektedir. Bundan dolayı da bu sahnenin bir ailenin yeni otlaklara yerleşmek için

yaptığı yer değiştirme sahnesi olduğunu belirtmektedir (Jacobson-Tepfer, 2019: 275). Gerçekten de E. Jacobson-Tepfer'in de belirttiği gibi biri sağda bulunan erkeğin önünde, diğeri onun hemen altında, öbürü bu hayvanın hemen önünde ve diğeri de sol tarafta bulunan kadının hemen sağında yer alan yüklü biçimde verilmiş boğa benzeri hayvanlar görülmektedir. Bundan dolayı biz de E. Jacobson-Tepfer'in yorumuna katılarak gagalama tekniği ile yapılmış olan bu panonun, hayvanları ile beraber göçmekte olan bir aileyi anlatmak istediği düşüncesindeyiz.

Erken Demir Çağ Petroglifleri

Foto 18: (Jacobson-Tepfer, 2019: 278)

On sekizinci panoda elinde ok ve yayı olan atlı savaşçı ile birlikte deve ve başında boynuz gibi birçok çıkıntı ile birlikte bir ön ve bir arka ayağı, kuyruğu ve gövdesi de belirtilmiş olan hayvan tasvirinin yer aldığı bir sahne görülmektedir. Panoda ayrıca ne olduğu belirlenemeyen birkaç tasvir daha bulunmaktadır. Savaşçının üzerinde bulunduğu atın başı, gövdesi, tek gözü, kuyruğu, bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte kulakları da belirtilmiştir. Koşar vaziyette olan atın ayrıca eyer, toynak ve tırnaklarının da verilmiş olduğu görülmektedir. Atın bacaklarının ve kuyruğunun ip gibi ince bir şekilde çizildiği fark edilmektedir. Atın üzerindeki baş, gövde, kol, bacak ve ayakları verilmiş olan savaşçının okunu, hemen önündeki deveye doğru çevirdiği görülmektedir. Bu kişinin ayrıca arkaya doğru havaya kalkmış olan pelerin veya tunik benzeri giysisi de görülmekte,

ayaklarının atın altından görülebildiği de fark edilmektedir. Bu kısımdan bu kişinin geniş bir pantolon ile birlikte ayakkabı giydiği ve başında da bir şapkanın bulunduğu görülmektedir. Yine koşar bir vaziyette verilmiş olan öndeki devenin de baş, gövde, ayak, tırnak, kuyruk, kulak ve hörgüçleri belirtilmiştir. Bir av sahnesini anlatan panonun gagalama ve oyma teknikleriyle yapılmış olduğu görülmektedir.

4.1.5.2. Upper (Yukarı) Tsagaan Göl (Shiveet Khairkhan) Petroglifleri

Upper Tsagaan Gol petroglif alanı Tsegen Bölgesi'nin merkezine yaklaşık 65 kilometre, Ölgii Bölgesi'ne ise 130 kilometre uzaklıktadır. Tavan Bogd'un doğu tarafında bulunan vadide zengin meralar ve ağaç örtüsü yer almaktadır. Alanın denizden yüksekliği 2000-2500 metre arasındadır. Alanda bulunan petroglif sayısı tahmini olarak 75.000 ila 100.000 civarındadır. Gagalama ve oyma gibi çeşitli tekniklerle yapılmış olan petrogliflerin tarihinin Tunç Çağı öncesinden başlayarak Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Çağ'a kadar geldiği düşünülmektedir. Petrogliflerin yaklaşık olarak % 15'nin ise hangi çağda yapılmış olduğu bilinmemektedir (Jacobson-Tepfer, 2011: 116-117). Yaklaşık olarak 22 kilometre uzunluğunda olan vadide at, dağ keçisi, yaban öküzü, boğa, maral, ayı ve geyik gibi hayvanlar, ellerindeki silahlar ile beraber avlanmaya çıkmış olan insanlar, çeşitli av sahneleri ve Türk dönemlerine ait olan atlı süvariler bulunmaktadır (Jacobson-Tepfer, 2011: 116-117; Jacobson-Tepfer, 2012: 170 vd.; Jacobson-Tepfer, 2019: 133 vd.).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri³⁴

Tunç Çağı Petroglifleri

Foto 1: (Jacobson-Tepfer, 2019: 116)

Birinci fotodaki panoda gagalama ve oyma teknikleriyle yapılmış olan, bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte baş, gövde, yele, kulak ve kuyruğu net bir şekilde verilmiş bir at tasviri görmekteyiz. E. Jacobson-Tepfer'in de belirttiği gibi (Jacobson-Tepfer, 2019: 116) atın ayaklarının ve karnının oyma şeklinde sonradan düzeltilmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Ön ayağının gövdeden yarısının gözüktüğü, geri kalanının ise kaya kırıldığı için olmadığı görülmektedir. Atın kuyruk ve yelesinin adeta diken gibi dimdik, özellikle kuyruk kıllarının sağa sola dümdüz bir şekilde çizilmesi oldukça ilginçtir. Ağır tempoda koşar bir vaziyette verilmiş olan atın üzerinde de ne olduğu anlaşılamayan başka bir çizim daha bulunmaktadır.

Bu tasvirin yabani veya mitolojik bir atı anlatmış olabileceği ya da avlanma büyüsüyle alakalı bir sahneye ait olabileceği kanaatindeyiz. Ayrıca ülkemizde bulunan Doyumlu (Günaşdı, 2016: 391-407) petroglif alanındaki at ile oldukça benzerlik gösteren bu atın özellikle boyun bölgesine baktığımızda, Türk tipi atlarla bir alakasının olabileceğini de düşünmekteyiz.

³⁴ Bu merkezin petrogliflerinin tarihlendirme bilgileri resimlerin altlarında kaynakçası verilmiş olan E. Jacobson-Tepfer'in kaynağından alınmıştır. Jacobson-Tepfer, 2019: 1 vd.

Foto 2: (Jacobson-Tepfer, 2019: 187)

İkinci fotoda at sürüsü ile beraber köpek ve çeşitli hayvan tasvirlerinin olduğu bir pano görülmektedir. Panonun hemen sağ alt tarafında beş tane insan figürü de bulunmaktadır. İnsanların hepsinin baş, gövde, kol ve ayakları belirtilmiştir. Kimilerinin saçları da verilmiştir. Bazı insanların küçük çizilmelerinden dolayı çocuk olabilecekleri de aklımıza gelmektedir. İkisi özellikle büyük bir şekilde çizilmiş olan atların küçük biçimlerde tay gibi çizilmiş olanları da vardır. Hemen hemen hepsinde bir ön ve bir arka ayak ile birlikte kuyruk, gövde ve baş kısımlarının da verildiği görülmektedir. Kimilerinde cinsel organ da çizilmiştir. Hemen hemen hepsinin insanların da bulunduğu sağ tarafa koşar biçimde verilmiş olduğu panoda bazı hayvanların sol tarafa doğru koştukları da fark edilmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnede sanatçının bizlere yaban atlarını avlama veya yakalama sahnesini ya da Orta Asya da uzun yıllardır yapılmakta olan at yetiştiriciliğinden bir kesiti anlatmak istediğini düşünmekteyiz.

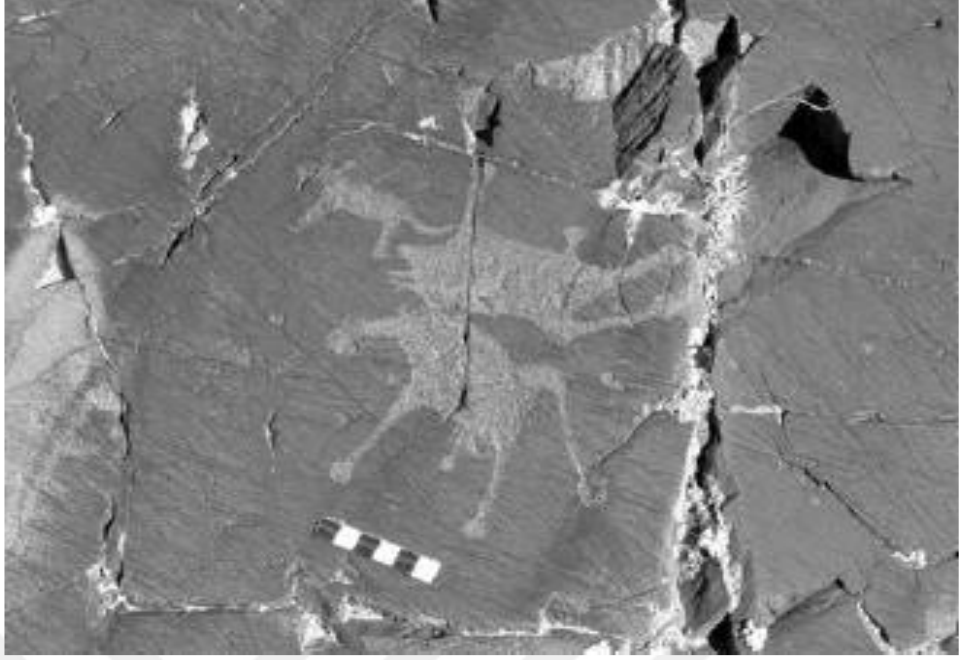

Foto 3: (Jacobson-Tepfer, 2019: 198)

Üçüncü fotoda bir kurt ya da köpek ile birlikte bir at ve ata göre ters olarak çizilmiş olan bir boğa tasviri görülmektedir. Boğanın baş, gövde, kuyruk ve boynuzları ile birlikte bir ön ve iki arka ayağının çizildiği, köpek veya kurt olduğunu düşündüğümüz hayvanın da bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte baş, gövde, kuyruk ve kulaklarının belirtildiği fark edilmektedir. Baş, gövde, ayak, tırnak ve toynaklarının net bir şekilde verildiği görülen atın ön taraftan resmedildiği anlaşılmaktadır. Baş tarafı sağa doğru bakar şekilde verilmiş olan atın iki ön ve sağ arka ayaklarının yere doğru düz bir şekilde, sol arka ayağının ise sola doğru açılmış bir şekilde çizildiği görülmektedir. Ayrıca ağzının da ip veya kemer benzeri bir nesne ile bağlı gibi olduğu anlaşılmaktadır. Bir at ve bir boğanın sırt sırta durur şekilde verilmiş olması ise oldukça ilginçtir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu petroglif ile sanatçının bizlere o dönemdeki atın önden görünümünü anlatmak istediği veya saban ya da arabaya koşulmak için bekleyen at ve boğayı resmettiği düşünülebilir. Ayrıca bu hayvanların benzerlerinin Saymalı Taş petrogliflerindeki mitolojik olarak aktarılan araba benzeri aletlere koşulmuş olmalarından dolayı, bu sahnenin de Saymalı Taş'taki gibi mitolojik bir sahneyi anlatmış olabileceği söylenebilir. Atın ağzının bağlı olması kurban edilmek için bekletilmiş olduklarını da akıllara getirmektedir.

Foto 4: (Jacobson-Tepfer, 2019: 229)

Dördüncü fotoda adeta uçar vaziyette ön ayakları öne doğru hemen hemen dümdüz ve havada, arka ayakları da arkaya doğru yine hemen hemen dümdüz ve havada bir şekilde çizilmiş olan üç at tasviri görülmektedir. Üçünün de bir ön ve bir arka ayağı verilmiştir ve çok hızlı bir şekilde koştukları anlaşılmaktadır. Yukarıda bulunan atın baş, gövde, yele ve kuyruğu net bir şekilde belli olurken ortada bulunan atın sadece baş, gövde ve yelesi görülebilmektedir. En altta bulunan üçüncü atın ise tay olduğunu düşünmekteyiz. Bu atın da yine baş, gövde ve yelesi bellidir. Püskülleri belli olan kuyruğunun da havada olduğu görülmektedir. Altında bulunan ve ayaklarına da benzeyen çizimlerin ise ne oldukları kesin olarak anlaşılamamıştır. Ayrıca üstteki iki atın alın kısmında çizilmiş olan sivri çıkıntıların boynuz olabileceğini de düşünmekteyiz. Muhtemelen yabani atlara ait olan hayali veya gerçek bir sahneyi anlatmakta olan bu tasvirlerin gagalama tekniği ile yapıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca rüzgâr gibi hızlı bir şekilde koştukları görülen bu atlar bize, Türk Mitolojisi'nde bulunan akkula ve şubar gibi atları hatırlatmaktadırlar.

Foto 5: (Jacobson-Tepfer, 2019: 230)

Beşinci fotoda koşar bir vaziyette verilmiş olan atın baş gövde, kulak, ayak, kuyruk ve tırnakları belirtilmiştir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan atın bir ön ve bir arka ayağının çizilmiş olduğu görülmektedir. Kuyruk kısmının ise oldukça dağınık ve havada çizildiği fark edilmektedir. Oldukça küçük bir şekilde verilmiş olan bu tasvir, hayali veya gerçek bir taya ya da avlanma büyüsüne ait olabilir.

Foto 6: (Jacobson-Tepfer, 2019: 230)

Altıncı fotodaki panoda ikisi tay olmak üzere altı tane at ve üç tane farklı hayvan tasvirinin olduğu görülmektedir. Tayların biri sağ alt köşede, diğeri ise sol üstten ikinci sırada bulunmaktadır. Atların hemen hemen hepsinin baş, gövde, kuyruk ve bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı çizilmiştir. Soldan üst taraftakinin durur diğerlerinin ise koşar şekilde çizildiği atlardan beşi sağ tarafa, biri ise yukarıya doğru gitmektedir. Atlarda ayrıca kulak kısmı da az da olsa belli olmaktadır. Ortada bulunan iki hayvandan birinin otladığı, diğerrinin ise sol üstten ikinci sırada bulunan taya doğru gittiği görülmektedir. Bir ön ve bir arka ayakları ile birlikte baş ve gövdeleri de belli olan bu hayvanlardan sağdakinin kurt benzeri yırtıcı bir hayvana, soldakinin ise ceylan benzeri otçul bir hayvana benzediği fark edilmektedir. Sağ üst köşede verilmiş bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte baş, gövde, kuyruk ve boynuzları belli olan hayvanın da boğa olduğunu düşünmekteyiz. Bu hayvanın da yine koşar bir vaziyette olduğu fark edilmektedir.

Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu panonun, yabani atlardan ve çeşitli hayvanlardan oluşan bir sürüye yapılan saldırı anını ya da bu hayvanların doğada birlikte gezdikleri bir sahneyi anlattığını düşünmekteyiz. Ortadaki yırtıcı hayvanın saldırır bir vaziyette olması saldırı ihtimalini güçlendirmektedir.

Geç Tunç Çağı Petroglifleri

Foto 7: (Jacobson-Tepfer, 2019: 89)

Yedinci fotoda tekerlekleri yuvarlak karpuz dilimine benzeyen saban veya atlı araba olduğunu düşündüğümüz alete koşulmuş olan iki at ve aletin arkasında duran bir

insan görülmektedir. Yuvarlak bir nesnenin üzerinde durur gibi verilen insanın baş, gövde, kol ve ayakları çizilerek, başındaki saçı veya şapkası da belirtilmiştir. Alete koşulmuş olan atlardan yukarıdaki ters, aşağıdaki ise düz bir şekilde verilmiştir. Her iki atın da bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı, başı, gövdesi ve kulakları belirtilmiştir. Ayrıca her iki ata bağlı olan iplerin aletin arkasında bulunan insanın elinde olduğu ve atların ikisinin de bağlı olduğu ve alete ait olan uzun ve ince bir odun veya demirin bulunduğu da görülmektedir. Atlar bu uzun ve ince odun veya demir sayesinde aleti çekmektedirler. Atların durur bir şekilde çizildikleri görülmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin, sabanla yapılan bir tarım sahnesini veya atlı araba ile yapılan bir seyahati anlattığını düşünmekteyiz. Şamanın bulunduğu bir mitolojik sahne olma ihtimalini ise abartılı veya tuhaf bir çizim olmadığından dolayı düşük görmekteyiz.

Foto 8: (Jacobson-Tepfer, 2019: 90)

Sekizinci fotodaki sahnede, tekerleklerinin ortasında artı biçiminde takılmış iki tahta bulunan atlı araba olduğunu düşündüğümüz alete koşulmuş iki at tasviri ile birlikte sol alt ve sol üst köşede verilmiş olan çeşitli hayvan tasvirleri ve aletin arkasında duran bir insan figürü görülmektedir. İnsanın baş, gövde, kol ve bacakları verilerek sepet benzeri bir şeyin üzerinde durduğu belirtilmiştir. Ayrıca elinde ok ve yay bulunduğu ve okunu sol alt köşede yer alan baş, gövde, kulak ve bir ön ayağı çizilmiş koşar haldeki ceylan veya kurt benzeri hayvana doğru yönelttiği fark edilmektedir. İnsanın hemen üzerinde baş, gövde, kulak, ayak ve kuyruğu verilmiş köpek benzeri hayvanın da koşar

bir vaziyette olduğu görülmektedir. Alete koşulmuş olan atlardan yukarıdaki ters, aşağıdaki ise düz bir şekilde çizilmiştir. Aşağıdaki atın yukarıdaki ata göre büyük olduğu fark edilmektedir. Her iki atın da bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı, başı, gövdesi ve kulakları belirtilmiştir. Ayrıca atların ikisinin de bağlı olduğu ve alete ait olan uzun ve ince bir odun veya demirin bulunduğu da görülmektedir. Atlar bu uzun ve ince odun veya demir sayesinde aleti çekmektedirler. Bu nesnenin hemen ortasında sürücüye doğru giden iki ipe benzeyen çok ince çizimlerin de verilmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Atlardan yukarıda olanın koşar bir vaziyette, aşağıdakinin ise durur bir şekilde çizildiği görülmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin, atlı araba ile hareket halinde iken yapılmakta olan bir av sahnesine ya da arabaya saldırabileceği düşünülen kurt benzeri yırtıcı hayvanı vurma sahnesine ait olabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca E. Jacobson-Tepfer'in belirttiği gibi hayali bir sahne olabileceği düşüncesine de katılmaktayız (Jacobson-Tepfer, 2019: 90).

Foto 9: (Jacobson-Tepfer, 2019: 90)

Dokuzuncu fotoda da yine tekerlekleri yuvarlak karpuz dilimine benzeyen atlı araba olduğunu düşündüğümüz alete koşulmuş olan iki at tasviri ve aletin arkasında duran bir insan figürü görülmektedir. İnsanın tıpkı Baga Oigor'da bulunan beşinci fotodaki insan gibi, adeta ölmüş bir şekilde sırt üstü yatar bir vaziyette verildiği görülmektedir. Baş, gövde ve kolları belli olan insanın yuvarlak sepet benzeri bir şeyin için de veya üstünde durduğu fark edilmektedir. Fakat buradaki insanın kollarının açık bir şekilde

verildiği ve sahneye yakından baktığımızda atlardan gelmekte olan ipleri tutar bir pozisyonda ve havada oldukları görülmektedir. Bizim ip olarak tanımladığımız ince çizgilerin ip olmadıklarını düşünsek dahi kollarının havada durur bir şekilde olmasından dolayı insanın canlı olduğu fark edilmektedir. Alete koşulmuş olan atlardan sağdaki ters soldaki ise düz bir şekilde çizilmiştir. Her iki atın da bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı, başı ve gövdesi belirtilmiştir. Ayrıca tırnaklar da belirtilmeye çalışılmıştır ve koşar biçimde verilmişlerdir. Atların ikisinin de bağlı olduğu ve alete ait olan uzun ve ince bir odun veya demirin bulunduğu da görülmektedir. Atlar bu uzun ve ince odun veya demir sayesinde aleti çekmektedirler. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu sahnenin bir insanın, sepet benzeri durma yeri olan atlı araba ile yaptığı bir seyahati anlatmış olabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca hayal veya mitolojik bir çizim olma ihtimalinin de bulunduğu kanaatindeyiz.

Foto 10: (Jacobson-Tepfer, 2019: 97)

Onuncu fotoda bir ön ve bir arka ayak ile birlikte baş, gövde, kulak, kuyruk ve yuları belirtilen durur vaziyette bir at tasviri ve bu atı yularından tutan bir insan figürü görülmektedir. İnsanın baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belli olmaktadır. Sol ayağı pek belli olmasa da sağ ayak ve bacağı oldukça belirtilidir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu sahne, atını ahıra veya yakında bulunan başka bir alana götürmekte olan bir insana ait olabilir. Atın gitmek istemezmiş gibi duruşu ve insanın da atı zorla götürmek ister gibi çeker bir pozisyonda oluşu, aklımıza yukarıdaki gibi hayali bir çizim olma ihtimalini de getirmektedir.

Foto 11: (Jacobson-Tepfer, 2019: 107)

On birinci fotoda baş, gövde, kol, bacak ve ayakları verilmiş olan bir atlı savaşçı tasviri görülmektedir. Solda bulunan düşmana veya hayvana doğru okunu yöneltmiş olan at üzerindeki savaşçının sırtında uzun bir sadak ve iki yedek okunun daha olduğu fark edilmektedir. Savaşçının elinde bulunan yayın E. Jacobson-Tepfer İskit yayına benzediğini söylemektedir (Jacobson-Tepfer, 2019: 107). At üzerinde oturmuşken bile ayakları neredeyse yere değecek kadar uzun olan savaşçının, atın kısa boylu bir at olmasından dolayı da ayaklarının bu şekilde verilmiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca savaşçının başında şapkasının olduğu da görülmektedir. Koşar bir vaziyette çizilmiş olan atın bir ön ve bir arka olmak üzere toplam iki ayağı ile birlikte baş, gövde, kuyruk, kulak, toynak ve tırnakları da belirtilmiştir. Atın ayrıca ağzından ön ayaklarının üzerindeki boyun kısmına doğru asılmış olarak belirtilen oldukça kalın olan kesimin de, yular olabileceğini düşünmekteyiz. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin elindeki yaydan dolayı bir İskit savaşçısının savaş veya av esnasındaki halini aktaran bir sahne olabileceği kanaatindeyiz.

Foto 12: (Jacobson-Tepfer, 2019: 256)

On ikinci fotoda da yine at üzerinde oku ve yayı olan iki insan figürü ile beraber köpek benzeri hayvanların da kovaladıkları sol tarafta oldukça büyük olarak çizilmiş olan bir geyik tasviri bulunmaktadır. Geyiğin bir ön ve bir arka ayağı ile beraber baş, gövde, kuyruk ve boynuzları belirtilmiştir. Köpek benzeri hayvanların da yine bir ön ve bir arka ayakları ile beraber baş, gövde, kuyruk ve kulakları çizilmiştir. Bu hayvanlardan ortada bulunanın cinsel organı da belirtilmiştir. Koşar bir vaziyette verilmiş olan atlar üzerinde bulunan her iki savaşçının da tıpkı on birinci petroglifteki savaşçı gibi ayaklarının yere değecek kadar boylarının uzun olduğu görülmektedir. Bu atların da boylarının kısa olduklarından dolayı bu sahnenin böyle çizilmiş olduğu düşünülebilir. Savaşçıların ikisinin de baş, gövde, kol, bacak ve ayakları çizilmiştir. Altta bulunan savaşçının sırtındaki iki yedek oku ve uzun sadağı da belirtilmiştir. Bu savaşçının on birinci fotodaki savaşçıyla oldukça fazla bir benzerliğinin olduğu fark edilmektedir. Oldukça belirgin olarak çizilmiş olan atının da bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte baş, gövde, kuyruk, kulak, yular, yele ve tırnakları belirtilmiştir. Yukarıdaki atın ise sadece bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte baş, gövde, kuyruk ve kulakları verilmiştir. Gagalama tekniği ile çizilmiş ve av sahnesi olduğu her halinden belli olan bu panoda, insanların attığı okların yağmur gibi olduğu ve bir kısmının boşa gitmesine rağmen bir kısmının geyiğin boynuna, karnına, sırtına ve arka ayaklarına isabet ettiği görülmektedir.

Foto 13: (Jacobson-Tepfer, 2019: 272)

Foto 14: (Jacobson-Tepfer, 2019: 272)

On üçüncü fotoda yukarı tarafta kurt, köpek, dağ keçisi ve yabani koyun benzeri hayvanlar ile birlikte, aşağı tarafta oldukça kısa boylu adeta bir taya benzeyen küçük bir at ve onun hemen üzerinde karşı karşıya verilmiş, birinin yeleleri diken şeklinde çizilmiş iki tane yabani at benzeri hayvan görülmektedir. Bu panonun sağ üst köşesinde saklanarak yürür gibi bir hali bulunan ve elindeki ok ve yayı ile köpeklerin veya kurtların ürkütmesini beklediği yaban hayvanlarını kollayan bir avcı insanın olduğu da fark edilmektedir. Foto on dördte yakından hali verilmiş avcının baş, gövde, kol, bacak ve

ayakları belirtilmiştir. Elbisesinin oldukça dar olduğu anlaşılan avcının başında miğfer benzeri bir şapka olduğu ya da saçlarını topuz şeklinde yukarıdan geriye doğru havada bir şekilde bağlamış olduğu fark edilmektedir. Geniş bir pantolon giydiği ve ayağında da çizme benzeri ayakkabıları olduğu anlaşılmaktadır. Uzun bir sadağı olduğu ve sırtında da uzun saplı, ucunda yuvarlak bir taş benzeri nesne olan ve fırlatma taşına da benzeyen başka bir silah benzeri nesnenin bulunduğu da görülmektedir. Bu kısım avcının kolu da olabilir fakat sapın uzunluğu ve düz olması kol olma ihtimalini azaltmaktadır. Ayrıca avcının belinde hançer veya kılıç benzeri bir nesnenin de olduğu anlaşılmaktadır. Panoda yer alan hemen hemen tüm hayvanların bütün uzuvları belli edilmiştir. Buradaki atlardan yelesi diken gibi dimdik olanın tam arkasında at ile aynı istikamette çizilmiş olan bir öküz çizimi de görülmektedir. Yukarıda dağ keçileri ile birlikte resmedilmiş olan hayvanlar resme bakış açımıza göre kuzeybatı yönünde hareket etmekteyken, aşağıda verilmiş olan yabani atlardan sağ taraftaki kuzey yönünde sol taraftaki ise güneydoğu yönünde çizilmiştir. Küçük tay ise kuzeybatı yönünde hareket etmektedir. Yelesi diken gibi dimdik bir halde çizilmiş atın baş, gövde, kuyruk, yele ve cinsel organı ile birlikte bir ön ve bir arka ayağı verilmiştir. Tam karşısında duran atın ise sadece kafası ve ön ayağı belli olmaktadır. Bu iki atın kafaları birbirlerini koklar gibi yan yana çizilmiştir. Onların altında çizilmiş olan tayın ise baş, gövde, kuyruk ve kulakları ile birlikte bir ön ve bir arka ayağı belirtilmiştir. Bu tay büyük ihtimalle bu iki atın yavrusudur.

Sanatçının gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnede 3 kişilik yabani bir at ailesi ile birlikte bu ailenin etrafında bulunan diğer hayvanları ve onları avlamak için saklanmış olan bir avcayı anlatmak istediği görülmektedir.

Foto 15: (Jacobson-Tepfer, 2019: 277)

On beşinci fotoda yer alan panoda, sayıları onu geçen tay ve büyük atlardan oluşan bir at sürüsü ve önlerinde duran insan figürü ile birlikte en üstte büyük bir ihtimalle farklı dönemde çizilmiş, ikisi dağ keçisine biri geyiğe benzeyen üç hayvan ve bunların etraflarında verilmiş olan farklı farklı hayvan tasvirleri görülmektedir. İnsanın verilmiş şekli atları avlar gibi değil de onların başında durarak otlatır bir tarzdadır. Baş, gövde, kol ve bacakları belli edilmiş olan insanın, üzerinde bulunan yakalı tarzdaki tunik veya pelerin benzeri giysisi de fark edilmektedir. Pantolonunun dar olduğu, başında şapka benzeri bir nesne bulunduğu ve belinde de kılıç benzeri bir aletin yer aldığı da görülmektedir. Bu kılıç benzeri aletin tunik benzeri elbise ile aynı yerde bulunmuş olmasından dolayı insanın belinde böyle bir alet olmadığı veya elbisesinin tunik benzeri olmadığı da düşünülebilir. Panoda en üstten soldaki hariç diğer tüm atlar sağ tarafa yani kuzeydoğuya doğru durur bir vaziyette, diğeri ise bunların tam tersi yönde ve yine durur bir şekilde verilmiştir. Hemen hemen bütün atların bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı ile birlikte baş, gövde, kuyruk ve kulakları belirtilmiştir. Aynı şekilde diğer hayvanların da hemen hemen bütün uzuvları verilmiştir. Ayrıca insanın hemen önünde duran atın altında da köpeğe benzer bir hayvanın daha çizilmiş olduğu görülmektedir. Galalama tekniği ile yapılmış olan bu panoyla sanatçının bizlere, evcil bir at sürüsünü otlatma sahnesini anlatmak istediğini düşünmekteyiz.

Foto 16: (Jacobson-Tepfer, 2019: 287)

On altıncı fotoda yer alan panoda gagalama ve oyma teknikleri ile yapılmış olan dört tane at tasviri görülmektedir. Atların üç tanesi sol tarafa, sağdan ikincisi ise bunların tam tersi yönde sağ tarafa doğru çizilmiştir. Sağ tarafa doğru verilmiş olan at hariç diğer atların üzerinde çok az belli olan baş, gövde, kol ve bacakları belirtilmeye çalışılmış sürücüler bulunmaktadır. Atların hepsinin baş, gövde, yele, kulak, kuyruk ve ayakları verilerek tırnakları belirtilmeye çalışılmıştır. Ters yönde giden at hariç diğer üç atın dört ayağının da verilmek istendiği fakat pek belli olmadıkları görülmektedir. Ters yönde verilmiş olan atın ise sadece iki ayağı verilmiş ve arka ayağı çifte atar gibi geriye doğru düz bir şekilde ve havada resmedilmiştir. Bu at daha çok yabani bir ata benzemektedir. Solda bulunan iki attan yukarıdakinin yürür bir vaziyette alttakinin ise koşar bir şekilde çizildiği anlaşılmaktadır. Sağda yer alan atın da yine yürür bir halde olduğu fark edilmektedir. Buradaki panoda bir yere gitmekte olan bir bey ve iki adamının ya da üç atlı insanın o dönemki görünümünün veya av esnasındaki hallerinin belirtmek istendiğini düşünmekteyiz. Ortadaki sürücüsüz atın çifte atar bir pozisyonda verilmiş olmasından dolayı bu sahnenin, yabani at yakalama sahnesine de ait olabileceği kanaatindeyiz.

Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı

Foto 17: (Jacobson-Tepfer, 2019: 255)

On yedinci fotoda yer alan panoda, sol üstte olanının on birinci panoda da yakından halini vermiş olduğumuz üç tane atlı savaşçı tasviri bulunmaktadır. Bunlardan sol üstte bulunan atlı savaşçının diğerlerine nazaran çok daha güzel bir şekilde çizilmiş olduğu görülmektedir. Bu savaşçının baş, gövde, kol, bacak ve ayakları verilmiştir. Solda bulunan düşmana veya hayvana doğru okunu yöneltmiş olan at üzerindeki savaşçının sırtında uzun bir sadak ve iki yedek okunun daha olduğu fark edilmektedir. Savaşçının elinde bulunan yayın E. Jacobson-Tepfer İskit yayına benzediğini söylemektedir (Jacobson-Tepfer, 2019: 107). At üzerinde oturmuşken bile ayakları neredeyse yere değecek kadar uzun olan savaşçının, atın kısa boylu bir at olmasından dolayı da ayaklarının bu şekilde verilmiş olduğu düşünülebilir. Bu durum diğer atlı savaşçılar için de geçerlidir. Ayrıca savaşçının başında şapkasının olduğu da görülmektedir.

Sağda yer alan atlı savaşçının da tıpkı sol üstteki atlı savaşçı gibi verilmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Bu savaşçının da yine baş, gövde, şapka, kol, bacak ve ayakları çizilerek, sırtındaki ok ve sadağı belirtilmeye çalışılmıştır. O da diğeri gibi elinde bulunan yayına germiş olduğu okunu, sol tarafta bulunan düşman veya hayvana doğru çevirmiştir. Hem bu savaşçının hem de sol üsttekinin, koşar bir vaziyette olan atlarının

üzerinde, öne doğru hafif havaya kalkık bir şekilde oklarını atar gibi verildikleri fark edilmektedir.

Soldan alttaki atın üzerindeki savaşçının ise yayının sol elinde, kamçı veya yular benzeri bir nesnesinin ise sağ elinde olduğu görülmektedir. Diğer kişilere göre başı daha yuvarlak ve şapkasız çizilen bu savaşçının da tıpkı diğer atlardaki savaşçılar gibi ayaklarının yere oldukça yakın ve atının yelesinin de diken gibi dimdik bir şekilde çizilmiş olduğu fark edilmektedir. Yele kısmındaki bu bölgenin süs veya zırh olabileceği de düşünülebilir. Bu savaşçının da yine baş, gövde, bacak, ayak ve tek kolu belli olmaktadır. Ayrıca atın dört ayağının da verilmeye çalışıldığı ve baş, gövde, tırnak ve kulaklarının da belirtildiği görülmektedir. İnsanın sağ ayağının hemen sağında bulunan nesnenin ise ne olduğu anlaşılamamaktadır. Sağ tarafta ve sol üstte olan atların da yine baş, gövde, tırnak, yular, kuyruk ve kulakları ile birlikte bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı belirtilmiştir. Sol üstte bulunan atın yularının biraz kalın çizildiği görülmektedir. Üzerinde savaşçıları bulunan atların üçünün de sol tarafa doğru koşar bir vaziyette oldukları fark edilmektedir. Bu sahnenin bir av ya da savaş sahnesini anlatmak istediği kanaatindeyiz. Ayrıca gagalama tekniği ile yapılmış olan panodaki atlı savaşçıların farklı tarzlardaki çizimlerinden dolayı farklı farklı dönemlerde çizilmiş oldukları düşüncesindeyiz.

4.1.5.3. Khölsöötiiin Göl Petroglifleri

2005 yılında Moğol Altay Projesi üyeleri tarafından bulunmuş olan Khölsöötiiin Göl petroglif alanı Tsengel Khairkhan Uul Buzulları Bölgesi'nde bulunmaktadır. Bu göl suları Tsengel Khairkhan Uul buzullarından başlayarak doğu tarafta yer alan Sagsay Gölü'ne akmaktadır. Petroglif alanının bulunduğu alan buzullarla kaplı bir bölge olduğu için ulaşım son derece zordur. Alanda dans eden insanlar, geyik, atlı süvari, yaban domuzu ve boğa gibi birçok petroglif bulunmaktadır. Bölgede yer alan petroglifler Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na tarihlenmektedir (Jacobson-Tepfer, 2012: 178-179; Jacobson-Tepfer, 2019: 141-142, 284, 295, 312).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri³⁵

Tunç Çağı Petroglifleri

(Jacobson-Tepfer, 2019: 142)

Yukarıda verilmiş olan fotodaki panoda baş, gövde, kulak, kuyruk ve yuları belirtilmiş, bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı çizilmiş, üzerinde sürücüsü olan bir at tasviri görülmektedir. Atın yularının bağlı olduğu ağız kısmı da belirtilmeye çalışılmıştır. Sürücünün baş, gövde ve kolları çizilmiştir. Ayrıca iki yana doğru açık olan kollarından sol taraftakinde silah, hayvan veya sancak benzeri bir nesnenin de bulunduğu fark edilmektedir. Ağır tempoda koşar bir vaziyette ve yuları sürücüsü tarafından tutulmuş olan tasvirin gagalama tekniği ile işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Silahı olmayan normal bir insanın at üzerindeki halinin aktarılmış olduğu bu sahnenin, gerçek bir sahneye ait olabileceği gibi hayali bir çizim olabileceğini de düşünmekteyiz.

4.1.5.4. Arhangay (Arkhangai) Petroglifleri

Moğolistan'da bulunan bir il olan Arhangay'da 2007 yılında Kore ve Moğollardan oluşan araştırma ekibi yaptıkları araştırmalar sonucunda Tsatsyn Ereg, Tsats Tolgoi ve Ikh Tamir yakınlarında petroglif alanları keşfetmişlerdir. Bu alanlarda maral, geyik, kedi ve kurt gibi birçok tasvir bulmuşlardır. Egiin Göl havzasında bulunan Bichigtiin Uzuur

³⁵ Bu merkezin petrogliflerinin tarihlendirme bilgileri resimlerin altlarında kaynakçası verilmiş olan E. Jacobson-Tepfer'in kaynağından alınmıştır. Jacobson-Tepfer, 2019: 1 vd.

sahasında ise Honeychurch-Amartövshin takımının üyeleri atlı süvari, dağ keçisi, maral ve elinde av silahı olan insan gibi birçok çizim bulunan petroglif alanı keşfetmişlerdir (Somuncuoğlu, 2008: 55 vd.; Jacobson-Tepfer, 2012: 189-191).

Arhangay bölgesi özellikle Türk tarihi açısından da son derece önemli bir bölgedir. Bölgede yer alan Nomgon Vadisi'ndeki araştırmalar sonucunda Ağustos 2022 tarihinde Türk adının geçmiş olduğu en eski yazıt olan İlteriş Kutluğ Kağan yazıtı bulunmuştur. Uluslararası Türk Akademisi ile Moğol Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılan çalışmalar neticesinde bölgeden çıkarılan yazıtın 7. yüzyılda yazıldığı ve Göktürk hükümdarlarından Bilge Kağan ve Kültigin'in babası İlteriş Kutluğ Kağan'a ait olduğu tespit edilmiştir. Bölgede ayrıca çok sayıda balbal, İlteriş Kutluğ Kağan'a ait olan bir külliye ve çeşitli buluntular da ele geçirilmiştir. 23 Ağustos 2022 tarihinde Türk Akademisi Başkanı Darhan Kızıralı tarafından yapılan açıklamayla duyurulan bu keşif bölgeyi son derece önemli bir konuma getirmektedir (<https://www.sde.org.tr/kultur-sanat/ilteris-kutluk-kaganin-yazitinda-eski-turk-yazilari-bulundu-haberi-27460>; <https://millidusunce.com/ilteris-kutlug-kaganin-anit-kompleksi-ve-yaziti-bulundu/>; <https://qha.com.tr/haberler/turk-akademisi-kutluk-kagan-yaziti-hakkindaki-tartismalara-yanit-verdi/435775/> Erişim Tarihi: 07.09.2022).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2008: 56)

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 65)

Birinci fotodaki panonun üzerinde at ve bazılarının yarısı bazılarının tam olarak görüldüğü dağ keçisi gibi hayvan tasvirleriyle beraber bir tane insan figürü bulunmaktadır. Panoda bulunan hayvanların hemen hemen hepsinin uzuvlarının verilmiş olduğu fark edilmektedir. İkinci fotoda yakından hali verilmiş olan atın insan tarafından yuları tutulmuş bir şekilde ve durur bir vaziyette çizildiği görülmektedir. Atın bir ön ve bir arka ayağı ile beraber, tırnak, yular, kuyruk, baş, gövde ve kulakları belirtilmiştir. Önünde duran baş, gövde, kol, ayak ve bacakları çizilmiş insanın ise oldukça karmaşık bir halde verildiği ve sağ elinde atın yuları sol elinde ise kılıç veya mızrak benzeri ince uzun bir nesne olduğu görülmektedir. Ayrıca insanın ayağındaki ayakkabıları ve başında tüylü miğfere benzeyen bir şapka türü nesnenin ya da bağlanmış olarak geriye doğru sarkan saçlarının da olduğu fark edilmektedir. Atın yularını tutan insanın sağ tarafa yani atın önüne doğru diz kapaklarından sırtüstü yatık olarak çizildiği görülmektedir. Atın tam altında çizilmiş olan nesnenin ise baş, gövde, kulak ve kuyruk ile birlikte bir ön ve bir arka ayağı verilmiş olan ceylan benzeri ölü bir hayvan olduğu fark edilmektedir.

Birinci fotoda tam halini gördüğümüz gagalama tekniği ile yapılmış olan bu panoda, yabani hayvanların bulunduğu bir yaban hayatının ve sağ alt köşede bir avcı tarafından yapılmakta olan av sahnesinin anlatılmak istendiği anlaşılmaktadır. İkinci fotoda yakından halini vermiş olduğumuz av sahnesinde atlı avcının sol elinde bulunan kılıç veya mızrak benzeri ince uzun nesne ile atın altında bulunan ve ceylana benzeyen

hayvanı avlamış olduğu gör÷lmektedir. Büyük bir ihtimalle at üzerinde koşar bir halde iken elindeki kılıç veya mızrak benzeri nesneyi hayvana sapladığı için bu şekilde yere düşer gibi yatık bir şekilde çizilmiştir. Elinde bulunan kılıç veya mızrak benzeri nesnenin hayvanın sırtına sokulu bir halde verilmesi de bu ihtimali güçlendirmektedir. Aldığı darbe sonucu ölmüş olduğu fark edilen hayvanın baş tarafının aşağı doğru kuyruk tarafının ise yukarı doğru olduğu gör÷lmektedir.

Foto 3: (Somuncuoğlu, 2008: 61)

Üçüncü fotoda at, atlı sürücü, köpek veya kurt, geyik, koyun ve dağ keçisi gibi hayvan tasvirlerinin verilmiş olduğu karmaşık bir pano gör÷lmektedir. Panoda üç at tasviri bulunmaktadır. Bu atlar panonun orta tarafının en solundan sağa doğru, birbiri ardınca sıralı bir şekilde çizilmişlerdir. Atların üçünün de bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı, başı, gövdesi, kuyruğu ve yelesinin belirtildiğı, kulak ve bir gözünün de kısmen de olsa çizildiğı gör÷lmektedir. Sağdan en öndeki atın üzerinde sürücüsünün bulunduğu ve elindeki mızrak benzeri uzun bir nesneyi önünde kaçırmakta olan dağ keçisi ve diğer hayvanlara doğru atmak üzere havada tuttuğu fark edilmektedir. Bu kişinin baş, gövde, kol ve başındaki şapkası belirtilmiştir. Arkasında bulunan atın üzerinde ise bizim insan olabileceğini düşündüğümüz ama çok tuhaf bir şekilde çizilmiş olan bir figür gör÷lmektedir. Bu figür at üzerinde ayağı kalkmaya çalışan bir insanı andırmaktadır. Bu figürün de yine baş, gövde, ayak ve kolları belli edilmeye çalışılmıştır. En solda ve en

arkada bulunan atın ise üzerinde herhangi bir şeyin olmadığı fark edilmektedir. Ayrıca panoda yer alan hayvanlardan kimilerinin tüm, kimilerinin ise birkaç uzuvunun belirtildiği görülmektedir. Sağdan en altta yer alan kurt benzeri hayvanın kuyruğu ve sağdan en yukarda, diğer kayada bulunan geyiğin boynuzları da oldukça dikkat çekmektedir. Geneli itibari ile gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu panonun bir av sahnesini anlattığı kanaatindeyiz.

4.1.5.5. Khoilogiin Göl Petroglifleri

Moğolistan'da keşfedilmiş bir diğer petroglif alanı Khoilogiin Göl'dür. Bu alanda özellikle Erken Demir Çağı'na tarihlenen atlı süvari çizimi oldukça önemlidir. Bu petroglif İskitler ile ilişkilendirilmektedir ve Pazırık Kurganları'ndan çıkan resimlerle benzerlik göstermektedir (Jacobson-Tepfer, 2012: 179 Jacobson-Tepfer, 2019: 108).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri³⁶

Erken Demir Çağ Petroglifleri

(Jacobson-Tepfer, 2019: 108)

Fotodaki panoda koşar bir halde verilmiş olan atın üzerinde bulunan süvarinin başı, kolları, bacakları, ayakları, miğfer benzeri üçgen şapkası ve vücudu oldukça net bir şekilde çizilmiştir. Üzerindeki dar elbisesi ve ayaklarındaki bot benzeri ayakkabıları

³⁶ Bu merkezin petrogliflerinin tarihlendirme bilgileri resimlerin altlarında kaynakçası verilmiş olan E. Jacobson-Tepfer'in kaynağından alınmıştır. Jacobson-Tepfer, 2019: 1 vd.

verilmeye çalışılmıştır. Sağ eliyle belinde bulunan kılıcının kabzasını veya arkasındaki yayını, sol eliyle ise atın yularını tuttuğu fark edilmektedir. Arkasındaki yay gibi duran kısım atın eyeri de olabilir fakat ortasının boş olması ve uçtan arkaya sallanan ipinin belirtilmesi yay olma ihtimalini arttırmaktadır. Atın ağzının açık olduğu ve ağzında gem bulunduğu görülmektedir. Kuyruk kısmı da sanki örgülü gibi uca doğru gittikçe incelmektedir. Baş, gövde, kulak, ayak ve kuyruğu verilmiş olan atın boynunun üst kısmında görülen çıkıntılar, ata giydirilmiş olan bir süse ya da zırha ait olduğunu düşünmekteyiz. Bu kısım atın bağlanmış veya kesilmiş olan yeleleri de olabilir fakat çıkıntıların kıl gibi yumuşak değil de sert bir cisim gibi dümdüz olarak belirtilmesinden dolayı, burasının zırh veya süs olma düşüncesi bize daha mantıklı gelmektedir. Bu durumun atın baş kısmında da söz konusu olduğunu ve orada da yine çıkıntıları olan zırh veya süs benzeri bir şeyin belirtilmeye çalışıldığını fark etmekteyiz. Her ne kadar arka ayaklarının tırnak bölümü tahrip olmuş olsa da ön ayaklarına baktığımızda toynak ve tırnaklarının da belirtilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Sanatçının burada atlı bir savaşçıyı anlatmak istediği oldukça açıktır. Gagalama tekniğiyle yapılmış olan bu tasvirin Pazırık Kurganları'ndan çıkan İskit tipi atlı süvariye benzemesi de petroglifi oldukça önemli kılmaktadır.

4.1.5.6. Mandal Hayrhan Petroglifleri

3 dağın zirvelerinin düz bir şekilde olmasından dolayı Türkçede “3 Tepsi Dağ” anlamına gelen Mandal Hayrhan, Moğolistan sınırları içerisinde bulunan diğer bir önemli petroglif alanıdır. Alanda atlar, geyikler, dağ keçileri, atlı süvariler, elinde ok ve yay olan insanlar, tekerlekli arabalar gibi birçok petroglif ile beraber bir de Göktürk alfabesi ile yazılmış olan yazı bulunmaktadır (Somuncuoğlu, 2008: 112 vd.).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2008: 123)

Birinci fotoda bir tane dağ keçisi, bir tane ona benzeyen ama başı gözükmeyen hayvan, bir tane bu hayvanın altında ne olduğu anlaşılamayan hayvan benzeri nesne ve bir tane de sürücüsü üzerinde gibi verilmiş at tasviri görülmektedir. Koşar vaziyette olan dağ keçisinin baş, gövde, boynuz, bir ön ve bir arka ayağı ile beraber kuyruğu da verilmiştir. Bu hayvanın hemen arkasında ve tersi yönde koşmakta olan fakat başı bulunmayan dağ keçisi veya ceylan benzeri hayvanın da boyun, gövde ve ayakları belirtilmiştir. Kuyruğunun ise çok kısa olduğu fark edilmektedir. Atın üzerinde gibi duran sürücünün baş ve gövdesi dışındaki uzuvlarının pek net olmadığı görülmektedir. Ayrıca sürücünün elinde atın başına doğru uzatılmış sopa, kılıç veya mızrak olabileceğini düşündüğümüz uzun ince bir nesne de bulunmaktadır. Bu nesne atın yuları da olabilir fakat atın bize taraf olan kısmındaki baş bölgesinde yular ipine benzer bir çizim bulunmadığı için bu nesnenin daha çok sopa, kılıç veya mızrak benzeri bir nesne olduğunu düşünmekteyiz. Petroglifte verilmiş olan atın baş, gövde, kuyruk, yele ve ayakları belirtilmiştir. Hareketli bir halde çizilmiş olan atın hemen alt kısmında ya sonradan yapılan ya da tahrip olduğu görülen ne olduğu anlaşılamayan farklı bir çizim daha bulunmaktadır. Bu kısmın atı emmeye çalışan yavrusu veya atın arka ayağı olma ihtimalleri vardır. Atın arka ve ön ayaklarının ortalarının boş bırakılarak diğer ayaklarının da belirtilmeye çalışılmasından dolayı arka ayakların yanında bulunan bu bölgenin ayak

olma ihtimalini düşük görmekteyiz. Koşar bir halde ve üzerinde sürücüsü bulunurken yavru bir atın annesini emmesinin zor hatta imkânsız olduğunu düşündüğümüzden, atın üzerinde gibi gözükken kişinin aslında atın diğer tarafında yerde olarak belirtilmek istenmiş olabileceğini tahmin etmekteyiz. Sürücünün atın sırtında değil de daha çok boyun tarafında gözükmekinden dolayı bu düşüncemizin mantıklı olabileceği kanaatindeyiz. Bu nedenle de gagalama tekniği ile çizilmiş olan panodaki bu sahnenin hayvanlarını otlatmakta olan bir insan ile beraber bu esnada yavrusunu emzirmekte olan bir anne atı anlatmak istediğini düşünmekteyiz.

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 126)

İkinci fotoda eşeğe de benzeyen ama bizim duruş, gövde ve kuyruklarından dolayı at olduklarını düşündüğümüz baş, gövde, kuyruk, ayak, kulak ve cinsel organları belirtilmiş olan dört tane at tasviri ve bir tane de saban veya at arabası olduğunu düşündüğümüz yukarıdaki diğer merkezlerde de karşılaştığımız karpuz tekerlekli bir araba bulunmaktadır. Arabanın dört atın bağlanabileceği şekilde ortadaki uzun sapının sağ ve sol tarafına yapılmış olan dört kısım net bir şekilde görülmektedir. Ayrıca iki tekerleğinin arasındaki orta kısımda yapılmış yuvarlak bir nesne ve bu nesneye bağlı arka tarafa doğru giden ince uzun bir nesne daha bulunmaktadır. Arabanın hemen arkasında ve panonun sol üst kısmında da bir insan silüetine benzeyen çizim bulunmaktadır ama bu çizimin insan olduğu kesin değildir. Atların dördü de aynı yönde ve koşar bir vaziyette

verilmişlerdir. Ayrıca kulakları da oldukça abartılı çizilmiştir. Panodaki arabanın arkasında bulunan sapından dolayı bir sabana benzediği açıkça bellidir fakat bu bölümün başka bir araba ya da kasaya bağlanan bir birleştirme aparatı olabileceği de düşünülebilir.

Gagalama tekniği ile yapılmış olan panoda herhangi bir kasa ya da başka bir araba olmamasından dolayı bu sahnede sanatçının bizlere sabanla yapılan bir tarım işinden sonraki anı anlatmak istediğini düşünmekteyiz. Sabandan ayrılan atlar büyük bir ihtimalle yemek yemeye, su içmeye veya ahır ya da ağılarına doğru hızlıca gitmektedirler.

4.1.5.7. Gobi Çölü Petroglifleri

Gobi Çölü de tıpkı diğer alanlar gibi petroglif bakımından oldukça zengindir. Alanda köpek eğitimi yapan insan, ok atan insanlar, yavrularını emziren atlar, yularlanan atlar gibi birçok petroglif ile beraber Göktürk, Moğol ve Çince yazılmış yazılar da bulunmaktadır (Somuncuoğlu, 2008: 77 vd.).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2008: 78)

Birinci fotodaki panoda iki dişi atın iki yavru atı emzirme sahnesi verilmiştir. Panoda bulunan atların tümünün bir ön ve bir arka olmak üzere iki ayağı, başı, gövdesi, kulakları ve kuyruğu belirtilmiştir. Dişi atlar sağ tarafa doğru durur bir şekilde, yavru atlar ise dişi atların hemen altında, dişi atların memelerinden süt emer biçimde ve onların tam tersi durur bir şekilde resmedilmişlerdir. Ayrıca dişi atların tırnakları da belli edilmeye çalışılmıştır. Özellikle öndeki büyük atın tırnakları oldukça bellidir.

Gagalama tekniği ile yapılmış olan panodaki atların bölgede insan bulunmamasından dolayı yabani olabilecekleri de düşünülebilir fakat aynı bölgeden çekilmiş olan aşağıdaki fotolardaki sahnelerde, aynı tipteki atların insanlar tarafından tutulmak suretiyle yavrularını emzirdikleri görüldüğü için bu atların da evcil atlar olduklarını düşünmekteyiz. Bundan dolayı bu sahnenin evcil atların yavrularını emzirme sahnesini anlatmış olduğu kanaatindeyiz.

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 78)

İkinci fotodaki panoda sol taraftan en yukarda duran ve sadece ön ayağı, başı ve gövdesinin arka ayaklara kadar olan kısmı verilmiş olan at ile beraber yavrular da dâhil olmak üzere toplamda on at, bir köpek ve üç insan tasviri bulunmaktadır. Köpeğin baş, gövde, bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte kulakları belirtilmiştir. Kuyruğu çok az belli olmaktadır. Ayrıca soldan ikinci atın önünde insana da benzeyen bir başka nesnenin de belirtilmeye çalışıldığı fark edilmektedir. Buradaki dört dişi atın da yine yukarıdaki fotoda olduğu gibi yavrularını emzirdikleri görülmektedir. Sağdan ikinci atta iki diğer atlarda bir tane yavru bulunmaktadır. Dişi atlar sağ tarafa doğru durur bir şekilde, yavru atlar ise dişi atların hemen altında, atların memelerinden süt emer biçimde ve onların tam tersi durur bir şekilde resmedilmişlerdir. Dişi atlar oldukça belirgin bir şekilde çizilmişlerdir fakat yavru atların baş, gövde ve ayakları haricinde diğer bölgeleri pek belli değildir. Ayaklardan da en fazla iki tanesi belli olmakta, kimi yavru atların ise kafası dahi belli olmamaktadır. Sağdan ikinci dişi atın altında bulunan iki yavru atın, dişi atın ön

bacaklarının arasından ve yanından, memelerini emdikleri gösterilmeye çalışılmıştır. Dişi atların baş, gövde, bir ön ve bir arka ayak, kuyruk, kulak ve tırnakları belirtilerek, kuyrukları abartılı bir şekilde oldukça uzun çizilmiştir. Bu abartının sağdan birinci ve ikinciatta oldukça fazla olduğu görülmektedir. Yanında duran bir köpek ile beraber en soldaki insanın iki, en sağdaki iki insanın ise her birinin birer atın başında durur bir şekilde verilmiş olduğu ve en sağdakinin belinde kılıç kınına benzer bir şeyin bulunduğu da görülmektedir. Bu kişilerin hepsinin baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belirtilmiştir. Orta Asya’da eskiden beri yapılmakta olan at yetiştiriciliğine güzel bir örnek teşkil eden bu sahnedeki petrogliflerin, gagalama tekniği ile yapıldıkları anlaşılmaktadır. Bu da bizlere bölgedeki at yetiştiriciliğinin arttığını ve atın insanın hayatında önemli bir konuma geldiğini göstermektedir.

Foto 3: (Somuncuoğlu, 2008: 81)

Üçüncü fotodaki panoda yavrusunu emziren bir dişi at ve bu dişi atın biri kuyruğundan biri yularından tutmuş olan iki insan görülmektedir. Panodaki atların ikisinin de gövde, kuyruk, bir ön ve bir arka ayağı belirtilmiştir. Dişi atın başının belirtildiği yavrusunun ise başının belirtilmediği görülmektedir. Kulakları oldukça abartılı bir şekilde uzun olarak verilmiş olan dişi atın kuyruğu da yine aynı şekilde ince ve uzundur. Yavru atın yani tayın ise kuyruğu kısadır ve ucundaki püskülleri belli olmaktadır. Baş, gövde, bacak, ayak ve kolları verilmiş olan insanlardan özellikle solda atın kuyruğunu tutmakta olanının saçlarının iki yana ayrıldığı fark edilmektedir. Bu kişi

sağ eliyle saçını sol eliyle de atın kuyruğunu tutmaktadır. Bu saç tipinden dolayı küçük bir kız olduğu da düşünülebilir. Bu kişinin ayrıca bacaklarının arasında cinsel organı ya da hançerinin kını olabilecek bir çıkıntısının da bulunduğu görülmektedir. Sağda bulunan insanın da örgülü olarak yukarı doğru uzayan ve daha sonra geriye doğru dümdüz giden saçı belirtilmiştir. Bu kısmın orta tarafında yatay olarak yapılmış derin bir oyma çizgi bulunmaktadır. Bu şekilde saç kısmını tıpkı bir ucu sivri cadı şapkasına benzetmeye çalışmışlardır fakat biz buranın sonradan eklenmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca her iki insanın da ayaklarında ayakkabı olduğunun verilmeye çalışıldığı görülmektedir. İlginç bir şekilde soldaki kişinin ayakları üst üste, sağdaki kişinin ise topuklardan birleşik olarak çizildiği fark edilmektedir. Bu kısımların bağlı gibi oldukları da görülmektedir. Bunlarla beraber dişi atın arka ayağı ile tayın ön ayağının da aynı şekilde bağlı oldukları fark edilmektedir. Yine dişi atın önünde bulunan sağdaki insan da hayvanın yularını koluna bağlamış gibidir. Dişi atın ön ayağının tırnak kısmı da sanki abartılı olarak belirtmeye çalışılmıştır. Ayrıca tayın da arka ayağının yanında diğer arka ayağına benzeyen bir kısım bulunmaktadır. Tüm bu bölgelerin sonradan da eklenmiş olabileceği düşünülebilir fakat sahneye ait oldukları ve mitolojik veya farklı bir anlam içerdikleri de akla gelmektedir. Ayrıca gerçek bir sahneyi değil de sahneyi çizen sanatçının hayalindeki bir at emzirme sahnesini anlatan bir pano olduğu da düşünülebilir.

Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu at emzirme sahnesinin mitolojik bir sahne olabileceğini de düşünsek te gerçek bir sahneye ait olduğu düşüncesi daha ağır basmaktadır. Bize göre sağdaki insanın kolundaki atın yuları at kaçmasın diye insanın koluna bağlıdır ve bu kişinin ayakları da topuklardan birleşik olarak durmaktadır fakat bağlı değildir. Bu kişinin saçı uzun ve örgülüdür. Örgülü olan saçına daha sonra da yatay bir çizgi eklenerek cadı şapkası benzetmesi verilmeye çalışılmıştır. Solda bulunan diğer insanın da ayakları oldukça yakın çizildiği için birleşik durmaktadır fakat bağlı değildirler. Kafasındaki kollara da benzeyen kısımlar iki yana ayrılmış olan saçlarıdır. Bu kişi sağ eliyle saçını tuttuğu için kolunun sanki kafasından çıkmış gibi olduğu anlaşılmaktadır. Sol taraftaki saç da atın kuyruğunu tutan koluna yakın olduğu için bu da sanki kafasından geliyormuş gibi görünmektedir. Bu kişinin saçlarından dolayı küçük veya büyük bir bayan olduğu da düşünülebilir fakat elbise belirtilmediği için kesin olarak bayandır diyemiyoruz. Altta verilmiş olan tayın arka ayağının yanında bulunan çıkıntı büyük ihtimalle diğer ayağıdır ama sonradan eklenmiş olma ihtimali de bulunmaktadır.

Ön ayağının dişi atın arka ayağına bağlı gibi verilmesi de yavru atın kaçmaması için alınmış bir önlem olabilir. Bu sahnenin Chertomlyk Kurganı'ndan çıkan Amfora üzerindeki İskitler'in vahşi atları evcilleştirme sahneleriyle benzer olduklarını görmekteyiz.³⁷ Bu yüzden biz bu sahnenin iki insanın başında durduğu vahşi bir atın yavrusunu emzirme sahnesi olduğunu düşünmekteyiz. Bağlanmış olan iplerin ise hayvanın kaçmaması ve insanlara alışması için atılmış oldukları kanaatindeyiz. Kişilerin değişik biçimlerde çizilmiş olmalarından dolayı gerçek veya mitolojik olup olmadıklarına ise tam karar verememekteyiz. Ama her ne olursa olsun bu sahnenin Chertomlyk Kurganı'ndan çıkan sahne ile benzer olmasından dolayı İskitler ile bağlantılı olduğunu düşünmekteyiz.

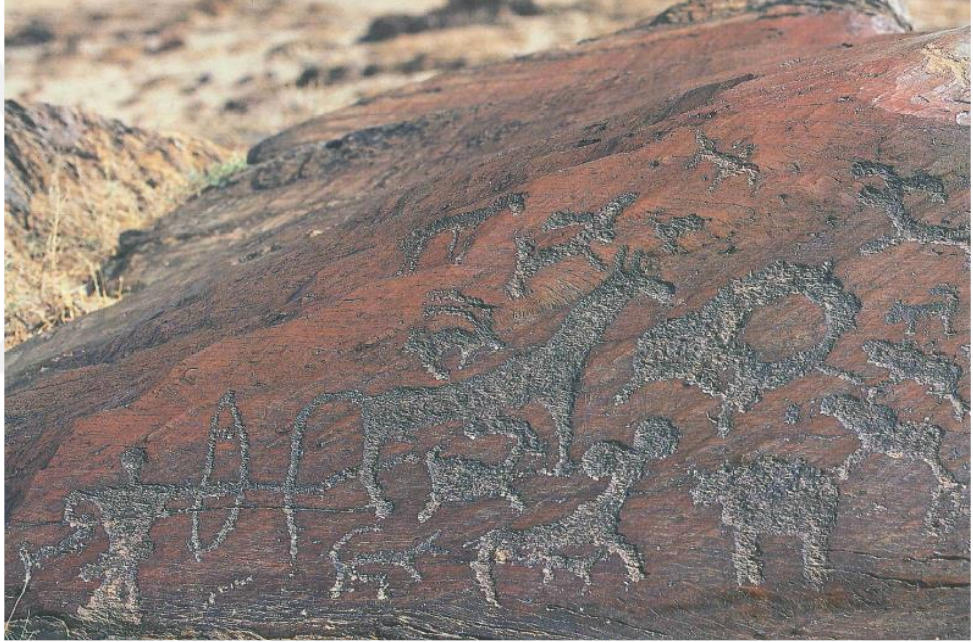

Foto 4: (Somuncuoğlu, 2008: 82)

Dördüncü fotodaki gagalama tekniği ile yapılmış panoda, sol tarafta elindeki ok ve yayıyla beraber ava çıkmış olan bir avcı, onun hemen önünde durmakta olan atı, yanındaki ve sürünün içerisindeki köpekleri ile birlikte avcının önünde kaçışmakta olan boğa, dağ keçisi ve koç gibi birçok hayvanın tasvir edildiği bir sahne görülmektedir. Sanatçının burada bir av sahnesini anlattığı oldukça açıktır. Sol tarafta bulunan avcının baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belirtilmiştir. Üzerinde bir giysi olduğu ve belinden kemerle bağlandığı fark edilmektedir. Ayrıca belinin sağ tarafında bulunan sadağı ve sol

³⁷ Bu sahneleri en sondaki bölümde etraflı bir şekilde karşılaştırdık. Hem bu sahnenin hem de diğer benzer sahnelerin karşılaştırmaları için son bölüme bakınız.

tarafında yer aldığı bacaklarının arasından belirtilmiş olan kılıç veya hançerin kını görülebilmektedir. Dar bir pantolon giydiği ve ayaklarında bot benzeri bir ayakkabının bulunduğu da anlaşılabilmektedir. Çevrede kaçışmakta olan hayvanların da hemen hemen tümünün bütün uzuvları belirtilmiştir. Oldukça düzgün ve belirgin bir şekilde çizilmiş olan panodaki atın bir ön ve bir arka ayağıyla birlikte baş, gövde, kuyruk, tırnak, toynak, kulak ve cinsel organı da verilmiştir. Panonun en yukarısında taya benzer bir hayvan daha görülmektedir. Durur bir halde olan bu hayvanın da bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte baş, gövde, kuyruk ve kulakları belirtilmiştir. Her ne kadar taya benzese de kulak yapısı ve duruşundan dolayı biz bu hayvanın eşek olduğunu düşünmekteyiz.

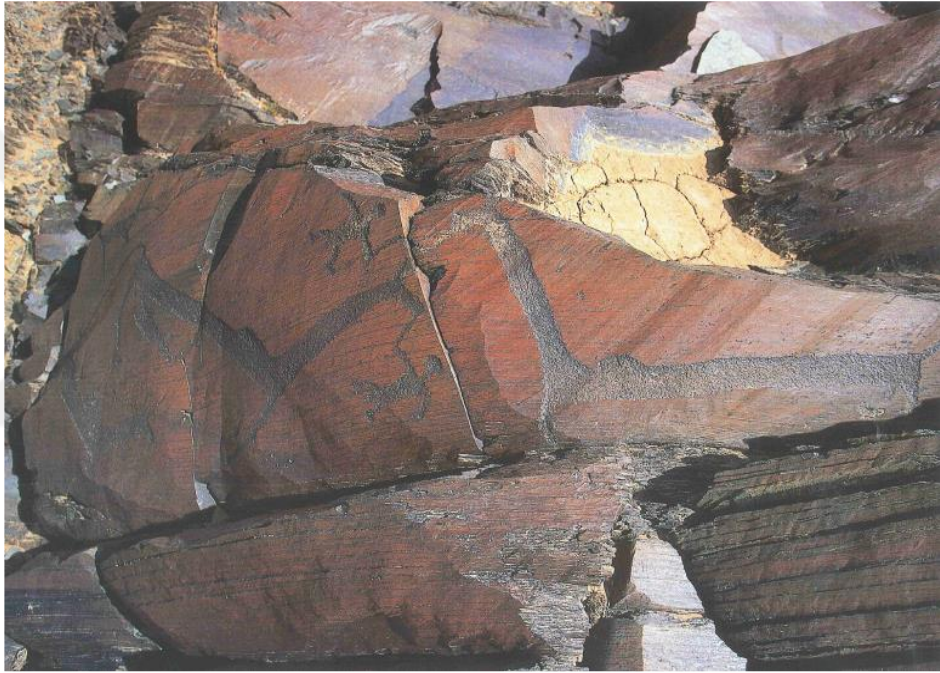

Foto 5: (Somuncuoğlu, 2008: 84)

Beşinci fotoda bedenleri ve boyunları oldukça uzun olarak çizilmiş olan iki at ve bu atların yularlarını tutan iki insan ile beraber, sol alt köşede başı ve gövdesinin arka ayaklara kadar olan kısmı belli olan at veya ceylan benzeri bir hayvan ile soldaki atın arkasında duran başı, bir ön ayağı ve boynuza benzer iki çıkıntısı bulunan dağ keçisi veya geyik benzeri başka bir hayvan tasviri yer almaktadır. Ayrıca soldaki atın altında taya benzer bir hayvan daha bulunmaktadır. Sol alt köşede ve soldaki atın arkasında bulunan hayvanların tam olarak hangi hayvan oldukları anlaşılamamaktadır. Boyunları ve gövdeleri abartılı bir şekilde uzun ve karşılıklı durur pozisyonda çizilmiş olan atların her ikisinin de bir ön ve bir arka ayağı ile beraber baş, gövde, yular, kulak ve kuyrukları

belirtilmiştir. Arka ayaklarının gövde ile birleştiği yerde meme veya cinsel organı olabilecek iki çıkıntı da bulunmaktadır. Her iki atı da yularından bir insanın tuttuğu görülmektedir. İnsanların ikisinin de baş, gövde, kol, bacak ve ayakları belirtilmiştir. İki insanın da üzerinde giysi bulunduğu ve bu giysilerin belde kemerle bağlandığı fark edilmektedir. Pantolonları oldukça dardır ve ayaklarında bot benzeri bir ayakkabı var gibidir. İkisinin de belinde kınlarının uçları bacaklarının arasından görünen kılıç veya hançer benzeri bir nesne yer almaktadır. Yine iki atın da sırtlarının boyun bölgelerine yakın yerlerinde ne olduğu anlaşılamayan birer çıkıntı da bulunmaktadır. Sol taraftaki atın tırnaklarının da belirtilmeye çalışıldığı ve altında emzirmekte olduğu taya benzer hayvanın da baş ve gövdesi fark edilmektedir. Bu hayvanın başka bir hayvan olduğu da düşünülebilir fakat atın memesini emer gibi verildiği için biz tay olduğunu düşünmekteyiz. Sağ taraftaki atın ise kuyruğunun ve ayaklarının çok az bir bölümü görülmektedir. Bu sorunun taşın yapısından ya da fotoğrafın yakın çekiminden dolayı oluşmuş olabileceği kanaatindeyiz. Yine bu nedenlerden dolayı bu atın da altında bulunan tay benzeri hayvanın sadece kafası görülebilmektedir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu sahnenin de ikinci ve üçüncü çizimlerde olduğu gibi yavru atları emziren dişi atları anlatmak istemiş olduğu düşüncesindeyiz.

Foto 6: (Somuncuoğlu, 2008: 84)

Altıncı fotodaki panoda ön ayağının pozisyonundan dolayı ağır tempoda koşar bir halde verilmek istendiğini anladığımız at tasvirinin bir ön ve bir arka ayağı ile beraber baş, gövde, kuyruk, kulak ve cinsel organı belirtilmiştir. Ayrıca arka ayağının tırnağı da

verilmeye çalışılmıştır. Petroglifin gagalama tekniği ile yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Cinsel organı kısmındaki bölümün tamamlanmamış bir yavru at olabileceği de aklımıza gelmektedir. Bu takdirde bu petroglif de yine yukarıdakiler gibi bir at emzirme sahnesine ait olabilir. Hem atın duruşu hem de alt tarafın tamamlanmamış olması bu düşüncüyü zayıflatmış olsa da biz bu düşüncenin doğruluk payının yüksek olduğu kanaatindeyiz.

Foto 7: (Somuncuoğlu, 2008: 86)

Yedinci fotodaki panoda üzerlerinde sürücüleri olan ve bir ön ve bir arka ayakları ile birlikte başları, gövdeleri, kuyrukları ve kulakları da verilmiş olan dört tane at tasviri ile beraber sağ alt köşede belirtilmiş olan üç tane dağ keçisi figürü görülmektedir. Koşar bir halde olan dağ keçilerinin bir ön ve bir arka ayakları ile beraber baş, gövde, boynuz ve kulakları belirtilmiştir. Atlardan alt taraftan solda bulunan atın diğerlerine nazaran daha detaylı çizildiği ve toynak ve tırnaklarının da verildiği görülmektedir. Diğer üç atın vücutları tek hat şeklinde belirtilmişken bu atın vücudu boyundan arka ayaklara kadar çift hat olarak çizilmiştir. Yine diğer üç atın kuyruklarının püskülleri belirtilmeye çalışılmışken bu atın kuyruğunun sanki örgülü gibi püskülsüz ve düz bir halde resmedilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Veya kuyruk kısmındaki kırktan dolayı püsküllü kısmın düşmüş olabileceği de akıllara gelmektedir. Yine alt taraftan soldaki bu atın hemen önünde kuyruk ve bir arka ayağı görülen başka bir hayvanın daha var olduğu fark edilmektedir. Koşar bir vaziyette çizilmiş olan atlardan en altta bulunan ikisinin üzerlerindeki sürücülerinin sağ

elleriyle atların yelelerinin olduğu boyun b6lgelerini, sol elleriyle de orak, tırpan veya baltaya benzer bir nesneyi tuttukları gör6lmektedir. Bu iki atın s6r6c6lerinin baş, g6vde ve bacakları verilerek diğ6r s6r6c6lere g6re daha belirgin bir şekilde çizildikleri de anlaşılmaktadır. Yine bu s6r6c6lerin başlarında miğfere benzer şapka t6r6 bir çizimin de olduğu g6r6lmektedir. Bu kısım yukarı doğru 6r6lerek uçları geriye doğru sarkan saçları da olabilir. Ayrıca alttan ikinci atın cinsel organı da belirtilmiştir ve bu kişi elindeki orak, tırpan veya baltaya benzer aletle sol tarafında bulunan dağ keçisini nerdeyse avlamak 6zeredir. Hem bu sahneden hem de kaçışmakta olan hayvanlardan dolayı gaga lama tekniği ile yapılmış olan bu panonun bir av sahnesini anlattığını d6ř6nmekteyiz. Ayrıca bu panonun sol 6st tarafına d6şen bir diğ6r kayada da petroglifler olduğu g6r6lmektedir fakat çok k66k oldukları için ne oldukları anlaşılamamaktadır.

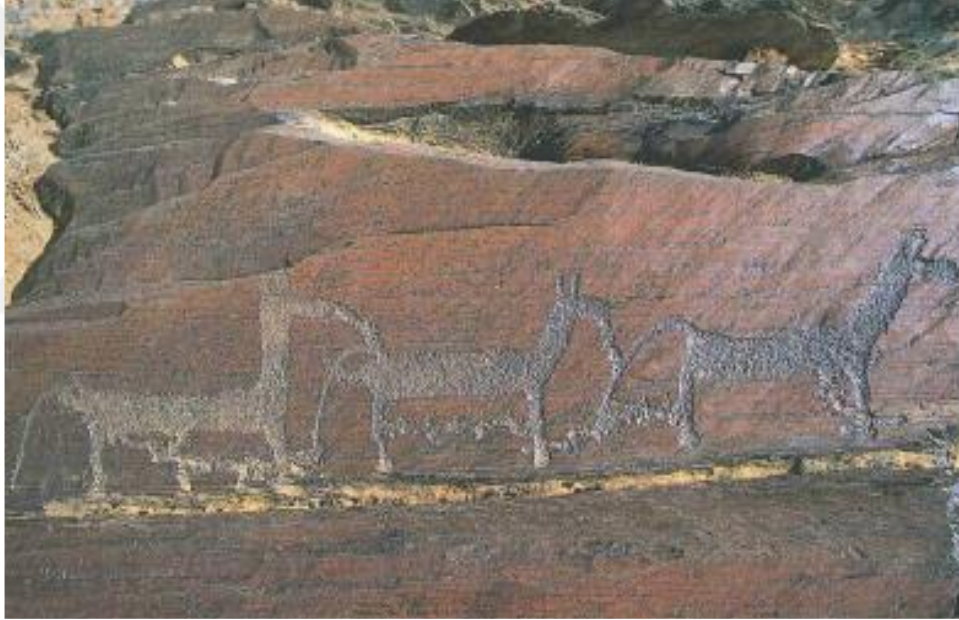

Foto 8: (Somuncuoğlu, 2008: 87)

Sekizinci fotodaki panoda 6 tane at tasviri ile beraber en soldakinin altında bu atı emer bir şekilde verilmiş olan bir tay tasviri g6r6lmektedir. Tayın baş, g6vde bir 6n ve bir arka ayağı belli olmaktadır. Ortadaki atın altında ise bu atın arka ayağından başlayıp kıvrımlı bir şekilde çizilmiş olan ve en 6ndeki atın arka ayağına kadar uzanan ip veya farklı bir nesnenin daha olduğu fark edilmektedir. Bu nesne ile bu iki at sanki ayaklarından birbirlerine bağlı olarak verilmek istenmiştir. Ayrıca arkadaki ve ortadaki atın ağız kısımlarından gelen ipler de yine bu ip benzeri nesneye bağlı gibi verilmiştir. 6n tarafta bulunan atın da 6n ayağının hemen yanındaki çizimde belli olmayan sol ayak

tarafından aşağıya, sağ ayak tarafına doğru sarkan ip benzeri bir nesnenin olduğu görülmektedir. Bu nesnenin de arkadaki atlara bağlı olan ip benzeri nesnenin devamı olduğunu düşünmekteyiz ve en öndeki bu atın ayağına bağlandığını fark etmekteyiz. Sağdaki atın ayrıca ağız tarafından sırtına doğru çizilmiş olan yularının bulunduğu da görülmektedir. Ortadaki atın kuyruğunun ise bilerek veya bilmeyerek sırttan çıkmış gibi çizildiğini fark etmekteyiz. Bu kısımda ayrıca ne olduğunu anlamadığımız farklı bir çıkıntı daha bulunmaktadır. Bu çıkıntı az da olsa soldaki atta da vardır. İki atta da bulunan bu çıkıntıların kuyruklara bağlanmış olan ipler olduğu kanaatindeyiz. Üç atında baş, gövde, kulak, ayak, tırnak ve kuyrukları çizilmiştir.

Sahneye baktığımızda üç atın da ip benzeri nesne ile birbirlerine bağlanmış olduklarını görmekteyiz. Bunun nedeninin ise atların otlarken veya yavrularını emzirirken bir yere kaçmalarını engellemek olduğunu düşünmekteyiz. Soldaki atın altında bulunan taydan dolayı diğer atların da yavrularını emzirmek için bekledikleri veya emzirip gönderdikleri fikrindeyiz. Bundan dolayı gagalama tekniği ile yapılmış ve atların durur biçimde resmedilmiş olduğu bu sahnenin, yavrularını emzirmekte olan yabancı atları alıştırmaya sahnesini anlatmak istediği kanaatindeyiz. Aynen üçüncü fotoda olduğu gibi bu sahnenin de Chertomlyk Kurganı'ndan çıkan Amfora üzerindeki İskitler'in vahşi atları evcilleştirme sahneleriyle benzerlik göstermesinden dolayı, bu sahnenin İskitler ile bir bağlantısının olduğunu düşünmekteyiz.

Foto 9: (Somuncuoğlu, 2008: 87)

Dokuzuncu fotodaki panoda atının yularından tutmuş veya onu sevmekte olan baş, gövde, kol, bacak, ayak ve cinsel organı veya belindeki hançer benzeri nesnesi verilmiş olan bir insan figürü görülmektedir. İnsanın başında da şapkası var gibidir. Ayrıca elinde göğsünün bizim bakış açımıza göre sol tarafına doğru uzanmakta olan kılıç veya sopa benzeri bir nesne de bulunmaktadır. Tabi burası sonradan da eklenmiş olabilir. Durur bir vaziyette olan panodaki atın baş, gövde, kulak, kuyruk ve cinsel organı ile beraber bir ön ve bir arka ayağının çizildiği fark edilmektedir. Kuyruğunun altında kuş veya tavuğa da benzeyen bir nesne olduğu da görülmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu panoda sanatçının bizlere atını seven ya da onu yularından tutarak götürmekte olan bir insanı anlatmak istediği düşüncesindeyiz.

Foto 10: (Somuncuoğlu, 2008: 88)

Foto 11: (Somuncuoğlu, 2008: 88)

Onuncu fotoda uzaktan, on birinci fotoda yakından hali verilmiş olan ve üzerinde karşı karşıya çizilmiş iki silahlı savaşçı ile iki at bulunan bir pano görülmektedir. Baş, gövde, bacak, ayak ve kolları verilmiş savaşçıların ellerinde ok ve yay olduğu ve okları birbirlerine ya da tam ortalarında bulunan ince uzun nesneye çevirdikleri görülmektedir. Elleri bulunan yayların uç kısımlarının İskit tipi yaylara da benzediği fark edilmektedir. Sağdaki savaşçının başında sarık benzeri şapka, üzerinde ceket benzeri elbise, belinde kuşağa da benzeyen bir nesne, altında şalvar benzeri bir pantolon ve ayağında bot benzeri bir ayakkabı bulunmaktadır. Soldaki savaşçının başında sarığa veya başka bir modele de benzeyen bir şapka, üzerinde ayaklarına kadar uzanan uzun bir elbise, altında ise dar bir pantolon vardır. Ayağındaki ayakkabıları ise pek belli değildir. Soldaki bu kişinin sağdakinden uzun olduğu anlaşılmaktadır. Savaşçıların arkalarında yer alan atların her ikisinin de baş, gövde, kulak ve kuyruk ile beraber bir ön ve bir arka ayağı da verilmiştir. Atlardan sağda olanının kuyruğu ve ön ayağı abartılı bir şekilde çizilmiştir ve eyeri de belli edilmeye çalışılmıştır. Oyma tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin bir savaş sahnesini ya da ortadaki kütük veya bağlı bir insana da benzeyen nesneden dolayı, bir ok atış talimini anlatmış olabileceğini düşünmekteyiz.

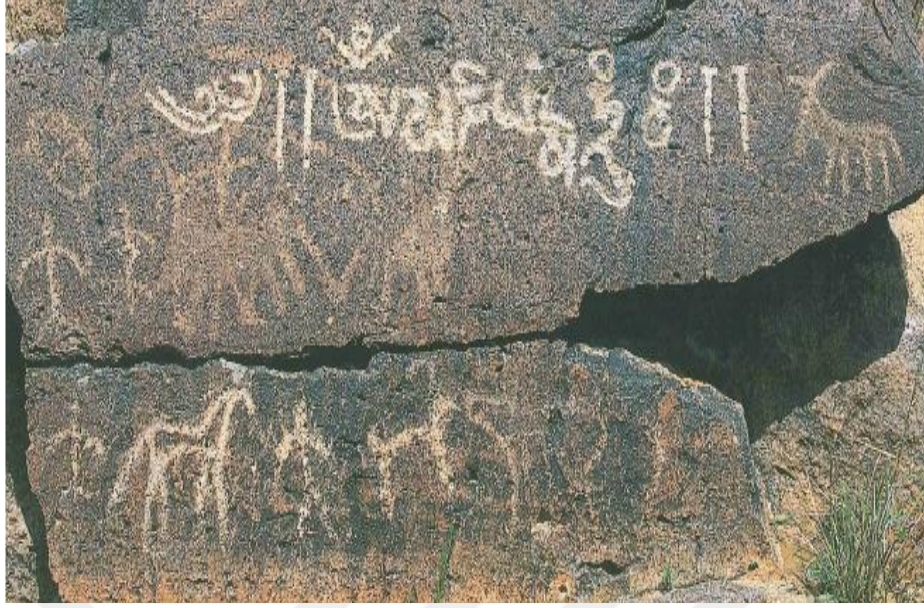

Foto 12: (Somuncuoğlu, 2008: 89)

On ikinci fotodaki panoda 4 insan ile birlikte bir at, bir eşek ve dağ keçisi gibi belli belirsiz birçok tasvirin bulunduğu bir sahne görülmektedir. Tüm insanların baş, gövde, kol ve ayaklarının verildiği fark edilmektedir. Panonun üst kısmında bir yazı ile beraber çeşitli işaretler de bulunmaktadır. En sağda bulunan ata benzer hayvanın ise tipinden ve kulaklarından dolayı eşek olduğunu düşünmekteyiz. Sol alt köşede verilmiş olan atın baş, gövde, kuyruk ve ayakları çizilmiştir. Atın iki insanın arasında çizilmiş olmasından dolayı bu sahnenin yabani bir atı yakalama sahnesi ya da atın yürür bir şekilde verilmesinden ve önündeki insanın da hemen önünde baş, gövde, boynuz ve kuyruğu belirtilmiş bir dağ keçisinin bulunmasından dolayı bu sahnenin bir av sahnesi olabileceği düşünülebilir. Keçinin önünde bulunan hayvana da benzer olan nesnenin ise ne olduğu anlaşılamamaktadır.

Panonun üst kısmında yer alan iki insanın hemen önündeki çizimlerin ise ne oldukları çıkarılamamaktadır fakat sanki burada at üzerinde duran bir insan figürü var gibidir. Baş, gövde ve kolları verilmiş olan bu kişi sol tarafta bulunan bu iki insana saldırır bir görüntüdedir. Baş, gövde, ayak ve kuyruğu verilmiş olan atının ise altında sancak direğine de benzeyen bir çizgi ve insanın ayakları veya başka nesneler de olabilecek başka çizgiler de yer almaktadır. Ayrıca yerdeki kişilerin sanki ellerinde kılıç veya sopa benzeri nesnelerle bu atlıya doğru koşar gibi veya ona bakarak kaçır gibi bir vaziyetleri vardır. Atlı kişi ile beraber önlerindeki şeylere saldırır gibi oldukları da düşünülebilir. Atlı kişinin

elinde de oka da benzeyen bir nesne bulunmaktadır. Bu sahnenin hemen sağında bulunan farklı bir çizim ve çizgiler de mevcuttur. Fakat karmaşık olmalarından dolayı bunların hayvan mı insan mı veya iple yapılan bir sahne mi oldukları anlaşılamamaktadır. İpli olan bu kısım oku gerilmiş olan bir yaya da benzemektedir fakat yayı kullanan kişinin olabileceği yer çok karmaşık olduğu için böyle bir nesnenin ve böyle bir insanın var olup olmadığı konusunda pek emin değiliz. Tabi bu söylediklerimiz kesin bir tespit değil, oldukça karmaşık olan sahneye bakarak yapmış olduğumuz yorumlardır. Eğer bu yorumlarımız doğruysa bu sahnenin bir savaş veya baskın sahnesi olduğu da düşünülebilir. Tüm bunlardan dolayı kazıma tekniği ile yapılmış olan bu panonun bir av, savaş veya baskın sahnesine at olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 13: (Somuncuoğlu, 2008: 92)

On üçüncü fotodaki panoda sol taraftaki altı dağ keçisi tasviri ile beraber sağ taraftaki iki at tasvirinin yer aldığı bir sahne görülmektedir. Sol taraftaki keçilerin en alt kısmında da ne olduğu belirlenemeyen bir hayvan tasvirinin daha olduğu fark edilmektedir. Keçilerin hepsinin baş, gövde, ayak, boynuz ve kuyrukları belirtilmiştir. Keçilerin sağdan öndeki ikisinin birbirlerine karşı durdukları ve bunlardan soldaki keçinin ayaklarının bağlı gibi olduğu fark edilmektedir. Panoda herhangi bir insan bulunmamasından dolayı bunun sonradan veya yanlışlıkla yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Sağ tarafta karşı karşıya ve başları birbirine değer biçimde verilmiş olan atların ikisinin de yele, baş, gövde, kuyruk ve ön ayakları belli olmaktadır. Arka ayakları ve tırnakları da verilmiş olan soldaki atın ayrıca cinsel organı da çizilmiştir. Sağdaki atın

ise arka ayaklarının ve kuyruğunun aşağıdan yarısının bulunduğu kısmın kırıldığı görülmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu panoda sanatçının bizlere dağ keçilerinin ve yabani atların yer aldığı bir yabani hayatı anlatmak istediği kanaatindeyiz.

Foto 14: (Somuncuoğlu, 2008: 96)

On dördüncü fotoda bir insana da benzeyen nesne ile birlikte üç tanesi aşağıda iki tanesi yukarıda verilmiş olan beş at tasvirinin yer aldığı bir pano görülmektedir. Atlardan aşağıda bulunanların üsttekilere göre daha küçük oldukları ve taya benzedikleri fark edilmektedir. Ayrıca aşağıdaki tayların başında duran baş, gövde, ayak ve başında şapkaya benzer bir nesne olan bir insanı andıran ve panoda aşağıdan en sol tarafta yer alan ayrı bir figürün daha bulunduğu görülmektedir. Yakınlaştırdırınca oldukça ayrıık olan bu çizimin göbekli olduğu belirtilmeye çalışılan bir insan olduğunu düşünmekteyiz. Aşağıda verilmiş olan tayların sağdan ikisi sağ tarafa doğru koşar bir şekilde, solda olan üçüncüsü ise yine sağ tarafa doğru fakat yürür bir şekilde verilmiştir. Tayların kuyruklarının abartılı bir şekilde oldukça uzun olarak çizildikleri de fark edilmektedir. Yukarı tarafta verilmiş olan büyük atların ise sol tarafa doğru durur bir şekilde çizildikleri görülmektedir. Atların hepsinin baş, gövde, ayak, kuyruk ve kulakları verilmiştir.

Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu panonun bizlere yabani atların hayatlarından bir kesiti veya eski çağlardan beri Orta Asya'da yapılmakta olan at yetiştiriciliğinden bir sahneyi anlatmak istediği kanaatindeyiz. Büyük ihtimalle aşağıdaki

insan burada yeni doğmuş tayları aynı büyükbaş hayvancılıkta yapıldığı gibi ahırdan çıkartarak dışarıya alıştırmaya çalışıyordu. Böylece onların da tıpkı anne ve babaları gibi dağ ve ovalarda kendi başlarına beslenmeyi öğrenmelerini sağlıyordu.

Foto 15: (Somuncuoğlu, 2008: 97)

On beşinci fotodaki panoda üzerinde sürücüsü olan bir at tasviri görülmektedir. Bir ön ve bir arka ayağı ile beraber, baş, gövde, cinsel organ ve kuyruğu da belli olan atın üzerinde bulunan sürücüsünün oldukça belirsiz bir halde olduğu fark edilmektedir. Baş, gövde ve kolları belirtilmiş olan bu kişinin sol elinde sanki yay, orak veya tırpana benzeyen bir nesne olduğu da görülmektedir. Yelesinin bulunduğu boyun tarafında süs veya zırh benzeri çıkıntılarının da olduğu görülen atın ayaklarının ve kuyruğunun da yukardan yarısı belli olmaktadır. Koşar bir vaziyette çizilmiş olan atın belinde de eyer ile birlikte kilim benzeri bir giysinin olduğu da koyu renkle belirtilerek verilmeye çalışılmıştır. Özellikle baş bölgesinde buruna yakın bir şekilde çizilmiş olan boynuz benzeri bir çıkıntının olması da Türk Mitolojisi'nde boynuzlu bir at olan Kilin'i aklımıza getirmektedir. Bu yüzden kazıma tekniği ile çizilmiş olan tasvirin mitolojiyle alakalı olabileceği kanaatindeyiz fakat boyun ve baş bölgesinde yer alan çıkıntıların zırha benzemesinden dolayı bu çizimin bir Türk tipi atlı bir savaşçıya ait olabileceğini de düşünmekteyiz.

Foto 16: (Somuncuoğlu, 2008: 98)

On altıncı fotodaki panoda Göktürk alfabesiyle yazılmış yazılarla beraber sol orta tarafta yer alan bir atlı sürücü ve sağ tarafta yukarıdaki ters aşağıdaki düz olarak verilmiş iki dağ keçisi benzeri hayvan tasviri görülmektedir. Sağ taraftaki bu hayvanların biz dağ keçisi olduğunu düşünmekteyiz. Keçilerden yukardakinin baş, gövde, boynuz, ayak ve hafif bir şekilde gözüken kuyruğu, aşağıdakinin ise baş, gövde, kuyruk, boynuz ve bir ön ve bir arka ayağı çizilmiştir. Yukarıdakinin ayrıca tırnakları da belirtilmeye çalışılmıştır. Panodaki atın bir ön ve bir arka ayağı ile beraber baş, gövde ve kuyruğu belli olmaktadır. Sol tarafa koşar bir vaziyette çizilmiş olan atın sürücüsünün uzuvlarının pek belli olmadığı fakat başındaki saçlarının ya da pelerininin uzun ve dalgalı bir şekilde verilmek istendiği görülmektedir. Ayrıca sürücünün atın yularını tutar bir vaziyette olduğu ve baş, gövde ve kollarının da verildiği az da olsa fark edilmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu petroglifin, özellikle insanın sırt tarafında verilmeye çalışılan saç ya da pelerin benzeri çizimden dolayı bir atlı savaşçıya ya da sağ tarafta bulunan dağ keçilerinden dolayı bir av sahnesine ait olabileceği düşüncesindeyiz.

Foto 17: (Somuncuoğlu, 2008: 98)

On yedinci fotodaki panoda sağ tarafa doğru durur bir halde çizilmiş olan bir dişi at ile beraber onun tam tersi yönde dişi atı memesinden emmekte olan bir yavru at çizimi görülmektedir. Dişi atın ön ayağının duruşundan dolayı koşmaya başlar bir halinin de olduğu fark edilmektedir. Dişi atın baş, gövde, kulak, kuyruk ve tırnak ile beraber bir ön ve bir arka ayağı, yavru atın ise baş, gövde ve kuyruk ile beraber bir ön ve bir arka ayağı çizilmiştir. Ayrıca yavru atın ön tırnağının da azıcık abartılı olarak ta olsa belirtildiği görülmektedir. Gagalama tekniği ile yapılmış yavru atını emziren dişi bir atın anlatılmış olduğu bu sahne, evcil ya da yabani bir ata ait olabilir fakat bu bölgedeki diğer çizimlere benzemesinden dolayı bu atın da evcil bir at olabileceği düşüncesindeyiz. Bu yüzden bu pano da bizlere öncekiler gibi eski çağlardan beri Orta Asya Bölgesi'nde yapılmakta olan at yetiştiriciliğine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

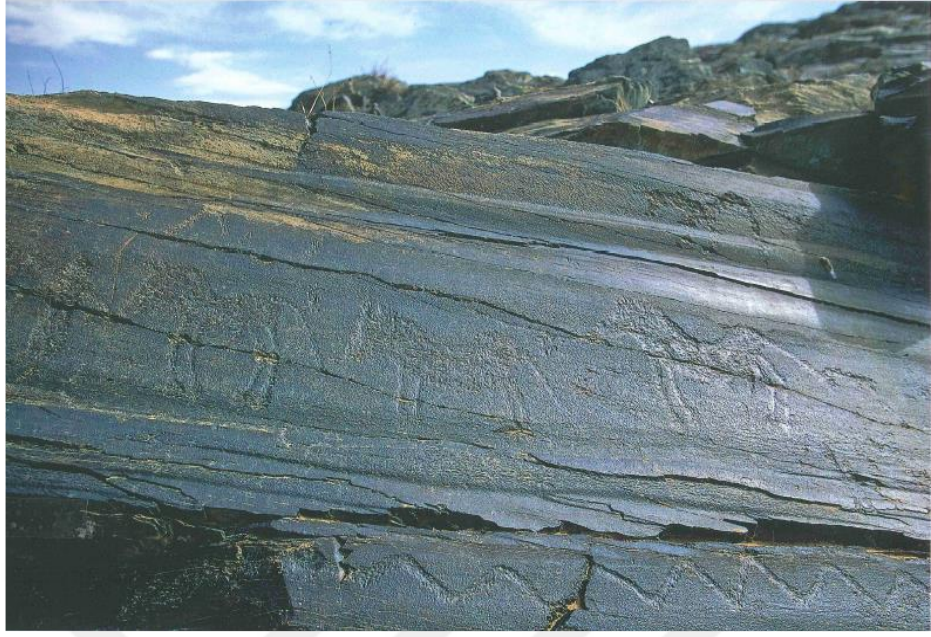

Foto 18: (Somuncuoğlu, 2008: 107)

On sekizinci fotodaki panoda en alt tarafta soldan sağa doğru kıvrımlı bir şekilde çizilmiş tuzak, yol veya su akan bir dereye benzeyen bir çizgi ve bu çizginin sol taraftaki ucunda üçgen şeklindeki üç dişiyle testere ağzına da benzeyen yukarıdan aşağıya doğru oyulmuş kısa bir nesne ile beraber üç at, bir kurt ya da köpek benzeri hayvan ve bir insan tasviri görülmektedir. Ortada bulunan üç tane at sol tarafta atların en önünde bulunan insana doğru birbiri ardınca dizilmişlerdir. İnsanın baş, gövde, ayak ve kolları belirtilmiştir. Kadına da benzeyen bu kişinin üzerinde giysi olduğu ve sağ eliyle sopa veya kılıç benzeri bir nesne, sol eliyle de önde bulunan atın yularını tuttuğu fark edilmektedir. Bu nesnenin kişinin omzuna doğru verilmiş olduğu da görülmektedir. Durur bir şekilde verilmiş olan atların ise hepsinin baş, gövde, kuyruk ve ayakları belirtilmiştir ve yeleleri de verilmeye çalışılmıştır. Soldaki ve sağdaki atın tırnaklarının belirtildiği ortadakinin ise belirtilmediği fark edilmektedir. Sağ üst tarafta köpek olduğunu düşündüğümüz hayvanın ise baş, gövde, kuyruk ve kulakları ile beraber bir ön ve bir arka ayağı verilmiştir. Gagalama tekniği ile çizilmiş olan bu panonun eski çağlardan beri Orta Asya'da yapılmakta olan at yetiştiriciliğinden bir kesit sunduğunu düşünmekteyiz. Panodaki insanın atlarını bir yere veya otarmaya götürüyor ya da getiriyor olabileceği kanaatindeyiz.

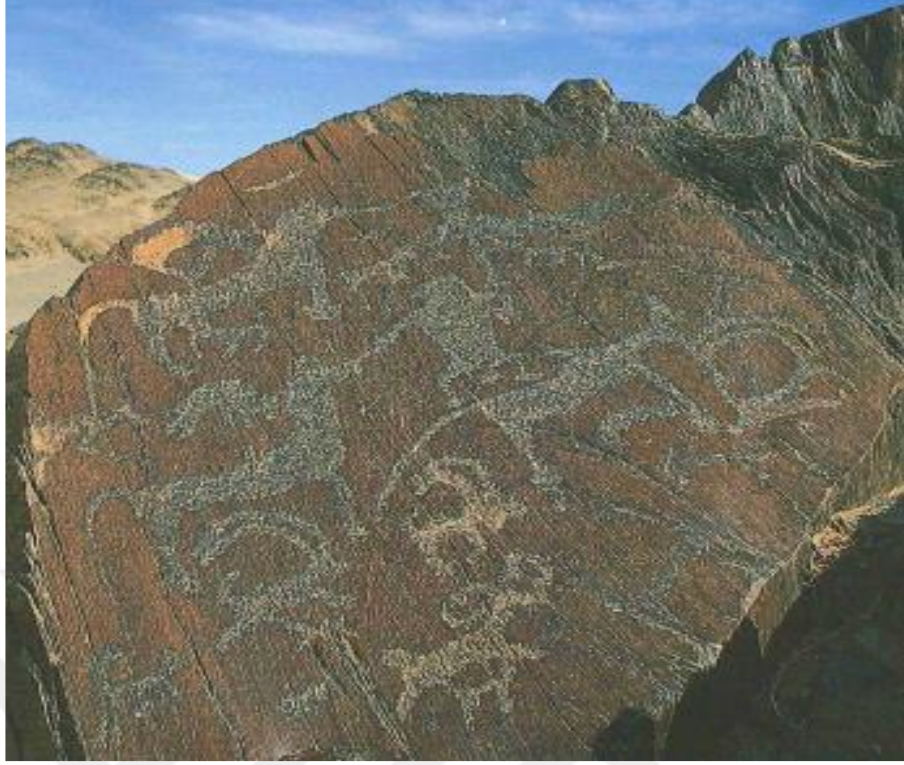

Foto 19: (Somuncuoğlu, 2008: 108)

On dokuzuncu fotodaki panoda at, dağ keçisi, köpek ve koç gibi birçok hayvan ile beraber bir tay ve bir insan figürünün bulunduğu görülmektedir. Hayvanlardan ve çizimlerden bazılarının hangi hayvan veya ne oldukları anlaşılamamaktadır. Hemen hemen tüm hayvanların bütün uzuvlarının verildiği fark edilmektedir. Soldan üstteki at ve ortadan aşağıdaki koç gibi bazı hayvanların yavrularının da bulunduğu görülmektedir. Sol taraftan yukarıda ve ortada bulunan atların ikisinin de baş, gövde, kuyruk ve yele ile beraber bir ön ve bir arka ayağı verilmiştir. Soldan ortada bulunan atın yularını başı, gövdesi, ayakları ve kolları belli olan bir insanın tuttuğu görülmektedir. İnsanın sanki beline doğru daralan veya kayışla bağlanan bir giysi giydiği ve sol elinde de sopa veya kılıç benzeri bir nesne tuttuğu da fark edilmektedir. Bacaklarının arasından belirtilmiş olan hançer veya cinsel organı ile birlikte dar bir pantolon giydiği ve ayağında da ayakkabı var gibi çizilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu insanın hemen altında ata da benzeyen baş, gövde, kuyruk, kulak, ayak ve tırnakları verilmiş bir hayvan bulunmaktadır. Bu hayvanın boyun yapısı ve duruşu ile birlikte diğer atlardan farklı olmasından dolayı eşek olduğunu düşünmekteyiz. Bu hayvanın da yine altında yavrusu da olabilecek bir hayvan çizimi görülmektedir. Soldan yukarıda verilmiş olan atın yularını ise ne olduğu anlaşılamayan insana benzer bir varlığın tuttuğu fark edilmektedir. Yular

kısımının elden ziyade baş kısmına doğru gittiği görülmektedir. Baş, gövde ve kolları belirtilmiş olan varlığın göğüsten aşağısı dümdüz ve ince bir sopaya benzemektedir. Omuzlarından sağ tarafa doğru uzanan çizim adeta bir pelerini andırmaktadır. Başının üzerindeki yukarı doğru sivri ucu olan nesne ise bir şapkaya benzemektedir. Bu varlığın etrafında yavru olabilecek kadar küçük hayvanlar da bulunmaktadır. Mitolojik bir varlığa benzeyen bu çizimin, yapılan hayvancılığın bereketini arttırması veya hayvanları koruması için yapılmış bir çizim olabileceğini düşünmekteyiz. Oldukça karışık olan bu kısımda atın yularının bir yere bağlanmış olabileceği de düşünülebilir. Ayrıca bu atın hemen altında memesini emmekte olan baş, gövde ve kuyruğu ile beraber bir ön ve bir arka ayağı belirtilmiş bir tayın da olduğu görülmektedir. Her iki atın da kuyrukları örgülü gibi ince bir şekilde aşağıya doğru çizilmiştir ve tırnakları da belli edilmeye çalışılmıştır. Gagalama tekniği ile yapılmış olan bu sahnenin çevrede bulunan birçok hayvandan ve yavrularından dolayı evcil hayvanları otarma sahnesini anlatan mitolojik bir çizim olduğunu düşünmekteyiz.

4.1.6. ALTAY

4.1.6.1. Biçiktu/Boom Petroglifleri

Dağlık Altay'ın orta kesiminde Ursul Dağı ve Karakol nehirlerinin birbirine karıştığı bölgede yer alan Biçiktu Boom³⁸ adını, yakınında yer alan Biçiktu Boom köyünden almaktadır. Alanda çizgi, oyma ve gagalama gibi çeşitli teknikler ile yapılmış geyik, dağ keçisi, at, ceylan, süvari, insan, şaman ve av sahnesi gibi birçok çizimin yer aldığı yaklaşık olarak 1000 adet petroglif bulunmaktadır. Bu çizimler farklı dönemlerde ve genellikle gruplar halinde yapılmışlardır. Bilim insanları tarafından keşfedilme yılları da birbirlerinden farklı olan Biçiktu Boom petrogliflerinin birçoğunu 1902-1903 yıllarında G. İ. Çoros Gurkin, alanda yaptığı gezi sırasında çizerek günümüze kadar ulaştırmıştır. Kendisi aynı zamanda bir ressamdır ve resimlerin günümüze kadar ulaşmasındaki rolü çok büyüktür. Çizdiği resimler günümüzde Altay Devlet Sanat Müzesi ve Altay Cumhuriyeti Milli Müzesi'nde bulunmaktadır. Sonraki dönemlerde Rusya Bilimler Akademisi Sosyal Bilimler Bölümü Müdürü olan A. P. Okladnikov ve 1982-1984 yılları arasında A. I. Martinov (Martinov, 1984: 118; Martinov, 1985: 80-87)

³⁸ Detaylı bilgi için bakınız: Martinov, 2013.

tarafından incelenen bölgedeki petrogliflerin İskit, Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerine ait oldukları düşünülmektedir (Somuncuoğlu, 2008: 188 vd.).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

(Somuncuoğlu, 2008: 192)

Fotoda yer alan panoda biri otlamakta olan, biri ayakta duran iki at ile beraber bu atların çevresinde dağ keçileri ve ne oldukları tam olarak anlaşılamayan birçok hayvan tasviri görülmektedir. Bu hayvanlardan hemen hemen hepsinin tüm uzuvlarının verildiği fark edilmektedir. Sağdan alt tarafta otlar biçimde verilen atın baş, gövde, kuyruk ve ayakları belirgin bir şekilde çizilmiştir. Kuyruğunun ise havada ve geriye doğru düz bir şekilde verildiği fark edilmektedir. Ayrıca arka ayaklarının arasında bir ön ve bir arka ayağı ile birlikte baş, gövde ve kuyruğu belirtilmeye çalışılmış olan tay benzeri yavru bir hayvanın da olduğu görülmektedir. Bu hayvanın hemen sol tarafında yer alan dağ keçisi benzeri hayvanın altında çizgi tekniği ile yapılmış bir yazı da fark edilmektedir. Bu atın hemen üstünde yer alan diğer atın ise bir ön ve bir arka ayağı ile beraber baş, gövde ve kuyruğu belirtilmiştir. Kuyruğunun alttaki diğer atinkine göre biraz daha havada olduğu görülmektedir ve durur bir vaziyettedir. Atın ön ayaklarının gövde ile birleştiği yerin hemen önünden başlayan ve sırt kısmından çıkarak biraz yukarı doğru çıktıktan sonra sol tarafa doğru eğilip bir müddet devam eden kısa çizgisi sol taraftan başlayan ters L biçimindeki şeyin ise ne olduğu anlaşılamamaktadır. Gagalama tekniği ile yapılmış olan

bu sahnenin yabani atlar ve dağ keçileri gibi birçok hayvandan oluşan bir yaban hayatını anlatmak istediğin düşünmekteyiz.

4.1.6.2. Kalbak Taş Petroglifleri

Günümüzde Altay Özerk Bölgesi'nde bulunan Kalbak Taş petroglif alanı bu cumhuriyette bulunan Chuya Nehri'nin batı ucunun yakınında yer almaktadır. Gagalama başta olmak üzere çeşitli tekniklerde yapılmış olan petroglifler arasında at, geyik, insan, dağ keçisi, tören kıyafeti giymiş şamanlar, uzaylı benzeri nesneler ve runik yazılar gibi birçok çizim bulunmaktadır. 5 binin üzerinde olan petrogliflerin en eskisi yaklaşık olarak MÖ 6 bin yılına kadar götürülmektedir. Alanı ilk olarak en kapsamlı şekilde inceleyen V. E. Kubarev'dir. Kubarev daha sonra 1994-1995 yıllarında E. Jacobson ile beraber bölgenin çalışmasını yapmıştır(Kubarev-Jacobson: 1996; Somuncuoğlu, 2008: 198 vd.; Jacobson-Tepfer, 2019: 17, 191 vd., 202; <https://www.uvisitrussia.com/petroglyphs-kalbak-tash/>; <https://geomerid.com/en/place/kalbak-tash-archaeological-complex-altay/overview/>Erişim Tarihi: 01.08.2022).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2008: 199)

Birinci fotodaki panoda at arabası ya da saban olduğunu düşündüğümüz soldakinin artı biçiminde orta kısmının olduğu sağdakinin ise boş olduğu görülen iki tekerleğe sahip bir araba ile bir at tasviri görülmektedir. Benzerlerine diğer bölgelerde de rastladığımız arabanın hemen sol tekerleğinin önünde sol tarafa doğru yürür bir halde

Çizilmiş olan atın baş, gövde, ayak ve kuyruğu verilmiştir. Baş bölgesi oldukça tahrip olmuş olan atın boyun bölgesinin alt kısmında noktalı bir şekilde gagalama tekniği ile yapıldığı anlaşılan ss benzeri bir şey de fark edilmektedir. Bu izimin sonradan eklenmiş olabileceği de düşünülebilir. Ayrıca atın kuyruğunun da kesilmiş gibi kısa bir şekilde verildiği görülmektedir. Ayrıca arabanın yukarıya doğru uzanmakta olan demir ya da çubuğunun hem sağ hem de sol yanının tahrip edildiği görülmektedir. Bu bölgelerde arabayı çekmekte olan atların verilmiş olabilecekleri de akla gelmektedir. Fakat tahrip edildiklerinden dolayı net bir şey söylememiz mümkün değildir. Hem bu tahrip edilmiş alanlar hem de solda verilmiş olan attan dolayı bu çizimin bir tarım sahnesine ait olabileceği kanaatindeyiz. Arabanın arkasında sepet benzeri bir şeyin olmaması tarım işlerinde kullanılan saban olma ihtimalini de arttırmaktadır.

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 201)

İkinci fotodaki panoda ikisi aşağıda karşı karşıya verilmiş diğerleri sağ tarafa doğru çizilmiş sekiz at benzeri hayvan ile beraber ikisi yukarıda yine karşı karşıya duran ceylan, köpek ve dağ keçisi gibi birçok hayvan tasviri bulunmaktadır. Panodaki at benzeri hayvanların bazılarının kuyruklarının bağlanmış gibi kısa, bazılarının uzun ve uçları saçaklı, alt tarafta duran iki hayvandaki gibi bazılarının da uzun ve uçları bağlanmış gibi topuz şeklinde verildikleri fark edilmektedir. Bu hayvanların kuyruk yapıları farklı olsa da şekil olarak ata benzetilmek istendiklerini görmekteyiz. Soldan alt köşede bulunan iki

hayvanın da köpek veya kurda benzetilmek istendiğini fakat kuyruklarının at gibi saçaklı verildiğini fark etmekteyiz. Buradan yukarıdaki üçüncü hayvanın ise tam bir at gibi verildiğini görmekteyiz.

Sağ taraftan alttan yukarı doğru çizilmiş olan üç hayvanın duruşları ve vücutları neredeyse birebir aynı verilmiştir. Aralarında sadece kuyruk farkları ve yukarıdaki ve aşağıdaki atın hafif kavisli, ortadakinin ise düz bir boyuna sahip olması gibi ufak tefek farklılıklar bulunmaktadır. Şaha kalkmış bir pozisyonda ön ayakları yukarı doğru verilmiş olan bu hayvanlar da neredeyse tamamen birer at gibi çizilmişlerdir. En üstten ortada bulunan iki ceylan benzeri hayvanın da tıpkı bu hayvanlar gibi şaha kalkmış bir pozisyonda ön ayakları havada ve birbirlerine dönük oldukları görülmektedir. Bu hayvanlar da yine sağdakiler gibi duruş ve vücut bakımından birbirlerine benzemektedirler. Aralarında sadece kulak, ayak ve kuyruk gibi ufak tefek uzuv farklılıkları bulunmaktadır.

Panonun geneline baktığımızda hemen hemen tüm hayvanların bütün uzuvlarının verilmiş olduğunu görmekteyiz. Hayvanların hepsinin hareket halinde olması, bir şeyden kaçtıklarını anlatmak ister gibidir. Bu kaçışın sebebinin ise sol taraftan altta verilmiş olan kurt veya köpeğe benzer iki hayvanın, sürüye saldırması olduğunu düşünmekteyiz. Hayvanların çiziliş üsluplarına ve hareketlerine baktığımızda bu sahnenin gerçek bir sahnedan ziyade hayali veya mitolojik bir sahneye daha çok benzediğini fark etmekteyiz. Bu yüzden biz de galalama ve oyma teknikleriyle yapılmış olan bu sahnenin, yabani hayattaki kurt veya köpek benzeri hayvanların diğer yabani hayvanlara saldırmasını anlatan mitolojik veya hayali bir sahneye ait olduğunu düşünmekteyiz. Mitolojiyi çağrıştıracak absürt bir çizim veya karakter olmamasından dolayı da hayali bir sahne olma olasılığını daha yüksek görmekteyiz.

4.1.7. SİBİRYA BÖLGESİ

4.1.7.1. Lena Petroglifleri

Rusya topraklarında bulunan Sibirya'nın Irkuts Bölgesi'ndeki Lena Nehri'nin kaynağında bulunan petroglifler 800 metrelik bir kaya bloğu üzerine yapılmışlardır. En eski petrogliflerin neredeyse aynı boyutlarda ve birebir şekilde çizildiği alanda kazıma,(hocaya sor yoksa çıkar) boyama ve çizgi teknikleri ile yapılmış süvari, geyik, boğa, çift hörgüçlü deve ve gemiler yer almaktadır. Bölgedeki petrogliflerin MÖ 14.-12.

yüzyıllar arasında yapıldıkları düşünülmektedir (Somuncuoğlu, 2008: 36 vd.; Demir, 2009: 15-16).

Alanda Bulunan Ulaşabildiğimiz At Petroglifleri ve Değerlendirmeleri

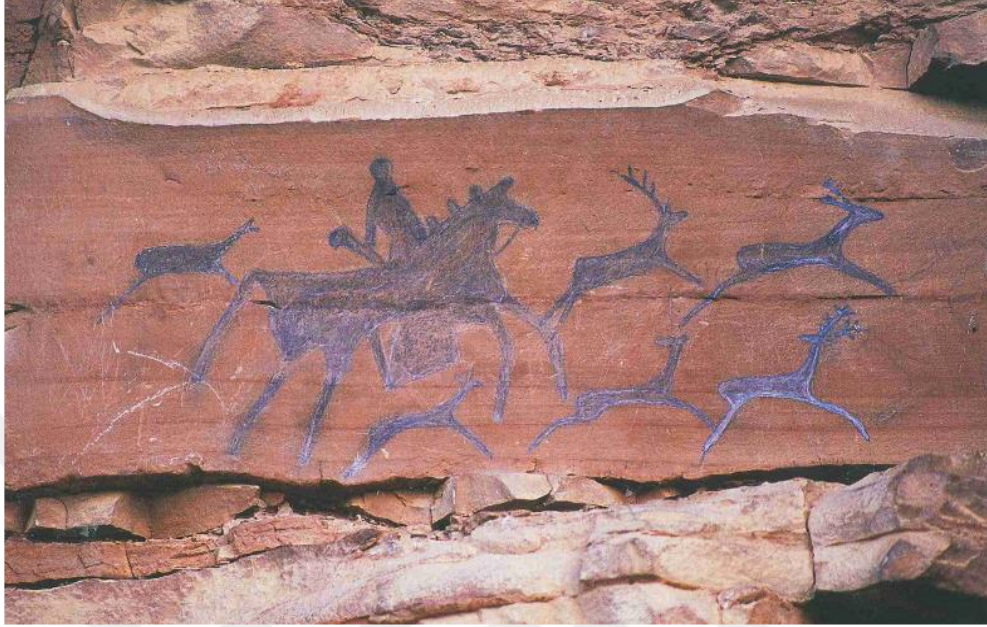

Foto 1: (Somuncuoğlu, 2008: 43)

Birinci fotodaki panoda at üzerindeki sürücünün üç ceylan ve üç geyiği kovaladığı bir sahne görülmektedir. Koşar bir halde tasvir edilmiş olan atın baş, gövde, kulak, yular, ayak ve kuyruğu çizilmiştir. Ayrıca atın boyun kısmının üzerinde üç tane çıkıntısı olan zırh veya süs benzeri bir nesnenin de olduğu fark edilmekte, yanından aşağıya doğru sarkan kilim benzeri bir giysisinin de olduğu anlaşılmaktadır. Tabi bu giysisinin at üzerinde bulunan sürücüye ait elbisenin bir parçası olabileceği de düşünülebilir. At üzerinde bulunan sürücünün elinde mızrak benzeri bir savaş aleti olduğu ve atın karın bölgesinden aşağıya doğru sarktığı gözükken yine mızrak veya sopa benzeri farklı bir aletin de varlığı çizimden anlaşılmaktadır. Tabi bu alet elindeki mızrak benzeri aletin devamı da olabilir. Oldukça belirgin bir şekilde verilmiş, baş, gövde ve kolları çizilmiş olan sürücünün uzun ve belden bağlanmış olan kaban tarzı bir elbise giydiği görülmektedir. Kaban tarzı bu elbise sürücünün boynunu da kapatmaktadır. Koşar bir halde olan hayvanlardan ceylanların baş, gövde, kuyruk ve kulakları ile birlikte bir ön ve bir arka ayaklarının, geyiklerin ise baş, gövde, kuyruk, boynuz ve kulakları ile birlikte bir ön ve bir arka ayaklarının verildiği fark edilmektedir. Gagalama ve boyama teknikleriyle çizilmiş olan bir av sahnesini anlatan bu panodaki atın Türk tipi atlara benzemesi de oldukça önemlidir.

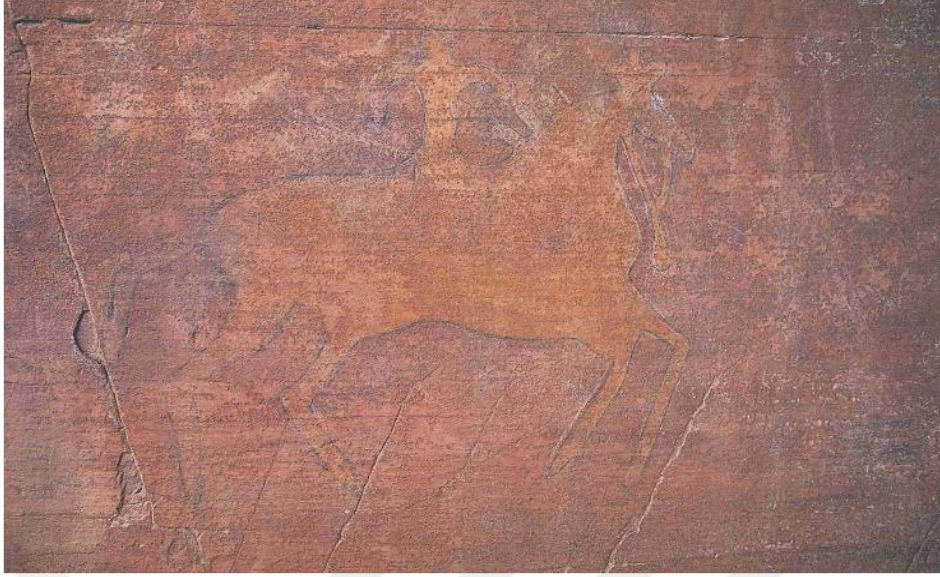

Foto 2: (Somuncuoğlu, 2008: 44)

İkinci fotodaki panoda da yine birinci fotodaki gibi koşar bir halde verilmiş olan Türk tipine benzeyen bir atlı sürücü tasviri görülmektedir. Sürücünün başı, kolları, gövdesi ve sol tarafındaki hançer veya kılıç kabzası ile sağ tarafındaki yine kılıca benzer aleti belli edilmeye çalışılmıştır. Başında şapka tarzı bir nesne, üzerinde belden aşağıya kadar uzanan ve kayışla bağlanmış gibi gözükten bir giysinin de olduğu fark edilmektedir. Atın ise baş, gövde, ayak, kuyruk ve yuları ile birlikte boyun kısmının üzerinde üç tane çıkıntısı olan zırh veya süs benzeri bir nesnesinin olduğu görülmektedir. Ayrıca kuyruğunun da düğümlenmiş olduğu fark edilmektedir. Baş kısmında bulunan zırh veya süsü ile birlikte boynunun altında aşağı doğru gittikçe kalınlaşıp bir topuz oluşturan ön ayaklarının hemen üstüne kadar çizilmiş ne olduğunu anlamadığımız sopa benzeri bir nesneyi de taşıdığı görülmektedir. Hem düğümlenmiş kuyruğu hem de boyun ve baş kısmındaki süs veya zırh benzeri giysileri nedeniyle boyama ve çizgi boyama teknikleriyle yapılmış olan bu panonun Türk tipi bir atlı savaşçıyı anlatmak istediğini düşünmekteyiz.

Foto 3: (Somuncuoğlu, 2008: 45)

Üçüncü fotodaki panoda da yine bir ve iki de olduğu gibi Türk tipine benzeyen bir atlı sürücü tasviri görülmektedir. Özellikle ikinci panodaki at ile çok küçük noktalar dışında birebir benzerdirler. Bu atın da yine diğerleri gibi baş, gövde, ayak, kuyruk ve yuları ile birlikte boyun kısmının üzerinde üç tane çıkıntısı olan zırh veya süs benzeri bir nesnesinin olduğu fark edilmektedir. Sürücünün de baş, gövde ve kolları ile birlikte başındaki şapkası çizilerek, sağ elinde kılıç benzeri bir nesneyi taşıdığı belirtilmiştir. Sol kolunda da atın eyerine veya üzerinde bulunan elbisenin bir bölümüne benzeyen farklı bir nesnenin verildiği görülmektedir. Yine bu atın da ikinci fotodaki at gibi başında zırh veya süse benzeyen bir nesne bulunmaktadır. Ayrıca atın hemen önünde insana da benzeyen yarısı kırılmış olan bir çizimin daha olduğu fark edilmektedir. Büyük oranda silahlı bir insana benzeyen bu çizimin yukarı kısmı kırılmış olduğu için tam olarak ne olduğunu tespit edememekteyiz. Ağır tempoda koşar bir vaziyette verilmiş olan atlı savaşçının Türk tipi bir atlı savaşçıya ait olabileceğini ve çizgi boyama, boyama ve kazıma teknikleriyle yapılmış olan bu sahnenin de anlatılmak istenen savaş ya da av sahnesinin bir bölümü olabileceğini düşünmekteyiz.

Foto 4: (Somuncuoğlu, 2008: 45)

Dördüncü fotodaki panoda boyama, çizgi boyama ve kazıma teknikleri ile yapılmış sürücüsü olan bir at tasviri görülmektedir. Oldukça silik bir görüntüsü olan atın baş, gövde, ayak, kulak ve kuyruğu belirtilmiştir. Ayakların vücuda birleşik yerlerinin azıcık aşağısından gerisi maalesef belli olmamaktadır. Atın yularının olduğu çok az da olsa görülebilmektedir. At üzerinde bulunan kişinin sol eliyle atın yularını, sağ eliyle de atın karnının aşağısına kadar uzanan kılıç benzeri uzun nesneyi tuttuğu görülmektedir. Kollarından geniş olduğu anlaşılan bir giysisinin olduğu ve bu giysinin bir kemer yardımıyla belden bağlandığı da fark edilmektedir. Baş, gövde, kol ve ayakları verilmiş olan sürücünün arkasında tuğ benzeri olan ve ucunda saçakları bulunan bir sopa da yer almaktadır. Bundan başka kılıç ya da kılıç kınına benzer bir nesnenin sapı da yine sürücünün arkasında durmaktadır. Ayrıca atın baş kısmında süs ya da zırh benzeri bir nesnenin olduğu da net olmasa da görülebilmektedir. Özellikle savaş aletine benzeyen nesnelerden dolayı bu petroglifin bir atlı savaşçıya ait olduğunu düşünmekteyiz.

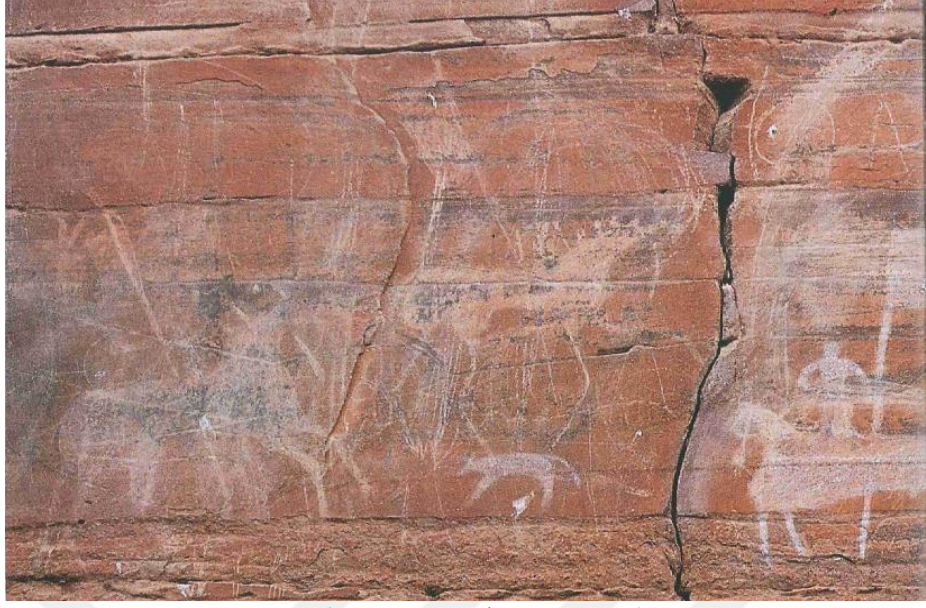

Foto 5: (Somuncuoğlu, 2008: 46)

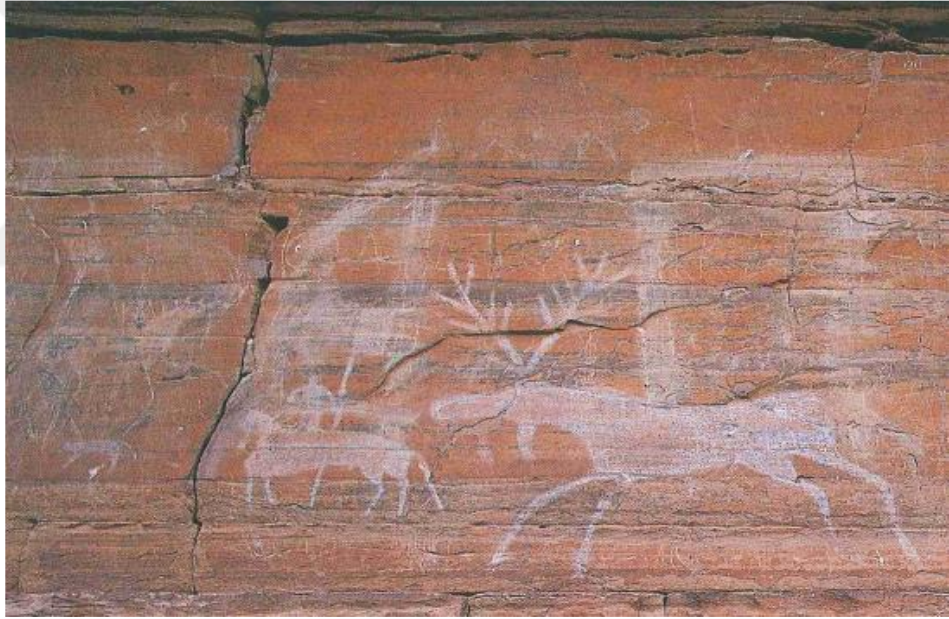

Foto 6: (Somuncuoğlu, 2008: 48)

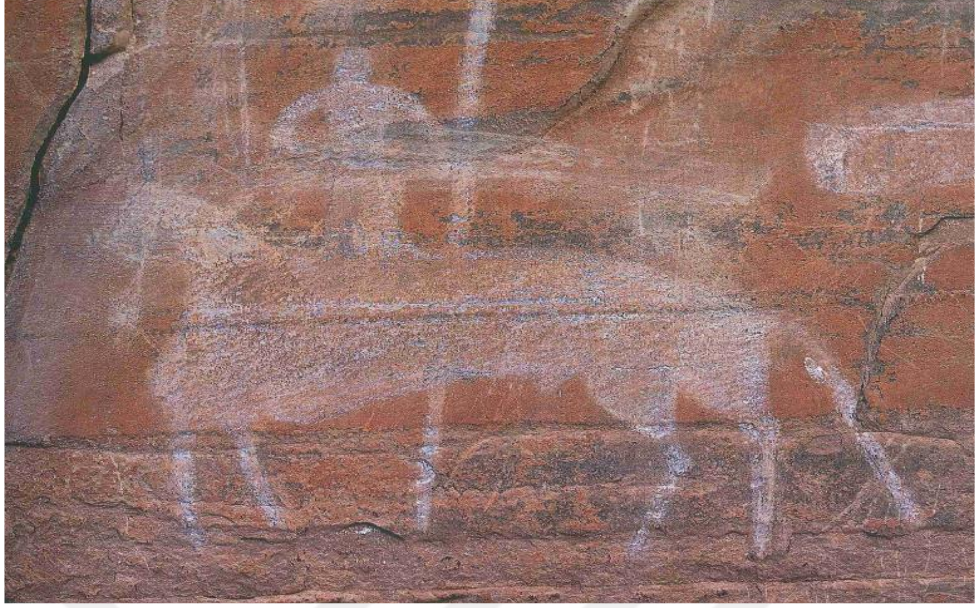

Foto 7: (Somuncuoğlu, 2008: 49)

Beşinci fotoda ortadaki İskit tipi yani Türk tipi atlı savaşçıya benzeyen ile birlikte üç atlı savaşçı figürü ve bir tane köpek benzeri bir hayvan tasvirinin yer aldığı bir pano görülmektedir. Savaşçılardan sağ tarafta birbirinin tersi yönde çizilmiş olanların ikisinin de elinde bayraklı flamalar vardır. Sol taraftaki atlı savaşçının elinde de yine bayrak flaması benzeri bir direk bulunmaktadır fakat direğin ucunda bayrağın bulunmadığı onun yerine balta benzeri bir savaş aletinin ağzına da benzeyen yukarıdan aşağıya doğru daralır bir şekilde çizilmiş kısa bir çizgi olduğu fark edilmektedir. Bu atlı savaşçı da hemen önündeki diğer atlı savaşçı gibi sağ tarafa doğru durur bir vaziyette çizilmiştir ve atı da önündeki ata benzemektedir. Atlardan üçünün de gövde, ayak ve kuyrukları belli olmakla birlikte ortadakinin boyun kısmının üzerinde yukarıdaki diğer atlarda olduğu gibi üç tane çıkıntısı olan zırh veya süs benzeri bir nesnesinin olduğu da görülmektedir. Bu kısım sanki solda bulunan atta da verilmiştir fakat silindiğinden dolayı pek belli olmamaktadır.

Atlardan sağ taraftakinin başı çok net, ortadakinin ve soldakinin ise neredeyse hiç yoktur. Sağ tarafta yer alan atın yuları da bulunmaktadır ve bu at ön taraftan arka ayaklara kadar giysiliymiş gibi çizilmiştir. Altıncı fotoda arkasında bulunan oldukça büyük bir şekilde çizilmiş ve boynuzlar dâhil bütün uzuvları çok net bir şekilde belli edilmiş olan geyikle aynı resimde verilmiş halini görmüş olduğumuz bu atın, yedinci fotoda verilmiş olan yakından halinde, yukarıda saydığımız yular ve süs gibi eşyalarını çok daha net bir şekilde görebilmekteyiz. Bu atın sürücüsünün elinde bulunan bayrağın kare şeklinde

olduğunu ve içerisindeki desenin de artı biçiminde olup, sol iki gözünün beyaz renkle boyanmış olarak verildiğini altıncı fotodan net olarak fark etmekteyiz. Altıncı fotoda ayrıca yan yana çizilmiş iki harf ya da sağdakinin bir kapıya benzediği, soldakinin ise ne olduğu anlaşılamayan, biri atlı savaşçının, diğeri geyiğin hemen yukarısında bulunan, boyama ile yapılmış iki çizimin daha yer aldığı görülmektedir. Ayrıca sağ tarafta bulunan atın boynundan aşağıya doğru sallanan ve ucu bir topuza benzeyen süs veya eşya benzeri kısa bir nesnenin daha olduğu fark edilmektedir.

Beşinci resimde yer alan ortadaki atlı savaşçının elinde duran bayrağın, yukarıdan aşağıya doğru dikdörtgen şeklinde olduğu ve içinin beyaz boya ile boyandığı görülmektedir. Ayrıca bu atın ayakları da diğer atlardan farklı olarak çizgi şeklinde boyama ile yapılmıştır. Atların üzerinde bulunan sürücülerden soldan ikisinin gövde ve kolları dışında pek belli olmadığı, sağdakinin ise özellikle yedinci fotodan baş, gövde ve kollarının net bir şekilde verildiği fark edilmektedir. Petrogliflerin boyama ve çizgi boyama teknikleriyle yapıldığı, soldaki atların koşar bir vaziyette, sağdakinin ise durur bir şekilde çizildiği görülmektedir. Panoda yer alan bu sahnenin sağda yer alan farklı bayrakları taşımakta olan iki atlı savaşçıdan dolayı iki ordunun ya da iki boyun birbirlerinin yanından geçiş sahnesini ya da savaş öncesi durumunu anlatan bir sahneyi anlatmış olabileceğini düşünmekteyiz. Altıncı resimde verilen geyikten dolayı ise bu sahnenin bir av sahnesi olabileceği de aklımıza gelmektedir. Çizimlerin farklı devirlerde çizilmiş olduklarını düşünürsek te yapılmış olan her petroglifin, kendi dönemindeki atlı savaşçıyı ya da boy veya devlet bayraklarını taşımakta olan atlı savaşçıları veya elçileri anlatmak istemiş olabileceği kanaatindeyiz. Panoda bir konu bütünlüğü olmamasından dolayı farklı dönemlerde yapılmış olabileceği ve dönemin atlı savaşçıları veya flamarı bulunan atlı askerlerini anlatan bir hayali çizim olabileceği fikri bize daha mantıklı gelmektedir.

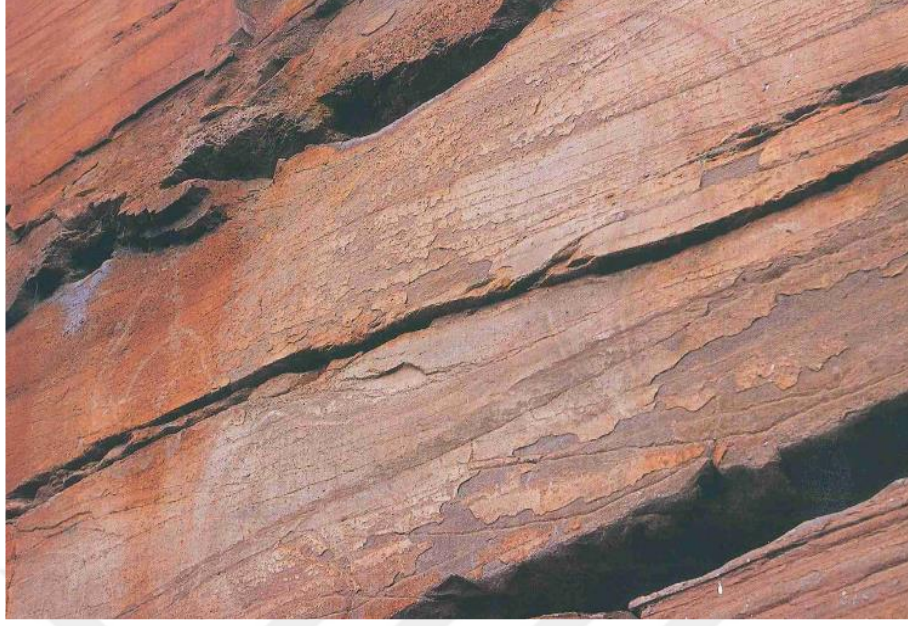

Foto 8: (Somuncuoğlu, 2008: 50)

Sekizinci fotoda çizgi tekniğiyle yapılmış olan öküz ya da benzeri bir hayvana da benzeyen bu tasvirin biz yüz yapısından dolayı at olduğunu düşünmekteyiz. Oldukça büyük bir şekilde çizilmiş olan atın baş, gövde ve kuyruk ile beraber koşar bir biçimde çizilmiş olan bir ön ve bir arka ayağı da görülebilmektedir. Ayrıca atın baş kısmında yular benzeri bir çizginin de bulunduğu fark edilmektedir.

Foto 9: (Somuncuoğlu, 2008: 51)

Dokuzuncu fotodaki panoda iki tane sürücüsü bulunan at figürü ile beraber sağ tarafta dörderli guruplar halinde halay çeker veya bir toplantı gerçekleştirir vaziyette tasvir edilmiş insanlar bulunmaktadır. Panoda ayrıca çizgi boyama tekniği ile yazılmış

bir yazının olduğu da görülmektedir. Sağ tarafta yer alan halay çeker veya bir toplantı gerçekleştirir halde olan kol kola girmiş insanların olduğu çizimlerin benzerlerine yukarıda verdiğimiz Tamgalı Petroglifleri ve ülkemizde Kars ilinde bulunan Doyumlu Petroglifleri (Günaşdı, 2016: 391-407) gibi Türklerin yaşamış olduğu birçok bölgede rastlanmaktadır³⁹. Bu insanların fes benzeri şapkaları ile beraber boyundan ayaklara kadar uzanan giysilerinin de olduğu özellikle sağdan öndeki dört kişi de çok net bir şekilde görülebilmektedir.

Solda yer alan sürücülü atların ikisinin de baş, gövde ve ayakları belli olmaktadır. Sol tarafta bulunan atın başı, arka iki ayağı ve kuyruğu oldukça silik bir şekildedir. Üzerinde bulunan sürücüsünün ise baş, gövde ve kolları ile birlikte sağ elinde havada tutar gibi verilmiş olan kılıç benzeri aleti görülebilmektedir. Sağda verilmiş olan atın ön ayak ve kuyruk kısmı oldukça karışıktır. Kuyruk kısmının orada geriye doğru hafif uzun, aşağıya doğru hafif kavisli olan ve ne olduğu anlaşılamayan bir çıkıntının olduğu fark edilmektedir. Ön ayak kısmında ise sol tarafa doğru uzanmış ön ayak veya sürücünün tutmuş olabileceği mızrak veya kılıç benzeri bir alete de benzeyen bir nesne yer almaktadır. Buradaki sürücünün de yine baş, gövde ve kolları ile beraber sağ elinde havada tutar gibi verilmiş olan kılıç benzeri aleti görülebilmektedir. Ayrıca her iki atın da gezer biçimde verildiği fark edilmektedir.

Boyama ve çizgi boyama teknikleriyle yapılmış olan bu panonun ayakta toplantı halinde olan veya halay çeken kol kola girmiş insanları selamlayan iki savaşçıyı anlatan bir sahneyi anlatmış olabileceğini düşünmekteyiz. Ya da sağda ve solda yer alan sahnelerin farklı dönemlerde yapılmış olduklarını düşünürsek, soldaki atlı sürücülerin dönemin atlı savaşçıları, sağdaki kol kola girmiş halay çeken veya toplantı halinde olan insanların ise o dönemdeki toplantı veya halay şekillerini aktaran bir sahne olabileceği kanaatindeyiz. Bu sahnenin benzerlerinin çeşitli Türk bölgelerinde bulunmasından dolayı da bu sahnenin Türklerle bir bağlantısını olabileceğini düşünmekteyiz.

³⁹ Bu konunun detayı için son bölüme bakınız.

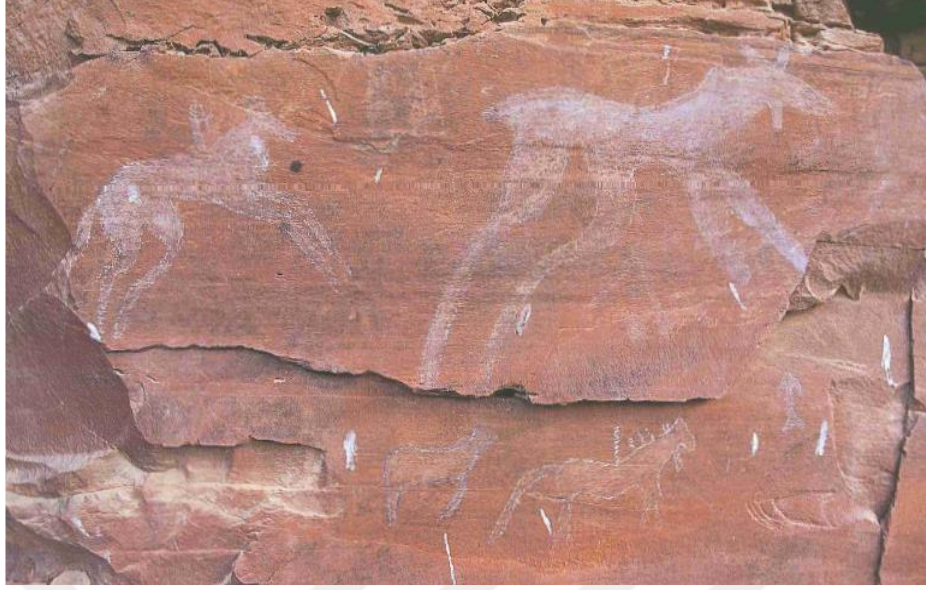

Foto 10: (Somuncuoğlu, 2008: 52)

Onuncu fotodaki panoda boyama ve çizgi boyama teknikleriyle çizilmiş olan iki at tasviri, biri ceylan olan diğeri ise koyuna benzeyen iki farklı hayvan tasviri ile beraber iki insan figürü görülmektedir. Panonun yukarı kısmında verilmiş olan sahne oldukça abartılı bir şekilde çizilmiştir. Panoda sağda kaçmakta olan hayvanın ceylan olduğunu düşünmekteyiz. Ceylanın ayaklarının abartılı bir şekilde büyük olarak çizildiği baş, gövde, kulak ve kuyruğunun da belirtildiği fark edilmektedir. Ayrıca ceylanın çenesinin altında ne olduğunu anlamadığımız bir çıkıntının da olduğu görülmektedir. Ceylanın arkasında onu kovalamakta olan atlı sürücünün elinde ok ve yay olduğu fark edilmekte ve ata göre oldukça küçük çizildiği görülmektedir. Bu kişi sanki at üzerinde ayakta durur bir vaziyettedir ve sadece baş, gövde ve kolları belirtilmiştir. Ayrıca elindeki yaya gerilmiş olan okunu da önündeki ceylana çevirmiştir. Sürücünün altında olan atın da aynı ceylanda olduğu gibi ayakları oldukça abartılı bir şekilde büyük çizilmiştir. Baş, gövde, ayak, kuyruk ve kulakları belirtilmiş olan atın önünde koşan ceylanı kovalamakta olduğu görülmektedir. İki hayvanında koşar bir halde verilmiş olduğu bu sahnenin bir av sahnesi olduğu oldukça açıktır.

Panonun aşağıda yer alan kısmında ise bir ceylan yavrusu veya koyuna benzeyen hayvan tasviri, bir at ve bir insan figürü bulunmaktadır. Burada solda yer alan koyuna benzeyen hayvanın bir ön ve bir arka ayağı ile beraber baş ve gövdesi çizilmiştir. Onun hemen önünde orta kısımda yer alan atın baş, gövde, kuyruk, ayak ve tırnakları ile beraber boyun kısmının üzerinde üç tane çıkıntısı olan zırh veya süs benzeri bir nesnesinin olduğu

da fark edilmektedir. Ayrıca tam sırtına doğru inmekte olan çubuk benzeri bir çizgi ve boyun kısmında bulunan uzun dikdörtgen tahtaya benzeyen bir nesne de dikkat çekmektedir. Sirtında bulunan bu dik çizginin mızrak benzeri savaş aletinin bir parçası olduğu da düşünülebilir. Bu atta yine yukarıdaki diğer atlar gibi boyun çıkıntılarından dolayı Türk tipi atlara benzemektedir. Atın hemen önünde sağ tarafta yer alan çizimin de biri sağa biri sola doğru örülü saçları bulunan bir insan olduğunu düşünmekteyiz. Baş, gövde, ayakları ve örgülü saçları belli olan insanın atı bekler gibi ya da ona doğru yürür gibi bir hali vardır. Koyunun koşar halde atın ise yürür halde olduğu fark edilmektedir. Bu sahnenin atını ve koyununu otaran bir insanı anlatan bir sahne olabileceği düşüncesindeyiz. Panonun üst kısmındaki sahne ile alt kısmındaki sahnenin hem boyutları hem de konularındaki farklılıklardan dolayı farklı dönemlerde yapılmış oldukları kanaatindeyiz. Ayrıca her iki bölümde de bulunan belirsiz nesnelerin de ne olduklarını çözememekteyiz.

4.2. ORTA ASYA PETROGLİFLERİNDEKİ AT TASVİRLERİNİN TÜRK KÜLTÜRÜ AÇISINDAN ÇEŞİTLİ BÖLGELERDEKİ BULUNTU VE TASVİRLERLE KARŞILAŞTIRILMALARI

Orta Asya Petrogliflerindeki At Tasvirleri adlı çalışmamıza bu bölümü eklememizin amacı petrogliflerde yer alan tasvirlerin benzerlerinin farklı bölgelerde ve farklı alanlarda da karşımıza çıkmasıdır. Özellikle Türklerin günümüzde yaşamakta olduğu bölgelerde ve geçmişte yaşamış olduğu yerlerde bu tasvirlerin benzerlerinin bulunması bizi bu bölümü oluşturmaya teşvik etmiştir. Farklı farklı alanlardan ve farklı farklı bölgelerden alarak oluşturduğumuz bu bölüm sayesinde petroglifler ile diğer alanların bağlantılı olduklarını neredeyse kanıtlamış durumdayız.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada hemen hemen tüm kesimlerce Türk oldukları kabul edilen İskit ve Hun gibi Türk kavimlerine ait olan kurgan eşyalarını ve yine çeşitli Türk devletlerine ait eser ve buluntuları kullandık (Rudenko, 1970: 1 vd.; Akişev, 1978: 1 vd.; Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: 1 vd.; Tarhan, 2002: 597 vd.; Durmuş, 2008: 1 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2013: 113 vd.; Çoruhlu, 2016: 1 vd.; Yılmaz, 2017: 98 vd.; Karcioğlu, 2018: 1 vd.; Özgül, 2018b: 57 vd.). Ayrıca geçmiş dönemlerde İtalya’da yaşamış olan ve Türk oldukları düşünülen Etrüskler’e ait bir görsele de bölümümüzde yer verdik (Ayda, 1974: 1 vd.; Ayda, 1979: 287 vd.; Ayda, 1992: 1 vd.).

Tarihin en eski milletlerinden biri olan Türkler tarih sahnesine ilk olarak Orta Asya Bölgesi’nde çıkmışlardır. Zaman içerisinde kimileri bu bölgelerde kalmış, kimileri ise başka bölgelere göç etmişlerdir. Gitmiş oldukları bölgelere örf, anane ve kültürlerini de götürerek, ana yurtlarındaki faaliyetlerini bu bölgelerde de sürdürmüşlerdir. Yaşamış oldukları bu coğrafyalarda yaşamlarına ve kültürlerine dair birçok belge bırakmışlardır. Bırakmış oldukları bu belgeleri biz en net olarak kurganlardan elde etmekteyiz. Onların dışında destanlarda, türkülerde, masallarda, hikâyelerde, mitolojilerde ve çeşitli alanlarda da bu dönemlerin yansımalarını görmekteyiz. 19. yüzyıldan itibaren ise bu belgeleri kaya resimlerinde fark etmekteyiz. Kaya resimleri tek başlarına bir şey ifade etmeseler de, diğer alanlardan elde edilen bulgularla benzerlik gösterdiklerinde, aslında çok şey ifade ettiklerini bildirmektedirler. İşte biz de bu bölümde Türklere ait oldukları düşünülen kurganlardan almış olduğumuz somut nesneler ve çeşitli alanlardan bulduğumuz görsellerle bu durumu kanıtlamaya çalışmaktayız. Yapmış olduğumuz bu analoji ile

birlikte petroglifler ve diğer alanlar arasındaki güçlü bağı ortaya koymaktayız. Birtakım çevrelerin bizlere zorla dayatmaya çalıştığı 1071 tezini de böylece çürütmüş bulunmaktayız. Ekibimizin kurucusu ve lideri A. Ceylan'ın ısrarla üzerinde durduğu ve sık sık dile getirdiği bu konuyu da böylece somutlaştırmış durumdayız.

Halay Çeken veya Tören Halinde Olan İnsanlar

Bu bölümde Foto 1'den foto 11'e kadar olan resimlere baktığımızda el ele tutuşmuş olan insanların halay çeker veya toplantı yapar bir halde olduklarını görmekteyiz. Sibirya'dan Kazakistan'a, Azerbaycan'dan Türkiye'ye kadar ulaşan bir ağ üzerinde bulunan ve kimi zaman kayalara kimi zaman bir şaman davuluna işlenmiş olan bu sahnelerin birbirleriyle bağlantısız olduklarını düşünmek neredeyse imkânsızdır. Bu güzergâhlar üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan Türklerin kültürlerinde de bu gibi adetlerin olduğunu bilmek, bu durumu desteklediği gibi kimlerle ilgisi olduğunu da belirtir niteliktedir. Bazı sahnelerde atların, bazı sahnelerde çeşit çeşit hayvanların ve varlıkların da bulunduğunu görmek, hayvanlara ve çeşitli varlıklara kültür ve mitolojisinde geniş bir yer veren Türkleri hatırlatmaktadır. Binlerce kilometre ötelerdeki bir sahne ile Türkiye'deki sahnenin hemen hemen aynı olması şüphesiz aynı kültüre mensup insanların eseridir. İşte bundan dolayı aşağıda vermiş olduğumuz sahnelerin Türklerle ciddi bir bağı olduğunu düşünmekteyiz. Sahneleri incelerken insanların baş, gövde, kol, bacak ve duruşlarına dikkat ettiğinizde, birbirleri ile olan bağlantılarını görebilirsiniz.

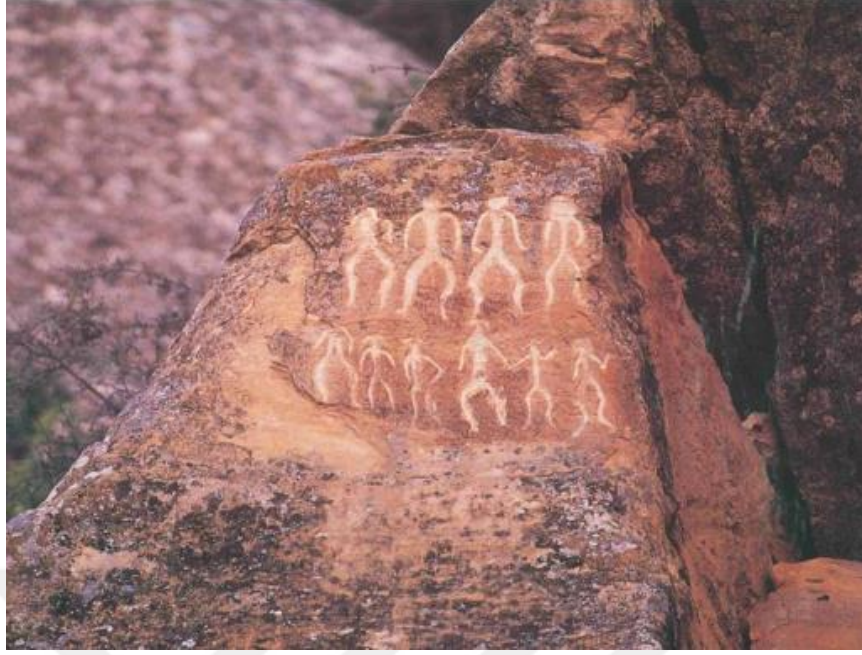

Foto 1: Gobustan Petrogliflerindeki Tören Halinde Olan veya Halay Çeken İnsanlar (Somuncuoğlu, 2008: 437)

Foto 2: Rusya'nın Hakas Bölgesi'ndeki Abakan Müzesi'nde Bulunan Şaman Davulu Üzerindeki Halay Çeken veya Tören Halinde Olan İnsanlar (Somuncuoğlu, 2008: 258)

Foto 3: Güney Sibirya'nın Novosibirsk Şehrindeki Akademgorodok Uzmanlık Müzesi'nde Bulunan Taş Üzerindeki Halay Çeken veya Tören Halinde Olan İnsanlar (Somuncuoğlu, 2008: 179)

Foto 4: Rusya'nın Hakas Bölgesi'ndeki Sülyek Petroglifleri'nde Bulunan Halay Çeken veya Tören Halinde Olan İnsanlar (Somuncuoğlu, 2008: 258)

Foto 5: Tamgalı Petrogliflerindeki Tören Halinde Olan veya Halay Çeken İnsanlar (Rogozhinskiy, 2011: 162)

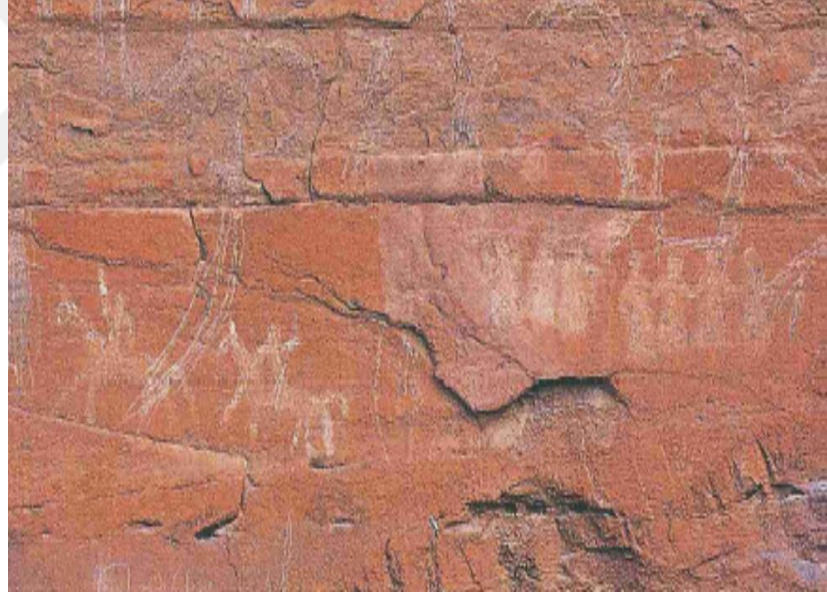

Foto 6: Lena Petrogliflerindeki Tören veya Halay Sahnesinde Yer Alan İnsanlar (Somuncuoğlu, 2008: 51)

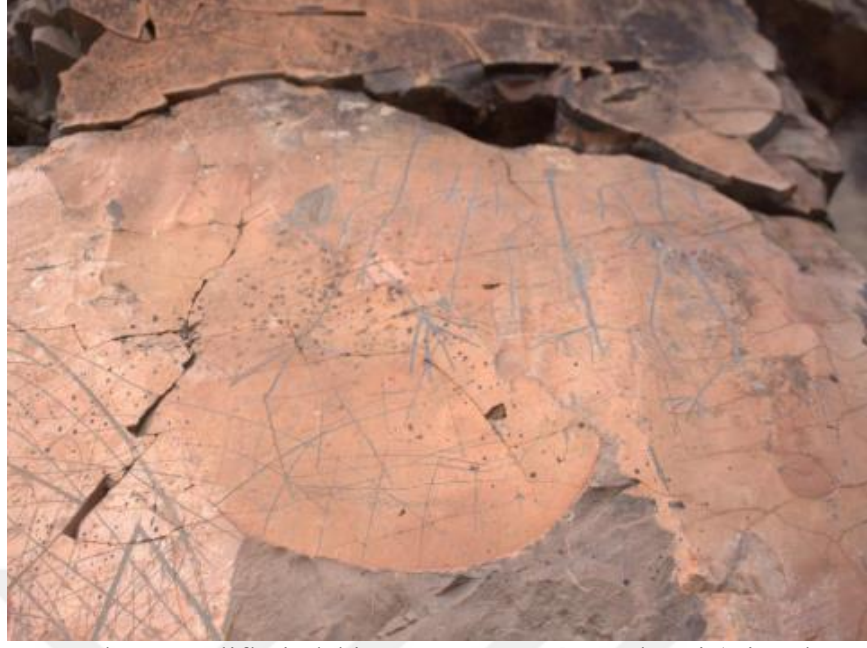

Foto 7: Doyumlu Petrogliflerindeki Tören veya Halay Sahnesi (Bingöl, 2020: 115)

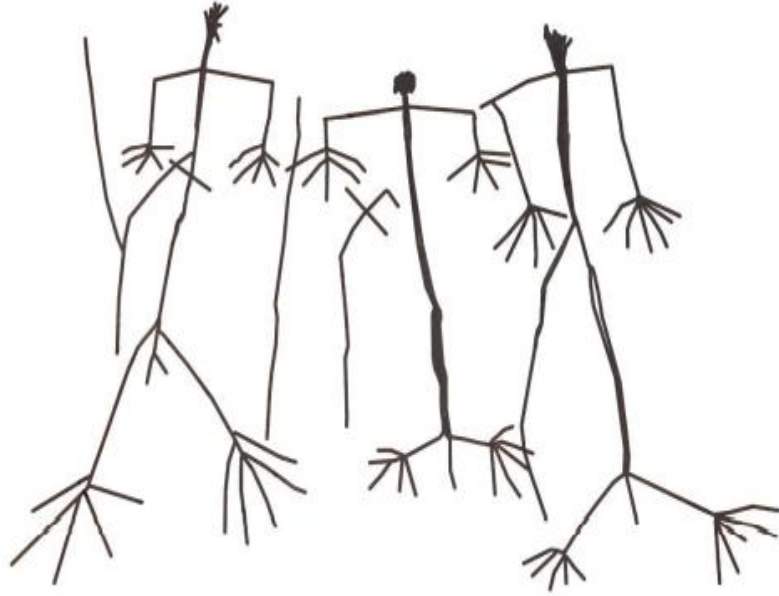

Foto 7'nin Çizimi: Doyumlu Petrogliflerindeki Tören Sahnesi Çizimi
(Günaşdı, 2016: 406)

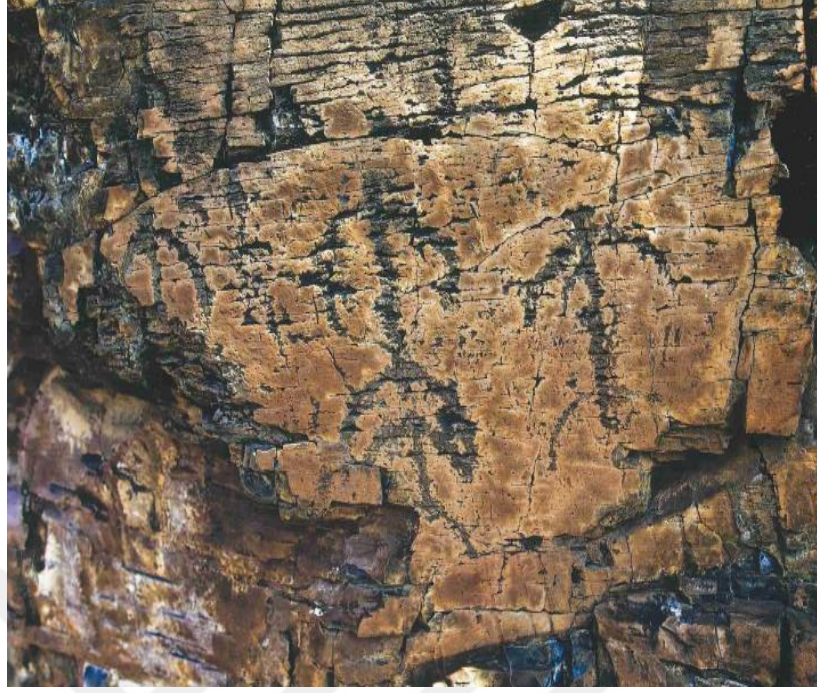

Foto 8: Ankara Güdül Yıkılankaya Petrogliflerindeki Tören Halinde Olan veya Halay Çeken İnsanlar (Somuncuoğlu, 2012: 201)

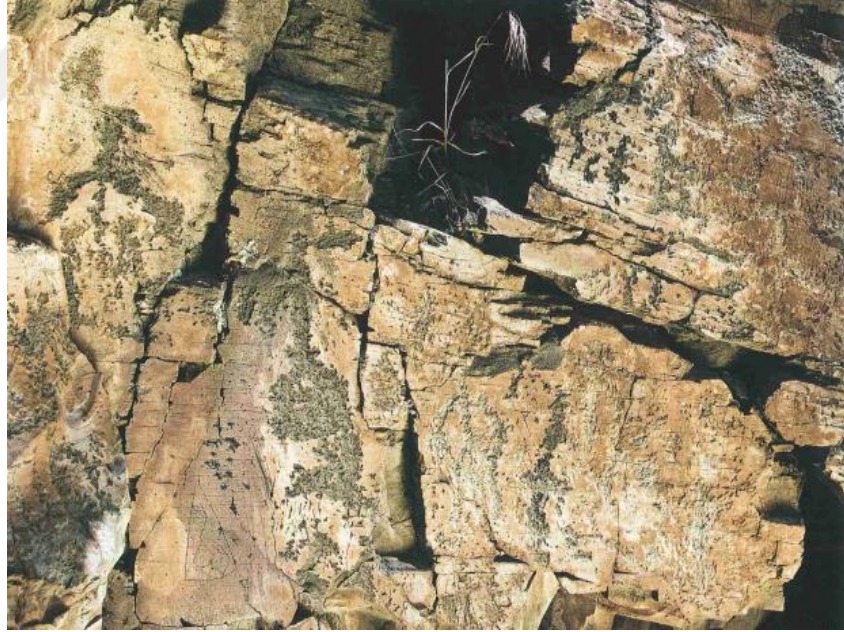

Foto 9: Ankara Güdül Yıkılankaya Petrogliflerindeki Tören Halinde Olan veya Halay Çeken İnsanlar (Somuncuoğlu, 2012: 193)

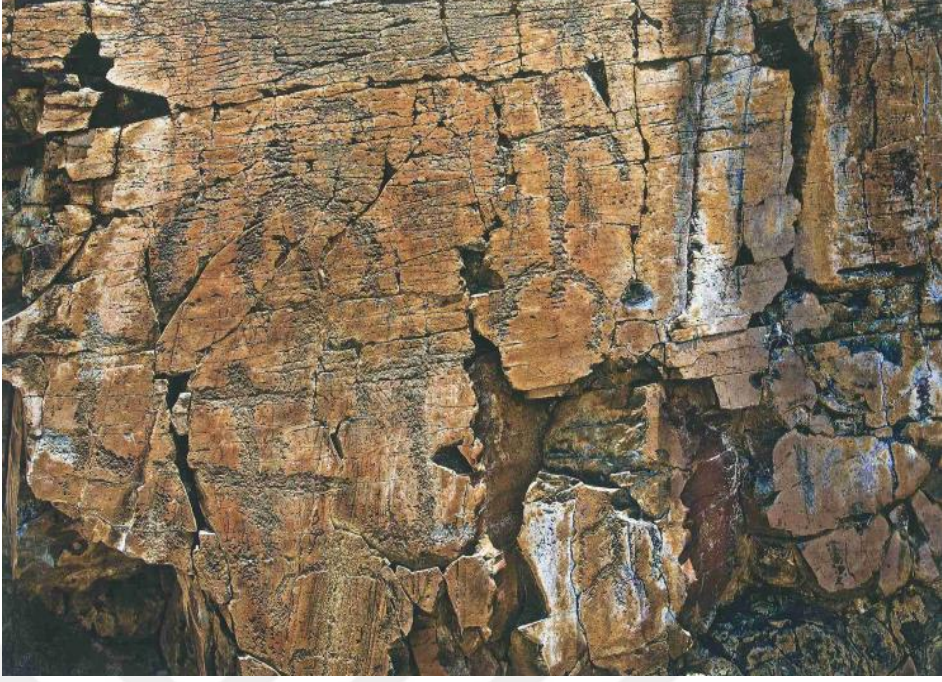

Foto 10: Ankara Güdül Yıkılankaya Petrogliflerindeki Tören Halinde Olan veya Halay Çeken İnsanlar (Somuncuoğlu, 2012: 193)

Foto 11: Ankara Güdül Kabaoyuk Petrogliflerindeki Tören Halinde Olan veya Halay Çeker Gibi Yan Yana Duran İnsan Benzeri Tasvirler (Somuncuoğlu, 2012: 370)

Çeşitli Sahnelerdeki Süvariler ve Atlar

Türk toplumunda at tezimizde de anlattığımız gibi eski zamanlardan beri yaşamın merkezinde olan bir hayvandır. Bu özelliğini topluma ait olan hemen hemen her alandan görebilmekteyiz. Düğünlerde, törenlerde, ölü merasimlerinde, kurganlarda ve daha birçok alanda biz hep atın bulunduğunu fark etmekteyiz. Bundan dolayı Türkler bu hayvana özel bir ilgi göstererek yapmış oldukları törenlerde birtakım işaretler koymuşlardır. Kurganlardan çıkan at kadavralarında ve daha birçok alanda bu işaretleri görebilmekteyiz. Bu işaretler arasında kuyruk kesme veya bağlama, farklı hayvanların tiplerinde maskeler yapma gibi birçok işlem bulunmaktadır. İşte bu işaretlerden biz petrogliflerde de bulunduğunu fark ederek işaretlerin yapılmış olduğu diğer alanlarla bu alanlardakileri aşağıda karşılaştırdık. Birçok farklı alandan yapmış olduğumuz bu karşılaştırmalara bakarak, aşağıda verilmiş olan petrogliflerle ciddi derecede bağlantılarının bulunduğunu fark ettik. Bu da bizlere aşağıda verilmiş olan petrogliflerin Türklerle ciddi bir bağlantısının bulunduğunu göstermektedir.

12'nci fotodan son fotoya kadar olan bölümde bu bağlantıların bulunduğu sahneleri fotolara dikkatli bakarak rahat bir şekilde göre bilirsiniz. Bu fotolardan 15'incisinde bulunan eski dönemlerde İtalya'da yaşamış ve Türk oldukları düşünülen bir kavim olan Etruskler'e ait olan ata ve 31 ve 32'inci fotolarda bulunan at tasvirlerine oldukça dikkatli bakmanızı tavsiye ediyoruz. 12'inci fotodan 41'inci fotoya kadar olan sahneleri incelerken atların baş, gövde, kuyruk ve yapılarına özellikle dikkat ediniz. Üzerlerinde bulunan sürücülerinin baş, gövde ve tiplerine, ellerindeki sancak, sopa, yay veya mızraklara da dikkatli bir şekilde bakınız.

Foto 12: Lena Petrogliflerindeki Av Sahnesinde Bulunan Atlı Süvari
(Somuncuoğlu, 2008: 43)

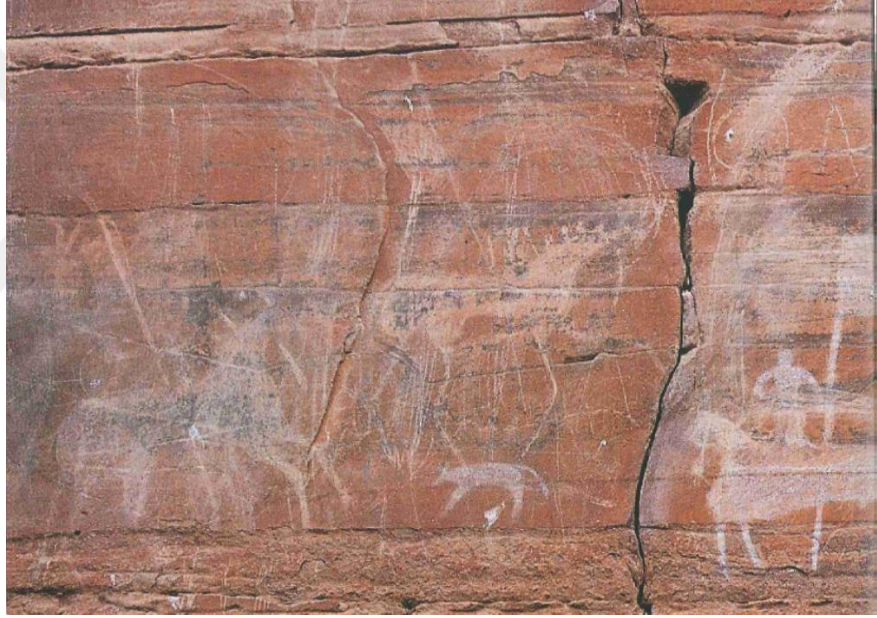

Foto 13: Lena Petrogliflerindeki Av Sahnesinde Bulunan Atlı Süvariler
(Somuncuoğlu, 2008: 46)

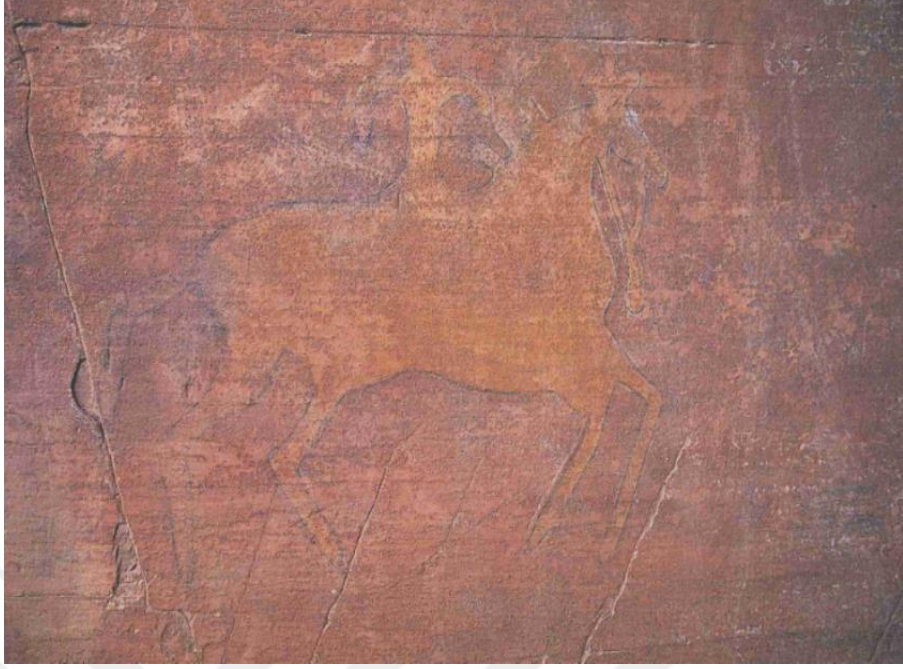

Foto 14: Lena Petrogliflerindeki Av Sahnesinde Bulunan Atlı Süvari (Somuncuoğlu, 2008: 44)

Foto 15: İtalya'da Yaşamış ve Türk Oldukları Düşünülen Etrüskler'e Ait Tarquinii'deki Ara Della Regina Tapınağında Bulunan Türk Mitolojisi'ndeki Kanatlı At Tulpar (Orhun, 2008: 150)

Foto 16: Kul-Oba Kurganı, Yunanlıların Pegasus Adlı Kanatlı Atına da Benzeyen Türk Mitolojisi'ndeki Kanatlı At Olan Tulpar'ın Bulunduğu Bir Plaket, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 204)

Foto 17: Pazırık Kurganlarından Çıkan Halı Üzerindeki Atlı Süvari Tasviri (Ekim, 2006: no: 82)

Foto 18: Pazırık Kurganlarından Çıkan Kuyruğu Düğümlü At Kadavrası (Çoruhlu, 2016: 526)

Ak Alaha Kurganında Bulunan
Atlı Süvariler

(Yılmaz-Toraman, 2020:750)

Kazakistan Esik Köyü Yakınında
Bulunan Kandil

Macaristan Saint-Miklós Hazinesindeki
Türk Süvarisi

(Yılmaz-Toraman, 2020:751)

Göktürk Dönem Atlı Süvari

Hotan'da Bulunan Uygur Dönemine Ait Ahşap İşleme Atlı Kadın
(Yılmaz-Toraman, 2020:752)

Foto 19: (Sayfanın Genelini Numarası)

XIII. Yüzyıl'a Ait Afyon Boyalı Köy
Alâaddin Köşkü'nde Bulunan Duvar Çinisi Mezar
Taşındaki Atlı Süvari Tasvirleri Üzerindeki Atlı Süvari Tasviri
(Yılmaz-Toraman, 2020:756)

Alâaddin Köşkü'ndeki Atlı Süvarilerin
Bulunduğu Pano

(Yılmaz-Toraman, 2020:756)

1246 Yılından Kalma Selçuklu
Sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın
Sikkesi

Foto 20: (Sayfanın Genelini Numarası)

Memlûk Askerlerinin Kılıç Oyunu

XV-XVI. Yüzyıllardaki Kırım
Tatarı Sûvarisi Tasviri

(Yılmaz-Toraman, 2020:758)

1553 Yılına Ait Kanuni ve Oğlu Selim'in Av Sahnesi (Yılmaz-Toraman, 2020:758)

Foto 21: (Sayfanın Genelinin Numarası)

Foto 22: İran'ın Persepolis Şehrindeki Apadana Sarayı'nın Duvarlarında Bulunan Kral Xerxes'e Vergi Götüren İskit Savaşçıları (Akişev, 1978: no: 61)

Foto 23: İran'ın Persepolis Şehrindeki Apadana Sarayı'nın Duvarlarında Bulunan Kral Xerxes'e Vergi Götüren İskit Savaşçıları (<https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/tarihte-turklerin-resmedildigi-ilk-figurler-persepoliste-bulundu?page=2> Erişim Tarihi: 03.08.2022)

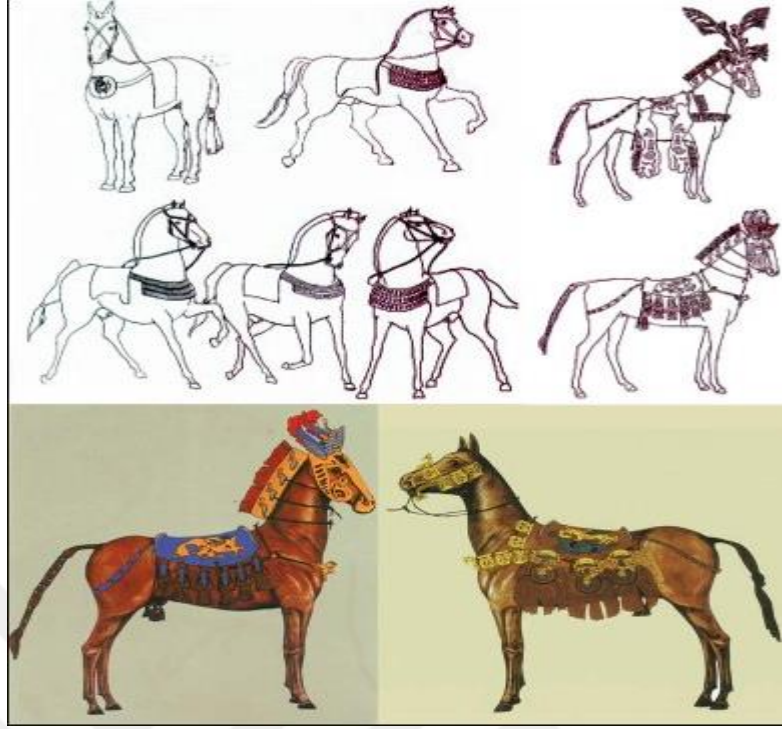

Foto 24: Pazırık Kurganlarında Bulunan Maskeli At Rekonstrüksiyonları ve Çizimleri (<http://galeri.genelturktarihi.net/pazirik-kurgani> Erişim Tarihi: 03.08.2022; Gryaznov, 1950: 30)

Foto 25: Pazırık Halısında Bulunan Atlı Süvari Tasviri (Yılmaz, 2017: 102)

Foto 26: Kul-Oba Kurganı Uçlarında Atlı Süvari Figürleri Bulunan Bileziğin Uçları, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 127)

Foto 27: Gobi Çölü Petrogliflerinde Bulunan ve Türk Mitolojisi'ndeki Boynuzlu At Olan Kilin'e Benzeyen At Tasviri (Somuncuoğlu, 2008: 97)

Foto 28: Rusya’da Bulunan Gorno-Altay Müzesi’ndeki Şaman Davulu
(Somuncuoğlu, 2008: 185)

Foto 29: Chertomlyk Kurganı, Asil Bir İskit Kadınına Ait Tören Başörtüsünde Bulunan Saldırıya Uğrayan At İle Birlikte Çeşitli Hayvan ve Bitki Tasvirleri, Hermitage Müzesi
(Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 233)

Foto 30: Kenkol Nehri Vadisi Petrogliflerinde Bulunan At Tasviri
(Hermann-Tishin-Rogozhinskiy, 2020: 146)

Foto 31: Doyumlu Petrogliflerindeki Atlı Süvari Tasviri (Günaşdı, 2016: 404)

Foto 32: Upper Tsagaan Göl (Shiveet Khairkhan) Petrogliflerinde Bulunan Tunç Çağına Tarihlenen Atlı Süvari Tasviri (Jacobson-Tepfer, 2019: 116)

Foto 33: Ankara Güdül Asmalıyatak Petrogliflerindeki Atlı Süvari Tasviri (zer, 2016: 38)

Foto 34: Ankara Güdül Asmalıyatak Petrogliflerindeki Atlı Süvari Tasvirleri (Somuncuoğlu, 2012: 251)

Foto 35: Ankara Güdül Glgelidere Petrogliflerindeki At Tasviri (zer, 2016: 41)

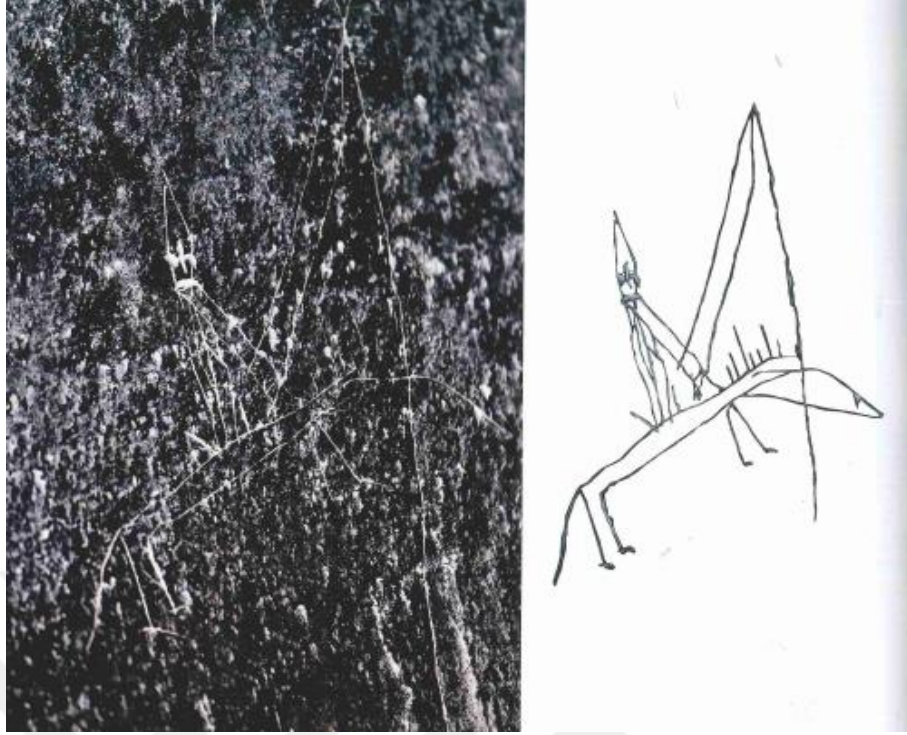

Foto 36: Ankara Güdül Deliklikaya-Glgelidere Petrogliflerindeki Atlı Süvari Tasviri ve Czimi (Somuncuoğlu, 2012: 115)

Foto 37: Ankara Güdül Deliklikaya-Glgelidere Petrogliflerinde Bulunan At ve Ceitli Tasvirler (Somuncuoğlu, 2012: 120)

Foto 38: Ankara Güdül Kabaoyuk Petrogliflerinde Bulunan Atlı Süvari ve İnsan Tasviri (Somuncuoğlu, 2012: 401)

Foto 39: Ankara Güdül Satoglu Kayası Petrogliflerinde Bulunan Atlı Süvari Tasviri (Somuncuoğlu, 2012: 438)

Foto 40: Khoilogiin Göl Petrogliflerindeki Erken Demir Çağa Tarihlenen Atlı Süvari Tasviri (Jacobson-Tepfer, 2019: 108)

Foto 41: Saymalı Taş Petrogliflerindeki At Üzerinde Ok Atan İnsan Tasviri (Somuncuoğlu, 2011: 173)

42'inci fotodan 44'üncü fotoya kadar olan tasvirlerde özellikle taylarını emziren atlara dikkatli bir şekilde bakınız.

Foto 42: Gobi ölü Petrogliflerindeki Tayını Emziren At Tasviri
(Somuncuoğlu, 2008: 78)

Foto 43: Tolstaya Mogila Kurganı, İskit Hayatının İşlenmiş Olduğu Gerdanlıktaki
Tayını Emziren At Tasvirinin Olduğu Bölüm, Eski Omaments
Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 121)

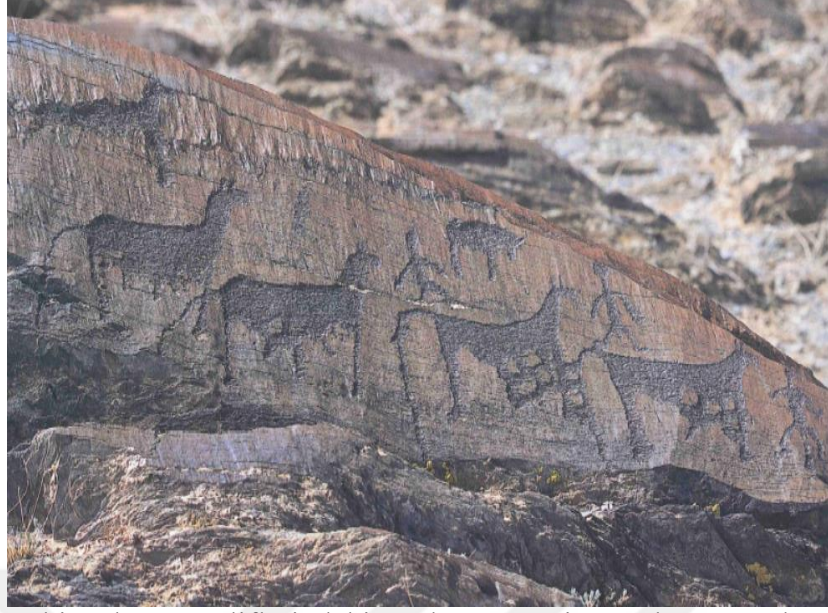

Foto 44: Gobi ölü Petrogliflerindeki Taylarını Emziren Atlar ve Başlarında Duran İnsanlar (Somuncuoğlu, 2008: 78)

45'inci fotodan 54'üncü fotoya kadar olan sahnelerdeki atların ve insanların tiplerine, elbiselerine ve insanların ellerinde bulunan savaş aletlerinin görünüşlerine özellikle dikkat ediniz.

Foto 45: Gobi ölü Petrogliflerindeki Birbirine Ok Atar Vaziyette Olan ve Yanlarında Atları Bulunan Savaşçı Tasviri (Somuncuoğlu, 2008: 88)

Foto 46: Upper Tsagaan Göl (Shiveet Khaikhan) Petrogliflerinde Bulunan ve Geç Tunç Çağına Tarihlenen Atlı Süvari Tasviri (Jacobson-Tepfer, 2019: 107)

Foto 47: Kul-Oba Kurganı Ok Atan İskit Savaşçılarının Yer Aldığı Plaket, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 199)

Foto 48: Chastiye Kurganı, Üzerinde Birinin Elinde İskit Yayı Bulunan İki İskit Savaşçısının Yer Aldığı Kap, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 173)

Foto 49: Kütahya Çavdarhisar'da Bulunan Aizonai Mabedinin Duvarındaki Savaş Sahnesi (Somuncuoğlu, 2008: 523)

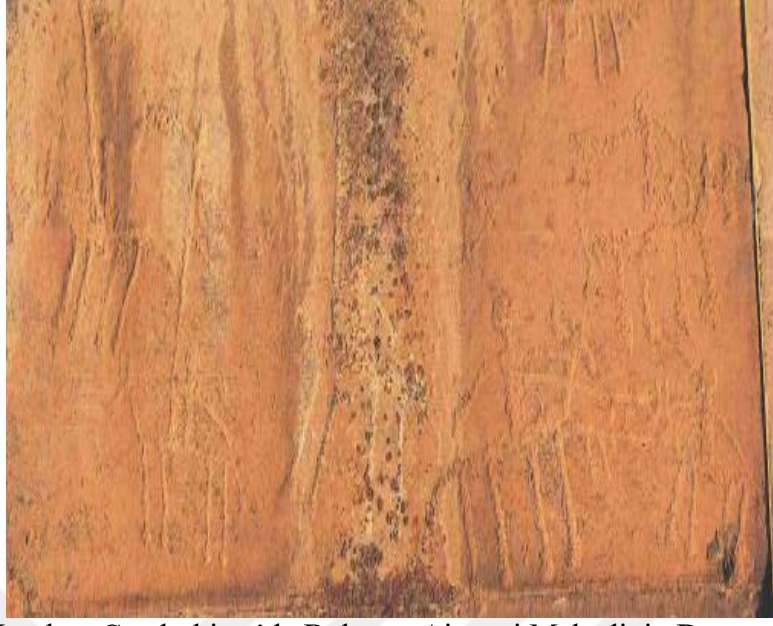

Foto 50: Kütahya Çavdarhisar'da Bulunan Aizonai Mabedinin Duvarındaki Savaş Sahnesi (Somuncuoğlu, 2008: 527)

Foto 51: Çiğim Taş Petrogliflerinde Bulunan Atlı Süvari Tasviri (Somuncuoğlu, 2008: 382)

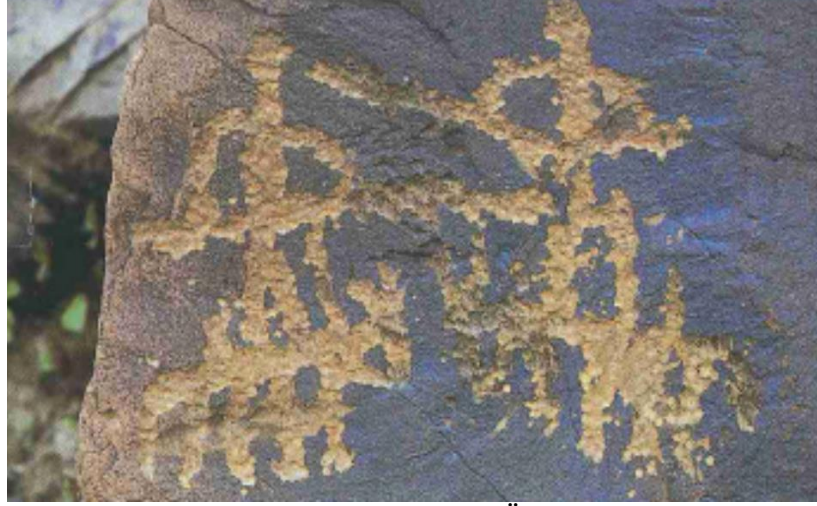

Foto 52: Saymalı Taş Petrogliflerindeki Atların Üzerinde Mücadele Eden İki İnsan Tasviri (Somuncuoğlu, 2008: 359)

Foto 53: Antalya Elmalı Petrogliflerinde Bulunan Atlı Süvari Tasviri (Ceylan-Aydın, 2021: 551)

Foto 54: Karakol Nehri Petrogliflerinde Bulunan Atlı Süvari Tasviri (Somuncuoğlu, 2008: 405)

54'üncü fotodan 69'uncu fotoya kadar olan sahnelerdeki ve buluntulardaki hayvanların boynuzlarına ve insanların özellikle baş kısımlarına dikkatli bir şekilde bakınız. Çeşitli alanlardan çıkmış olan buluntularla ve çeşitli bölgelerdeki tasvirlerle olan bağlantılarına özellikle dikkat ediniz.

Foto 55: Saymalı Taş Petrogliflerindeki Çeşitli İnsan ve Bir Alete Koşulmuş At Benzeri Hayvan Tasvirleri (Hermann, 2019: 38)

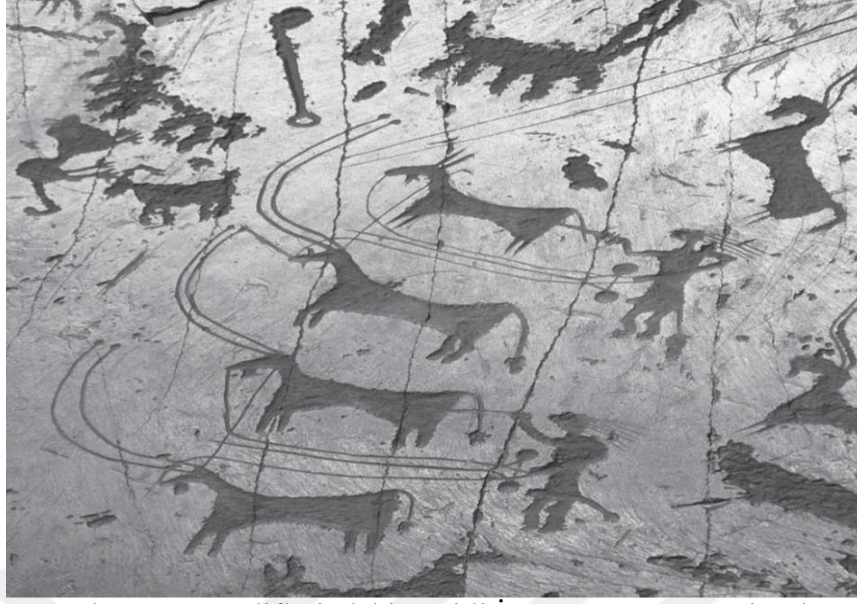

Foto 56: Saymalı Taş Petrogliflerindeki Çeşitli İnsan, Hayvan ve Bir Alete Koşulmuş At Benzeri Hayvan Tasvirleri (Hermann, 2019-2020: 311)

Foto 57: Ankara Güdül Satoglu Kayası Petrogliflerinde Bulunan Atlı Süvari Tasviri (Somuncuoğlu, 2012: 438)

Foto 58: Ankara Güdül Kabaoyuk Petrogliflerinde Bulanan Güneş Başlı İnsan Benzeri Tasvirler (Somuncuoğlu, 2012: 352)

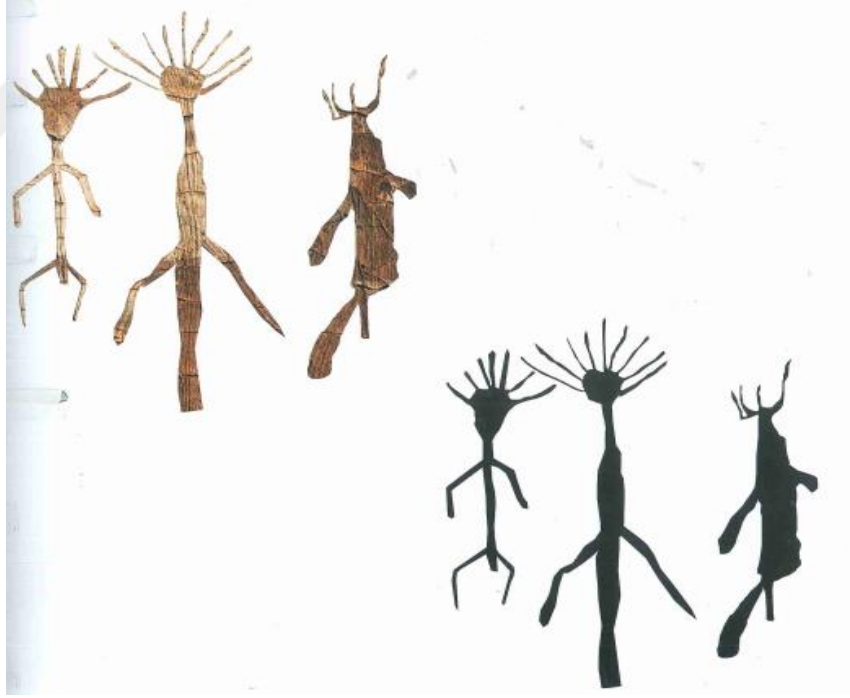

Foto 59: Ankara Güdül Kabaoyuk Petrogliflerinde Bulanan Güneş Başlı İnsan Benzeri Tasvirlerin izimi (Somuncuoğlu, 2012: 353)

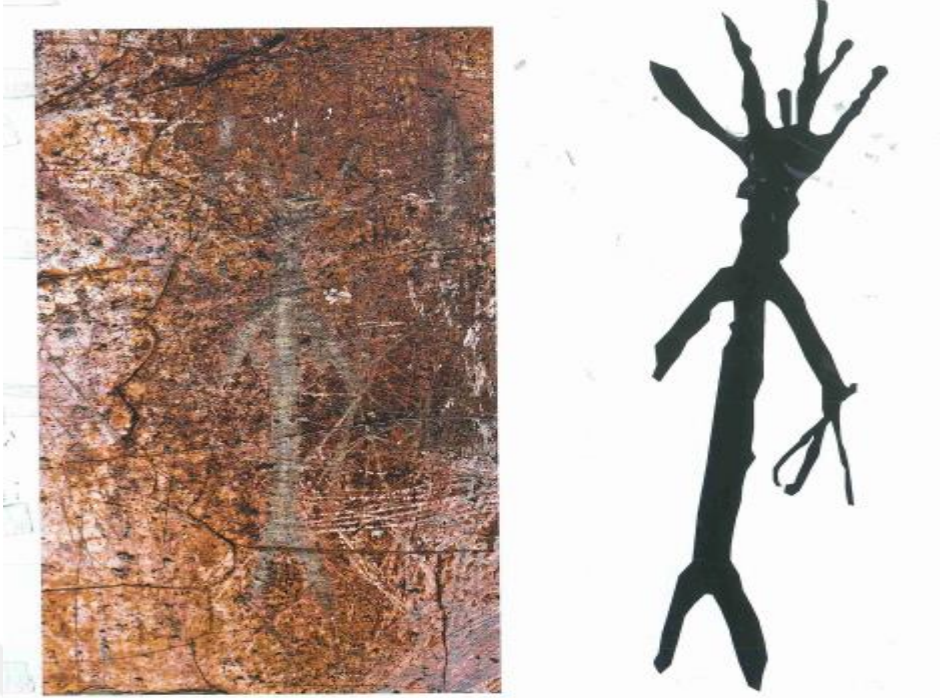

Foto 60: Ankara Güdül Kabaoyuk Petrogliflerinde Bulanan Güneş Başlı İnsan Benzeri Tasvir ve Çizimi (Somuncuoğlu, 2012: 364)

Foto 61: Saymalı Taş Petrogliflerindeki Çeşitli İnsan, Hayvan ve Bir Alete Koşulmuş At Benzeri Hayvan Tasvirlerinin Çizimi (Tashbayeva, 2001: 35)

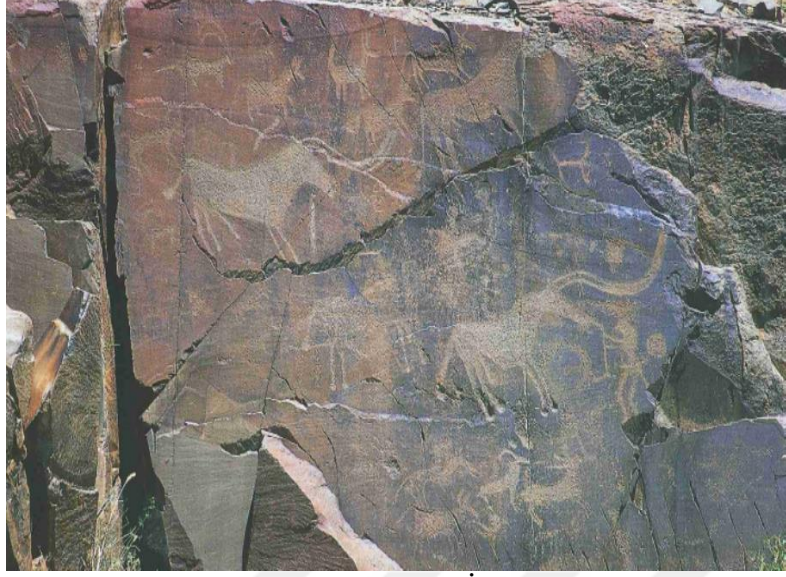

Foto 62: Tamgalı Petrogliflerindeki Hayvan ve İnsanların Bulunduğu Tören veya Av Sahnesi Tasviri (Somuncuoğlu, 2008: 332)

Foto 63: Berel Kurganındaki Keçi Boynuzlu Maskesi Bulunan Atın Rekonstrüksiyonu (M. Kutlu-L. Kutlu, 2021: 791)

Foto 64: Moğolistan’da Bulunan Noın Ula Kurganlarından Çıkarılan Geyik Boynuzlu Maskeye Benzeyen Bir Maske Takmış Atın Resmedildiği Madeni Eser
(Çoruhlu, 2016: 534)

Foto 65: Pazırık Kurganlarından Çıkan Geyik Boynuzlu At Maskesi
(Ekim, 2006: no: 1)

Foto 66: Zaysan Petrogliflerinde Bulunan Boynuzlu At Tasvirleri
(Somuncuoğlu, 2008: 343)

Foto 67: Pazırık Kurganlarından Çıkan Geyik Boynuzlu At Maskesi
(Ekim, 2006: no: 2)

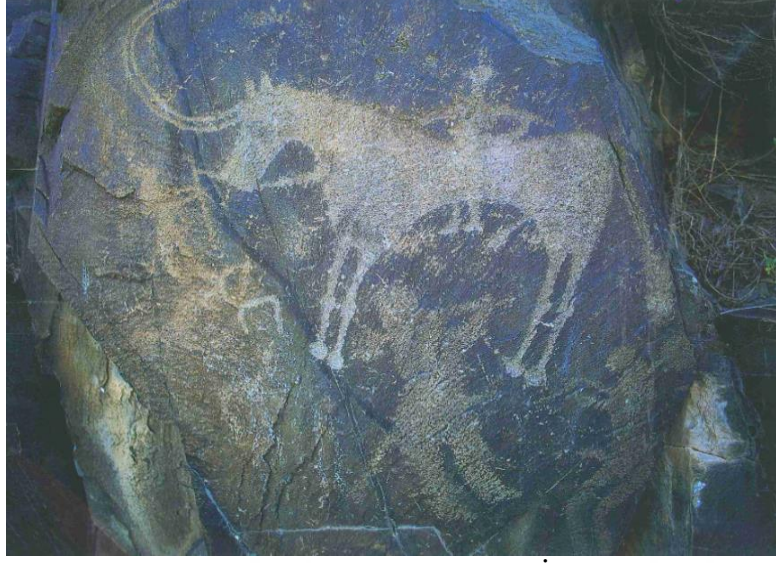

Foto 68: Tamgalı Petrogliflerindeki Atlı Savaşçı ve İnsanların Bulunduğu Törene Benzer Bir Sahne (Somuncuoğlu, 2008: 321)

Foto 69: Esik Kurganı'nda Bulunan Altın Elbiseli Adam ve Başlığındaki Keçi Boynuzlu At Figürü (Bingöl, 2020: 237)

70'inci fotodan 72'inci fotoya kadar olan sahnelerdeki atların ve insanların bağlı olan ayaklarına ve kollarına özellikle dikkat ediniz.

Foto 70: Gobi ölü Petrogliflerinde Bulunan At Evcilleştirme Sahnesinin de İçinde Olduğu Bir Sahne (Somuncuoğlu, 2008: 81)

Foto 71: Chertomlyk Kurganı, Amfora Üzerinde Bulunan İskitlerin Yabani Atları Evcilleştirme Sahneleri, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 267, 268)

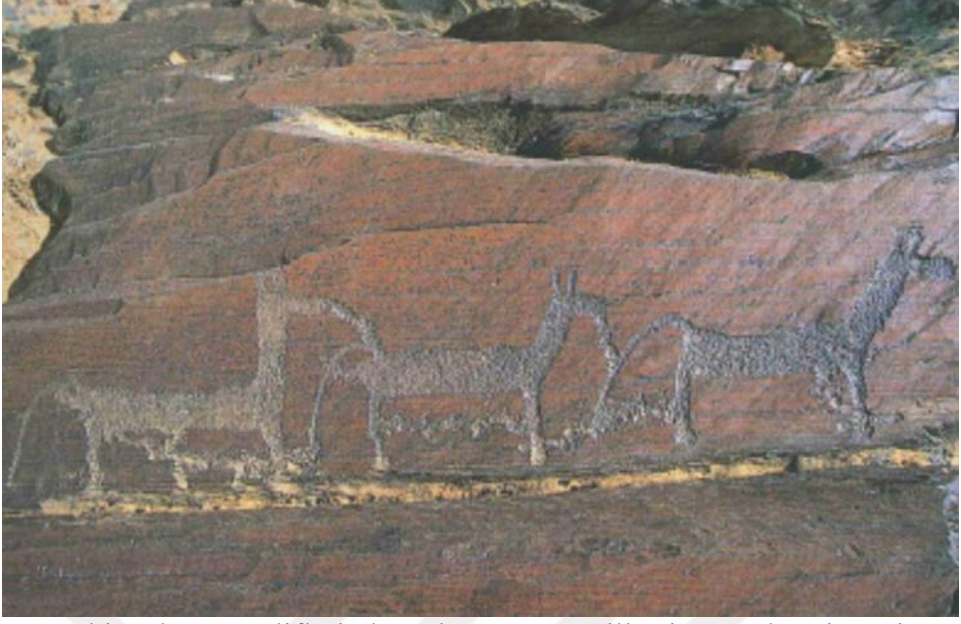

Foto 72: Gobi ölü Petrogliflerinde Bulunan At Evcilleştirme Sahnesine Ait Ayakları Bağlı Olarak izilmiş Olan At Tasvirleri (Somuncuoğlu, 2008: 87)

SONUÇ

Petroglif kelimesi Türkçede “Taş oymaları”, “Kaya üstü tasvirleri”, “Kaya resimleri” ve “Kaya panoları” gibi anlamlara gelmektedir. İnsanlar bu yöntemi kullanarak en eski çağlardan bu yana duygularını, düşüncelerini, hayallerini, günlük yaşamlarını, inanışlarını ve daha birçok faaliyetlerini kayalara, mağara duvarlarına ve uçurum kenarları gibi alanlara yaparak günümüze kadar aktarmışlardır. Dünyanın pek çok bölgesinde bu resimlerin yer aldığı zengin alanlar bulunmaktadır. Bu zengin alanların bulunduğu bölgelerden birisi de hiç şüphesiz Orta Asya’dır.

Orta Asya Bölgesi, her ne kadar olumsuz iklim koşullarına sahip olan bir bölge olsa da geniş otlakları bünyesinde barındırdığı için, özellikle hayvancılıkla geçinen kavimler tarafından en eski dönemlerden bu yana tercih edilen bir bölge olmuştur. Bölgede yaşayan insanlar özellikle geçmiş dönemlerde tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Daha sonra bu alanlarda kullanmış oldukları hayvanlara evcilleştirmiş oldukları atı da ekleyerek günlük hayatlarına ve ekonomilerine müthiş bir katkı yapmışlardır. Bu hayvanla gittikçe bütünleşen bölge insanları, kısa bir zaman sonra bu hayvanı yaşamlarının merkezine koymuşlardır. Bunun sonucunda da sofralarından düğünlerine, destanlarından mitolojilerine ve kurganlarından en özel anlarına kadar birçok alanda atı kullanmışlardır. Kaya resimleri ile ilgilenmeye başlamalarıyla beraber de yine bu hayvanı hemen hemen her sahnede yanı başlarında vermişlerdir.

Orta Asya Bölgesi eski çağlardan bu yana birçok devlete ve kavme ev sahipliği yapmıştır. Bu kavimlerin en başında da hiç şüphesiz Türk kavimleri gelmektedir. Türk kavimleri, yaşamış oldukları bu coğrafyada özellikle yukarıda aktarmış olduğumuz atı, hemen hemen her faaliyetlerinde bulundurmışlardır. Tezimizde de üzerinde durduğumuz gibi bu millet ata öz kardeşi gibi bir değer vermiştir. Öyle ki biz bu hayvanı Türklerin mezarlarında, destanlarında, mitolojilerinde, masallarında, türkülerinde, düğünlerinde, cenazelerinde ve aklınıza gelebilecek hemen her alanında görmekteyiz. Bu konuda Esik, Berel ve Pazırık gibi birçok kurgan oldukça detaylı bilgiler vermektedirler. İnsanlar bu mezarlara beylerini, hükümdarlarını ve sevdiklerini gömerlerken, aynı zamanda özel eşyalarını ve can kardeşleri olan atlarını da gömmüşlerdir. Biz bu âdeti Orta Asya’daki kurganlardan başka birçok bölgede de görmekteyiz. Ülkemizde de özellikle Osmanlı döneminde atlar için yapılmış birçok mezar bulunmaktadır. Bu mezarlara Fatih Sultan

Mehmet'in atının gömüldüğü İstanbul'un Eyüp semtindeki Piyerloti Kahvesi'nin bahçesinde bulunan mezar ve II. Osman'ın Sisli Kırat'ının yattığı İstanbul'un Üsküdar semtindeki Kavak Sarayı (Şerefâbâd Kasrı) bahçesindeki mezar gibi pek çok örnek verebiliriz (Esin, 2017: 1326).

Ata bu denli büyük bir değer veren Türkler, bu hayvana destanlarında ve mitolojilerinde de yer vererek olağanüstü özellikler kazandırmışlardır. Bunlar arasında bulunan Manas Han'ın yoldaşı olan Akkula, zeki ve hızlı bir attır. Alpamış Han'ın atı olan Şubar ise konuşabilen, uçabilen ve bir aylık olan yolu bir günde kat edebilen bir hayvandır. Bu örnekler gibi daha birçok destan, masal ve hikâyede yer alan farklı farklı özelliklere sahip atlar bulunmaktadır. Türk Mitolojisi'nde özellikle şamanların yapmış olduğu ritüellerde de, atlar yine başrolde dirler. Hatta şamanın davuluna dahi şamanın atı denmektedir. Sahalar'da ismi Cöhögöy Toyon olan bir at tanrısı da bulunmaktadır. Şamanlar ayin sırasında transa geçtikten sonra diğer âlemlerdeki tanrılarla görüşmeye gitmek için de yine atı kullanmışlardır. Bazı tanrıların ve oğullarının da yine atları bulunmaktadır. Ayrıca Tulpar isminde Türk Mitolojisi'nde kanatları olan ve uçabilme yeteneğine sahip bir at da yer almaktadır.

Atın Türk Kültürü'nde ve yaşamında da yine önemli bir yeri vardır. Yapılan toylarda, düğünlerde ve daha birçok etkinlikte atlarla oynanan kök börü ve cirit gibi pek çok oyun oynanmaktadır. Hatta atların birbirleriyle yaptıkları at güreşleri dahi bulunmaktadır.

Atın hem etini yiyen hem de sütünü içen Türkler, savaşa giderlerken veya cenaze törenleri düzenlerken atların kuyruklarını kesmektedirler veya düğümlemektedirler. Ölen sahipleriyle gömülen kimi atların da yine kuyruklarını düğümledikleri veya kestikleri görülmektedir. Bu işlemi yaparak matemlerini belli etmektedirler.

Yukarıda anlattıklarımızdan da gördüğümüz gibi Türklerde atın girmemiş olduğu hemen hemen hiçbir alan bulunmamaktadır. Ata bu denli büyük bir önem veren Türkler, hayatlarında ve kültürlerinde olduğu gibi petrogliflerde de bu hayvanı bol bol işlemişlerdir. Biz bunları hem ülkemizdeki hem de Orta Asya ve çevre bölgelerdeki petrogliflerde bol miktarda görmekteyiz. Yapmış olduğumuz bu tezde de onlara ait olan sahneleri elimizden geldiğince belirtmekteyiz.

Ana konumuzu oluşturan Orta Asya Bölgesi petroglif bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Bu zengin bölgede; Saymalı Taş, Tamgalı, Gobi Çölü, Upper Tsagaan Göl ve

Baga Oigor gibi birçok alan bulunmaktadır. Konumuz itibari ile isimlerini verdiğimiz bu yerlerle beraber araştırmış olduğumuz 20 bölgede, özellikle at bakımından çok zengin alanlar bulduk. Kimi zaman tek başlarına verilmiş olan at tasvirlerinin, kimi zaman çok karmaşık sahnelerin içerisinde yer aldıklarını gördük. Özellikle yukarıda isimlerini vermiş olduğumuz bölgeler bu karmaşık bölgelerin başında gelmektedirler. Bu bölgelerden; Saymalı Taş, Tamgalı ve Zaysan'daki karmaşık panolarda bulunan atların özellikle Pazırık, Berel ve Esik kurganlarıyla ilişkilerinin olduklarını fark ettik. Bu kurganlardan çıkarılan buluntulara baktığımızda ise gerçekten de aralarında büyük bir benzerlik olduğunu gördük. Saymalı Taş, Tamgalı ve Zaysan'da yer alan uzun boynuzlu at tasvirlerinin benzerlerinin bu kurganlara gömülmüş olan atların başlarında maske şeklinde bulunduğunu saptadık. Esik Kurganı'nda ise altın elbiseli adamın başındaki börtte karşı karşıya durur bir şekilde yapıldıklarını fark ettik.

Bu kurganların Türk kavimlerine ait oldukları düşünüldüğü için kaya resimlerindeki bu sahnelerin de Türklerle bir alakalarının olabileceğini düşünerek, sahneleri Türk Mitolojisi ve Türk Kültürü bakımından ele aldık. Yapmış olduğumuz değerlendirmeler sonrasında kaya resimleri ile bu kurganların arasında bir bağlantı olabileceğini gördük. Bu kanıya da hem yakın bölgelerde bulunmalarından hem de aynı üslupla birisinin zirvelerdeki dağlarda birisinin toprağın altındaki alanlarda yapılmış olmasından dolayı vardık. Ayrıca hem bu alanlardaki hem de diğer alanlardaki birçok tasvirle büyük bir benzerlik göstermelerinden dolayı da düşüncemizin doğruluk payının yüksek olduğunu fark ettik.

Gerçekten de hem petroglif alanlarındaki sahnelere hem de kurganlardaki kalıntılara baktığımızda, her ikisinin de büyük bir ustalıkla yapılmış olduğunu görmekteyiz. Örneğin Saymalı Taş'taki sahnelere baktığımızda, hem alanın konumunun 3.500 metre gibi yüksek bir kesimde olması hem de yılda sadece ağustos ve temmuz aylarında ziyaret edilebilmesi, gerçekten de bu sahneleri çok özel kılmaktadır. Hem konu anlatımı hem de çizimdeki ince detaylarının bile titizlikle yapılması alana ve konuya verilen önemin ne kadar büyük olduğunu kanıtlamaktadır. Üstelik alanda 100.000'e yakın petroglif bulunmaktadır ve bu sahne gibi birçok karmaşık ve ne olduğu anlaşılamayan sahne yer almaktadır. Kurganlardan çıkan eserlere baktığımızda hem altın elbiseli adam da hem de diğer kurganlardan çıkan at maskelerinin üzerinde, ne kadar muhteşem bir işçiliğin

olduğunu görebilmekteyiz. Bu işçiliklere de baktığımızda her iki alandaki eserlerin de aynı düşünce yapısına sahip kişiler tarafından yapıldıklarının ipuçlarını alabilmekteyiz.

Bahsetmiş olduğumuz bu alanlardaki benzerlikler, hem bu sahnelerin bulunduğu alanlarda hem de diğer alanlarda artarak devam etmektedir. Örneğin Chertomlyk ve Kul-Oba gibi yine Türklere ait oldukları düşünülen kurganlardan çıkan eşyaların da, aktarmış olduğumuz bu alanlarda bulunan panolardaki tasvirlerle büyük benzerlikler göstermiş olduklarını görmekteyiz. Özellikle, Türk Kültürü'nde yoğun bir şekilde kullanılmış olan atın kuyruğunu kesme veya bağlama kültürü, kurganlardan çıkan at kadavralarında, at maskelerinde, halılarda ve birçok Türk devletine ait eserlerde görülebilmektedir. Aynı işlemin petrogliflerde de olması Türk Kültürü'yle olan ilişkilerini kanıtlar niteliktedir. Ayrıca İtalya Bölgesi'nde eski dönemlerde yaşamış olan ve Türk oldukları düşünülen Etrüsklere ait iki kanatlı bir at heykelinde de bu durumun görülmesi oldukça merak ve heyecan uyandırmaktadır. Ülkemizdeki Güdül ve Doyumlu gibi petroglif alanlarında yer alan tasvirlerin de bu bölgelerdeki tasvirlerle ve eşyalardaki figürlere benzemeleri Türklerle ilgili oldukları düşüncemizi git gide arttırmaktadır. Bilhassa Saymalı Taş'ta yer alan tel tel güneş ışınlarına da benzeyen saçlara sahip insanların benzerlerinin Güdül bölgesinde görülmesi, çoğu petroglif alanında ve kurgan eşyalarında bulunan boyunlarındaki yele kısımları çıkıntılı at tasvirlerinin benzerlerinin yine Güdül petrogliflerinde yer alması, Doyumlu ve Güdül bölgelerinde yer alan halay çeker gibi veya tören yapar gibi yan yana duran insan figürlerinin birçok petroglif alanında ve bir şaman davulunda görülmesi ve Lena Bölgesi'ndeki petrogliflerin hem diğer alanlarla hem de ülkemizdeki çeşitli tasvirlerle örtüşmesi, bu alanların hem birbirleri arasındaki bağı hem de Türk Kültürü ile olan bağlarını kanıtlar niteliktedir.

Yukarıda anlatmış olduğumuz bu yoğun benzerliklerden dolayı tezimizin son bölümünü oluşturarak çeşitli alanlar arasındaki bağlantıları gün yüzüne çıkartmaya çalıştık. Yapmış olduğumuz karşılaştırmalar neticesinde, alanlardaki benzerliklerin yüksek olduğunu saptadık. Bu benzerliğin Türk Kültürü'yle, Türkler'e ait kurgan buluntularıyla ve Türkiye'de yer alan petroglif alanlarıyla da bağlantılı olduğunu gördük. Yapmış olduğumuz bu tez ile de şu sonuçlara vardık:

1. Bölgede yapılmış olan petrogliflerde kimi zaman gerçek bir sahne kimi zaman ise hayali bir sahne işlenmiştir.

2. Avlanma Büyüsü'yle ve çeşitli ritüellerle ilgili sahneler çizilmiştir.
3. Saymalı Taş ve Tamgalı gibi birçok bölgenin Türk Kültürü'yle ve kurganlarıyla bir bağlantısı bulunmaktadır.
4. Petroglif alanlarındaki tasvirlerin ve sahnelerin hem farklı farklı alanlarla hem de Türkiye'de yer alan petrogliflerle ilişkisi bulunmaktadır.
5. Türklerdeki kurgan ve atkuyruğu bağlama geleneğiyle, İtalya'da yaşamış olan Etrüskler'in mezarları ve bazı eserlerindeki atkuyruğu bağlama geleneği arasında bir benzerlik söz konusudur.
6. Sahnelerde yer alan bazı insanlarda kemer, ayakkabı, şapka, pantolon, ceket ve tunik benzeri elbiseler ile kılıç, hançer ve mızrak gibi silahlar belirtilmiştir.
7. Kimi tasvirlerin silüet şeklinde kimilerinin ise gerçekçi olduğu görülmektedir.
8. Atların kimilerinde yular ve eyer var iken kimilerinde bu durum söz konusu değildir.
9. Bazı bölgelerde büyük tekerlekli arabalar verilmişken bazılarında bu tekerlek benzeri bölgelerin küçük oldukları görülmektedir.
10. Hemen hemen her bölgede gagalama tekniği kullanılmıştır.
11. Kimi bölgelerde boyama, kimi bölgelerde ise kazıma, çizgi veya oyma teknikleri kullanılmıştır.
12. Bu tekniklerin birkaçının bir arada kullanılmış oldukları bölgeler de bulunmaktadır.
13. Bazı bölgelerde insanların tavuk veya kuş şeklinde verilmiş oldukları da görülmektedir.
14. Ay, savaş ve at üstünde mızrak benzeri nesnelerle yapılan oyun benzeri sahneler de yer almaktadır.
15. Alanların çoğundaki petrogliflerde farklı farklı dönemlerin izleri görülmektedir.
16. Bazı bölgelerde tay emzirme ve at sürüsünü otlatma sahneleri görülmektedir.
17. Bazı çizimlerin yarım bırakıldığı bazılarının ise sanatsal olarak çizildiği anlaşılmaktadır.
18. Bazı bölgelerde yabani atları avlama ve evcilleştirme sahneleri de bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdirakunov, T. (1995). “Eski Çin Yazma Eserlerindeki Tanrı Atları”. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, 120-122.
- Agayeva, A. (2017). “Orta Asya Da Su Sorunu: Havzalar Ve Barajlar”. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 3, 35-62.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2009). “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî Ve İstatistiki Malumat”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 1-21.
- Aıbıbaımu, A. (2013). *Geçmişten günümüze Turfan Karızları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akgün, H. C. (2020). *Türk Kültür Tarihi Çerçevesinde Avrasya Bölgesi Kaya Resimleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akişev, K. A. (1978). *Kurgan Issık, Kazakistan Sakalarının Sanatı*. Moskova.
- Alieva, C. (2019). *Kırgızistan Çolpon-Ata Bölgesindeki Petroglifleri Çevresi ile Birlikte Koruma Önerileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Aliyev, V. (2005). *Gemikaya*. Bakü.
- Alok, E. (1988). *Anadolu'da Kayaüstü Resimleri*. İstanbul.
- Alyılmaz, C. (2004). Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler). *Journal of Turkic Civilization*, I, 157-163.
- Amanbaeva, B., Suleymanova, A., Zholdoshev, C. (2011). “Rock Art Sites in Kyrgyzstan”. *Rock Art in Central Asia*, (Ed. J. Clottes), Paris: 43-73.
- Anati, E. (1968). “Anatolia's Earliest Art”, *Archaeology*, vol.21, (1): 22-35.
- Anati, E. (1972). “Method Of Recording and Analysing Rock Engravings”. *Acts of the international symposium on rock art*, (Ed. S. Marstrander), 145-170.
- Anati, E., Wainwright, I., Lundy, D. (1984). “Rock Art Recording and Conservation: A Call for International Effort”. *Current Anthropology*, Vol. 25, No. 2, 1984, 216-217.

- Arbatov, N. (2016). *Türkmenistan'ın Fiziki Coğrafyası Ve Doğal Koruma Bölgeleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arbatov, N., Karatepe, A. (2016). "Türkmenistanın Jeomorfolojisi/Geomorphology of Turkmenistan". *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33, 566-588.
- Atalay, İ. (2002). "Türk Dünyası'nın Coğrafyası". *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 242-259.
- Ayda, A. (1974). *Etrüskler Türk mü İdi?*. Ankara.
- Ayda, A. (1979). "Etrüskler'le İskitler Arasında Benzerlikler". *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 287-292.
- Ayda, A. (1992). *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler (İlmi Deliller)*. Ankara.
- Babayev, S., Bababeyli, N., Babayev, E. (2014). "Kafkasya'nın Açık Hava Müzesi: Gemikaya". *IRS Tarih Bilinci*. 1/9. 11-18.
- Baysal, A. (2017). "Doğu Anadolu Petroglifleri: Teknolojik, Kronolojik ve Sembolik Değerlendirmeler". *APAD*, 3, 1-33.
- Baxşeliyev, V. B. (2003). *Gamikaya Tasvirleri*. Bakü.
- Bednarik, R. G. (2002). "The Dating of Rock Art: a Critique". *Journal of Archaeological Science* 29, (11), 1213-1233.
- Bednarik, R. G. (2008). "Cupules". *Rock Art Research*, 25, 61-100.
- Begic, H. N. (2016). "Orta Asya'dan Küçük Asya'ya Geleneksel Bir Sembol; Kepenek". *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 44-62.
- Beksaç, E. (2000). "Türk Dünyasında Geyik Sembolizmi". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 129, 191-207.
- Belli, O. (1975). "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler Van Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri". *Tarih Dergisi*, 28(29), 1-40.
- Belli, O. (2003). "Van Bölgesi'ndeki Yeni Boyalı Mağara Resimleri". *Homo Amatus: Güven Arsebük için Armağan Yazıları*, (Ed. M., Özbaşaran, O., Tanındı, A., Boratav), İstanbul, 29-42.

- Belli, O. (2005). “Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Yeni Keşifler: Sinek Çayı Kayaaltı Sığınağı Resimleri”. *Arkeoloji ve Sanat*, 120, 1-16.
- Belli, O. (2006). “Kağızman Karaboncuk’da Tarih Öncesi Döneme Ait Kayaüstü Resimleri”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 121, 1- 10.
- Bernshtam, A. N. (1952). *Naskalnye izobrazheniya Saimaly-Tash*. SE. No: 2.
- Bernshtam, A. N. (1997). *Selected Works on Archeology and History of the Kyrgyz People and Kyrgyzstan*. V. 1. Bishkek.
- Bıyıklı, M. (2019). “Türklerde At Kültürü Ve Türk Mitolojisinde Atın Yeri Ve Önemi”. *5. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresi*, 404-417.
- Binandeh, A. (2016). “Looking at Rock Art in Northwest of Iran”. *International Journal of Archaeology. Special Issue: Rock Art, Handmade Architecture, Historical Archaeology*, vol. 4, No. 1-1: 12-17.
- Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. (Basılmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bingöl, A. (2016). “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 347-355.
- Bingöl, A. (2018). “Türk Kültüründe At ve Doğu Anadolu Kaya Resimlerindeki At Figürleri”. *IV. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 43-56.
- Bingöl, B. (2020). *Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Dağ Keçisi Motifi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Blinkhorn, J. (2015). “Rock Art Research in India 2000-2009: Methodological and Theoretical Trends in the 21st Century”. *News of the World IV*, (Eds. Bahn, P., Franklin, N. and Strecker, M.) Oxford: Archaeopress, 196-207.
- Blinkhorn, J. (2016). “Rock Art Research in India: 2010-2014, in Rock Art Studies”. *News of the World V*, (Eds. Bahn, P., Franklin, N., Strecker, M., and Delvet, E.). Oxford: Archaeopress pp 155-162.

- Blinkhorn, J., Boivin, N., Tacon, P.S.C., Petraglia, M.D. (2012). "Rock Art Research in India: Historical Approaches and Recent Theoretical Directions". *Companion to Rock Art*, (Ed. J. McDonald, P. Veth), UK, 179-196.
- Bostancı, E. Y. (1965). "Beldibi, Belbaşı Mezolitöği ve Diğer Mezolitik Buluntularla olan Münasebetleri". *Antropoloji Dergisi*, 3, 55-90.
- Brentjes, B. (1999). "Rock Art in Russian Far East and in Siberia". *TRACCE Online Rock Art Bulletin*, 2281-972X, 1-20.
- Caferoğlu, A. (1953). "Türk Onomastiğinde At Kültü". *Türkiyat Mecmuası* X, 201-212.
- Ceylan, A. (2002). "Doğuda İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası". *Türkler Ansiklopedisi*, IV, Ankara, 425-429.
- Ceylan, A. (2008a). "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi". *Bilim ve Ütopya*, 163(14), 26-35.
- Ceylan, A. (2008b). *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2015a). "Çıldır Başköy Kaya Resimleri". *Belgü*, 1(2), 7-28.
- Ceylan, A. (2015b). "Taştaki Türkleri Okumak". *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 34, 9-52.
- Ceylan, A. (2015c). *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 2008-2014*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2016). "Geyiklitepe Kaya Resimleri Ve Runik Yazıtları". *III. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum, 85-96.
- Ceylan, A. (2018a). "Türk Dünyasın'dan Yeni Kaya Resimleri". *XVII. Türk Tarih Kongresi I*, Ankara, 155-206.
- Ceylan, A. (2018b). "Anadolu'da Türk Varlığının Erken Evreleri". *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum, 855-870.
- Ceylan, A. (2019). "Moğolistan Kültür Envanteri Yüzey Araştırması, 2017", *Türkiye İle Moğolistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesisinin 50. Yılına Armağan*, (Ed. Ş. Doğan), Ankara, 111-146.

- Ceylan, A., Aydın, T. (2021). “Elmalı Kaya Resimleri”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 535-556.
- Ceylan, A., Günaşdı, Y. (2013). “Balkanlar’da İskitler”, *Uluslararası Balkan Dil, Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri*, Edirne, 113-139.
- Ceylan, A., Özgül, O. (2018). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri”. *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi / 04 - 06 Eylül 2018, İstanbul*, 625-632.
- Ceylan, N. (2007). *Kağızman’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Kars: Kafkas Üniversitesi Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, N. (2018). “Türk Kültüründe Geyik Kavramı Ve Kuzeydoğu Anadolu Kaya Resimlerindeki Geyik Tasvirleri”. *IV. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 871-891.
- Cichock, D. (1985). “Türk Mitolojisinde Ana Kurt Sembolüne Dair”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 37, Ankara: 1-30.
- Çağdaş, Ö. (2011). *İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motifler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çalışkan, B. (2020). *Hazar Denizi Enerji Havzasında Mücadele*. İstanbul.
- Çay, A., Durmuş, İ. (2002). “İskitler”. *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 575-596.
- Çelebi, A. (2019). *Sibir Hanlığı (1464-1598)*. (Yayımlanmamış, Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çeşmeli, İ. (1999). *Kışlak Hazara Camii ve Dört Eyvan Şemasının Asya'daki Erken Gelişmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çınar, A. A. (1996). *Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çirkin, E. (2019). *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*. İstanbul.

- Çorotekin, T. (2002). “Kırgızistan Cumhuriyeti”. *Türkler Ansiklopedisi*, XIX, Ankara, 454-484.
- Çoruhlu, Y. (1997). *Erken Devir Türk Sanatının ABC’Sİ*. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (1999). *Türk Mitolojisinin ABC’Sİ*. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2012). “Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği”. *Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Tarih Ve Medeniyetler Tarihi Bildiriler*, I, 1051-1071.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I*. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi II*. İstanbul.
- Demir, N. (2010). “Kaya Üstü Resmi (Rock Art) Olarak Dağ Keçisi / Elik ve Tarihi Altyapısı”. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 2, 5-23.
- Demirci, L. (2012). “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11(2), 33-69.
- Devlet, E. G., Devlet, M. A. (2000). *Dukhovnaya kul’tura drevnikh narodov Severnoi i Tsentral’noi Azii*. Lewiston–Queenston–Lampeter: The Edwin Mellen Press.
- Devlet, E., Devlet, M. (2002). “Siberian Shamanistic Tock art”. *Spirits and Stone; Shamanism and Rock Art in Central Asia and Siberia*. (Eds. Andrzej Rozwadowski, Maria M. Koško). Instytut Wschodni UAM, Ponzan, 120-136.
- Devlet, M. A. (1976). *Petroglify Ulug-Khema*. Moscow: Nauka.
- Devlet, M. A. (1980). *Petroglify Mugur-Sargola*. Moscow: Nauka.
- Devlet, M. A. (1998). *Petroglify na dne Sayanskogo Morya (gora Aldy-Mozaga)*. Moscow: Pamiatniki Istoricheskoy Mysli.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*. İstanbul.
- Duralı, Ş. T. (2002). “Toplum-Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması” *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 335-349.

- Durmuş, İ. (2008). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Ege, A., Tekin, E., Karalı, T., Can, N. (2009). “Lüminesans Tarihlendirmede Yıllık Dozun Belirlenmesinde Karşılaşılan Problemler”. *X. Ulusal Nükleer Bilimler ve Teknolojileri Kongresi*, 80-88.
- Ekim, Y. (2006). *Pazırık Kurganları, Buluntuları Ve Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (Çev. İ. Birkan). Ankara.
- Esin U., Harmankaya, S. (2007). “Aşıklı Höyük”. *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen), 263-264.
- Esin, E. (1965). “The Horse in Turkic Art”. *Central Asiatic Journal* X.
- Esin, E. (1978). *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*. İstanbul.
- Esin, E. (1979). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul.
- Esin, E. (1991). “Amuderya”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, III, 98-99.
- Esin, E. (2000). “Sigunlar Begi”. *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul:192-219.
- Esin, E. (2002). “Türk Sanatında At”. *Türkler Ansiklopedi*, IV, Ankara, 125-143.
- Esin, E. (2003). *Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul.
- Esin, O. (2017). “Orta Asya Ön Asya Ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At”. *Ulakbilge*, 5(14), 1315-1333.
- Farajova, M. (2014). “Gobustan Rock Art Cultural Landscape - El paisaje cultural del arte rupestre de Gobustán”. *Cuadernos De Arte Rupestre*, 7, 213-232.
- Galata, Y. C. (2020). *Türklerde Kaya Resimleri Ve Mezar Geleneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Garcia-Diez, M., Garrido, D., Hoffmann, D. L., Pettitt, P. B., Pike, A. W. G., Zilhã, J. (2015). “The chronology of hand stencils in European Palaeolithic rock art: implications of new U-series results from El Castillo Cave (Cantabria, Spain)”. *Journal of Anthropological Sciences*, vol. 93: 1-18.

- Garipağaoğlu, N., Uzun, M. (2019). “İznik Gölü Havzası’nda Doğal Ortam Koşulları, Değişimler Ve Muhtemel Risklerin Havza Yönetimi Ve Planlamasına Etkisi”. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 24, 1-24.
- Garipağaoğlu, N., Uzun, M. (2020). “Havza Yönetiminin Gelişim Evreleri ve Farklı Modelleri”. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 43, 338-357.
- Golden, P. B. (2014). *Dünya Tarihinde Orta Asya*. (Çev. Y. K. Taştan). İstanbul.
- Golendukhin, Yu. N. (1971). Voprosy klassifikatsiyi i dukhovnyi mir drevnego zemledeltsa po petroglifam Saimali-Tasha. Pervobytnoye iskusstvo. Novosibirsk.
- Gömeç, S. (2008). “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler”. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27(44), 1-20.
- Gömeç, S. Y. (2018). “Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120(237), 103-114.
- Gömeç, S. Y. (2019a). “Eski Türklerde Barınak Ve Şehir Hayatına Dair İzler”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 122(240), 11-24.
- Gömeç, S. Y. (2019b). “Eski Türk Dininin Temel Özellikleri”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi/Journal of Turkish History Researches*, 4(1), 84-123.
- Gömeç, S. Y. (2020). “Uygur Türklerinin Destanlarındaki Tarihi Gerçekler”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 125(246), 11-26.
- Gryaznov, M. (1950). *Pervii Pazırıkskiy kurgan*. İzdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja.
- Gryaznov, M. P. (1969). *Southern Siberia, Geneva-Paris-Munich*.
- Günaşdı, Y. (2016). “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(39), 391-407.
- Halaçoğlu, Y. (2002). “Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar”. *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 55-60.
- Halilov, T. (2017). “Gamikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Kayaüstü Resimlerin Bazıları Hakkında”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5(11), 100-109.
- Hermann, L. (2011). “Rock Art of Tamgaly, Kazakhstan”. *Adoranten*, 26-40.

- Hermann, L. (2019). "Music and Dance in rock art from Southeastern Kazakhstan and Kyrgyzstan". *Expression N° 25, Capo di Ponte*: 27-42.
- Hermann, L. (2019-2020). "Les cultes du soleil et du taureau dans l'art rupestre de l'âge du Bronze en Asie centrale (Kazakhstan et Kirghizstan)". *Praehistoria New Series Vol. 1-2 (11-12)*, (Ed. A. Ringer), 303-329.
- Hermann, L., Tishin, V. V., Rogozhinskiy, A. E. (2020). "Ancient Turkic Runic Inscriptions And Tamga-Petroglyphs From The Kenkol Valley (Kyrgyzstan)". *Учёные записки музея-заповедника «Томская Писаница»* 12. 142-153.
- Hoppal, M. (2001). "Sibirya Şamanizminde Doğa Tapınımı". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 41(1), (Çev. G. Erginer), 209-225.
- Hoppal, M. (2015). *Şamanlar ve Semboller; Kaya Resmi ve Göstergebilim*. (Çev. F. Sel). İstanbul.
- Hoppal, M. (2019). *Avrasya'da Şamanlar*. (Çev. B. Bayram, H. Ş. Ç. Çapraz). İstanbul.
- Ibrayulı Ibrayev, Ş. (1995). "Kazakların Eski İnançlarında At". *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, 320-322.
- İdrisi, H. (1992). *Köroğlu Destanı'nın Azeri Rivayeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara.
- İsmailzade, K. (2014). "Gobustan Açık Hava Müzesi". *IRS* 3/11, 6-11.
- Jacobson-Tepfer, E. (2011). "The Altai Mountains in Northwest Mongolia". *Rock Art in Central Asia*, (Ed. J. Clottes), 113-121.
- Jacobson-Tepfer, E. (2012). "Rock Art Research İn Mongolia, 2005-2009". *Rock Art Studies: News of the World IV* (Ed. P. G. Bahn, N. Franklin, M. Strecker). 164-196.
- Jacobson-Tepfer, E. (2019). *The Life of Two Valleys in the Bronze Age Rock Art in the Altai Mountains of Mongolia*. Luminare Press USA.
- Jasiewicz, Z., Rozwadowski, A. (2001). "Rock Paintings-Wall Paintings: New Light on Art Tradition In Central Asia". *Rock Art Research*, vol.18, (1): 3-14.

- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul.
- Karageçi, M. (2015). *Arpaçay Havzasında Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karageçi, M. (2018). “Doğu Anadolu Kaya Resimlerindeki Süvari Tasvirleri”. IV. *Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 561-583.
- Karcıoğlu, U. (2017). “Türk Kültüründe Atın Önemi ve Ata Sporlarımızdan Atlı Cirit Oyunu”. *Anasay*, 2, 167-198.
- Karcıoğlu, U. (2018). *Orta Asya’da Bulunan Bazı Kurganlardaki At Gömüleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karpuz, H. (1977). “Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”. *Tübitak Bilim ve Teknik*, 10(212), Ankara: 1-6.
- Kaşgarlı, M. (1985). *Divanü Lugat-İt-Türk I*. (Çev. B. Atalay). Ankara.
- Kazemi, M., Someeh Naseri, H., Azandaryani, E. H., Mirzaei, M. (2016). “An Introduction of ShikhMedi Newly Found Petroglyphs in Meshginshahr, Northwest Iran”. *International Journal of Archaeology Special Issue: Rock Art, Handmade Architecture, Historical Archaeology*, Vol. 4, (1-1): 18-22.
- Kedikli, U., Çiçek, Y. (2020). “Bölgesel Ve Küresel Güçlerin Enerji Politikalarının Hazar ‘Denizi’ Uyuşmazlığına Ve Çözümüne Yansımaları” *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 76-120.
- Khujanazarov, M. (2001). “Petroglyphs of Uzbekistan”. *Petroglyphs of Central Asia*, (Ed. K. Tashbayeva), Bıshkek: 80-122.
- Khujanazarov, M. (2011). “Rock Art Sites in Uzbekistan”. *Rock Art in Central Asia*, (Ed. J. Clottes), Paris, 99-113.
- Kılınç, S. (2019). *Orta Asya’da Çevre Sorunları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koca, S. (2002). “Türklerin Göçleri ve Yayılımları”. *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 651-663.

- Koca, S. (2017). “Eski Orta Asya’da Tabiat, İklim, İnsan Unsuru”. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-19.
- Koçsoy, Ş. (2002). “Türk Tarihi Kronolojisi”. *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 73-188.
- Koşak, F. (2009). “Türkmenistan’ın Ahal Bölgesinin Fiziki Coğrafyası”. *Avrasya Etütleri*, 35, 99-139.
- Kökten, İ. K. (1970). “Yazılıkaya’da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri”. *Karseli*, 6(69), 2-16.
- Kökten, İ. K. (1975). “Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri”. *Atatürk Konferansları*, 95-104.
- Kubarev, V. D., Jacobson, E. (1996). “Sibérie du Sud 3: Kalbak-Tash I (République de L’Altai)”. *Répertoire des Pétroglyphes d’Asie central, Fascicule no. 3. Jakov A. Sher and Henri-Paul Francfort, eds. Paris: De Boccard.*
- Kubarev, V. D., Jacobson, E. Tseveendorj, D. (2005). *Tsagaan – Sala ve Baga – Oigor’un Petroglifleri (Moğol Altay)*. (Ed: A. P. Drevianko). Novosibirsk- Ulan Batur-Yudzhin.
- Kutlu, M., Kutlu, L. (2021). “Ölü Gömmeler Gelenekleri Bağlamında Berel Kurganları”. *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 27(107), 771-798.
- Levi, S. (2002). “Ortaçağ Orta Asyası’nda Türkistan ve Turan”. *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 388-392.
- Ligeti, L. (2002). “Bilinmeyen İç-Asya”. *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 672-683.
- Maksudov, F. A. (2019). “Özbekistan’daki Bir Kaya Resim Alanının Yeniden Yorumlanması”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), (Çev. O. Karagöz), 141-149.
- Martınov A. I., Marıyashev, A. N., Abetekov, A. K. (1992). *Naskalnye izobrazheniya Saimaly-Tasha*. Alma-Ata (Ministerstvo Narodnogo Obrazovaniya Respubliki Kazakhstan).
- Martınov, A.İ. (1984). *Petroglifi Gornogo Altaya //Priroda*. No 6: 118.
- Martınov, A.İ. (1985). “O drevnih izobrajeniyah Karakola”. *Arheologiya Yujnoy Sibiri*. Kgu. Kemerovo. 80-86.

- Martinov, A.İ. (2013). *Altay Kaya Resimleri Biçiktu-Boom*. (Çev. Z. B. Özer). Ankara.
- Masson, V. M., Sarianidi, V. I. (1972). *Central Asia Turkmenia Before The Achaemenids*. Londra.
- Mellaart, J. (1963). "Excavations at Çatal Höyük: Fourth Preliminary Report, 1965". *AnatSt*, 16, 165-191.
- Miklashevich, E. (2011). "Rock Art Sites in the Minusinsk Basin". *Rock Art in Central Asia*, (Ed. J. Clottes), Paris, 121-137.
- Mokeyev, E. (1995). "Manas Destanında At İsimleri". *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, 289-297.
- Muhammedcanov, A. (2009). "Siriderya". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, 272.
- Muradova, E. (2011). "Rock Art Sites in Turkmenistan". *Rock Art in Central Asia*, (Ed. J. Clottes), Paris: 93-99.
- Musabayev, G. (1998). "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları". XIV. *Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*. Kazakistan.
- Müseyibli, N. A. (2004). *Gamikaya*. Bakü.
- Nemeth, G. (2002). "Türklüğün Eski Çağı". *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 378-387.
- Novgorodova, E. A. (1989). *Drevnyaya Mongoliya*. Moscow: Nauka.
- Okladnikov, A. P. (1969). "Petroglyphs of Siberia". *Scientific American* 221. No. 2, 74-85.
- Okladnikov, A. P. (1981). *Petroglifi Mongolii*. Leningrad.
- Orhun, M. (2008). *Etrüsk Kültürü Ve Roma Kültürüne Tesiri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ögel, B. (1971a). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*. İstanbul.
- Ögel, B. (1971b). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*. İstanbul.
- Ögel, B. (1972). "Türklerde Kartal ve Kartal Arması". *Türk Kültürü* 118, Yıl X, 1128-1146.

- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara.
- Ögel, B. (2014a). *Türk Mitolojisi I*. Ankara.
- Ögel, B. (2014b). *Türk Mitolojisi II*. Ankara.
- Özer, H. (2016). *Ankara Güdül Kaya Resimlerinin Grafıksel Analizi Ve Turizm Sektöründe Kullanılmasının Araştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Özgül, O. (2015). “Erzurum Bölgesi Kaya Panoları”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 169-198.
- Özgül, O. (2016). “Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At, Geyik ve Güneş Kursu”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39, 371-390.
- Özgül, O. (2018a). “Orta Asya Kaya Resimleri Işığında Kars-Ardahan Kaya Resimlerindeki Av ve Tuzak Sahneleri”. *IV Türk Şöleni Bildirileri*, Erzurum, 893-911.
- Özgül, O. (2018b). “İskitler’de Atalar Kültü Ve Yurt Kavramı”. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 9(47), 57-85.
- Özgül, O. (2021). “Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri”. *Belleten* 85/304. 781-818.
- Özgül, O., Bingöl, B. (2021). “Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Bir Grup Dağ Keçisi Motifi”. *Art-Sanat*, 16, 491–527.
- Özgül, O., Ceylan, N. (2019). “Göçerlik Ve Yerleşiklik Arasında Bir Bileşen; Fergana Vadisi”. *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara, 472- 495.
- Phillips, E. D. (1965). *The Royal Hordes: Nomad Peoples of the Steppes*. London.
- Pike, A. W. G., Hoffmann D.L., García-Diez M., Pettitt P., Alcolea J., Balbín R. De, González Sainz C., Heras C. de las, Lasheras J.A., Montes R., Zilhao J. (2012). “U series dating of Paleolithic Art in 11 Caves in Spain”. *Science* 336, 1409-1413.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. (1986). *Scythian Art*, (İng. Çev. Viacneslav Sobolev). Leningrad.

- Pomaskina, G. A. (1976). *Kogdo bogi byli na zemle Naskalnaya galerya Saymaly-Tasha*. Frunze: Kyrgyzstan.
- Poslavski, I. T. (1903). "Iz poyezdki na Saimaly-Tash". *PTKLA. God 8*. Tashkent.
- Quilesa, A., Valladasb, H., Bocherensc, H. vd., (2016). "High-precision chronological model for the decorated Upper Paleolithic cave of Chauvet-Pont d'Arc". *Ardèche, France*". Vol. 113, No. 17. 4670-4675.
- Ranov, V. (2001). "Petroglyphs of Tadjikistan". *Petroglyphs of Central Asia*, (Ed. K. Tashbayeva), Bishkek, 122-151.
- Rasonyi, L. (2002). "Tarihte Türklük". *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 350-377.
- Rogozhinskiy, A. E. (2004). "Tamgaly". *Rock Art Sites of Central Asia: Documentation Conservation, Management, Community Participaiton*, (Ed. Rogozhinskiy, A. E.), Almaty, 45-92.
- Rogozhinskiy, E. (2011). "Rock Art Sites in Kazakhstan". *Rock Art in Central Asia*, (Ed. J. Clottes), Paris: 9-43.
- Rogozhinsky, A. E. (2008). "Petroglyph Sites Of Kazakhstan And Western Central Asia As Part Of The Archaeological Landscape: New Challenges". *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 36(4), 83-94.
- Roux, J. P. (2008). *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 200 Yıl*. (Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan-Özcan). İstanbul.
- Rozwadowski, A. (2004). *Symbols through Time Interpreting the Rock Art of Central Asia*. (Çev. A. Pietrzak). Poznan.
- Rozwadowski, A., Huzanazarov, M. (1999). "The Earliest Rock Art of Uzbekistan in its Central Asian Context: Some Dilemmas with Chronological Estimations in Central Asian Rock Art Studies". *Dating and the earliest known rock art*, (Eds. M. Stecker, P. Bahn), 79-82. Oxford: Oxbow Books.
- Rozwadowski, A., Lymer, K. (2012). "Rock Art in Central Asia: history, recent developments and new directions". *Rock Art Studies News of the World IV*, (Eds. Bahn, P., Franklin, N., Strecker, M., and Delvet, E.). Oxford, 149-164.

- Rudenko, S. I. (1970). *Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*. (Çev: M. W. Thompson). Berkeley and Los Angeles.
- Rüstemov, C. N. (2003). *Gobustan Petroglifleri* I. Bakü.
- Sakaoğlu, S. (1995). "Türk Masallarında At Motifi". *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, 282-289.
- Samashev, Z. (1992). *Naskalnye İzobrazheniya Verkhnego Prinnrtysh 'ya*. Gylym: Alma-Ata.
- Samashev, Z. (1998). "Shamanskіe" syuzhetypetroglifov Kazahstana (k izucheyu mirovozzreniya drevnego naseleniya)". *Voprosy Arkeologii Kazakhstana*, (Ed. Z. Samashev), Gylym, Almaty and Moscow, 2, 197-205.
- Samashev, Z. (2001). "Petroglyphs of Kazakhstan". *Petroglyphs of Central Asia*, (Ed. K. Tashbayeva), Bishkek, 151-220.
- Samashev, Z. (2006). *Petroglyphs of Kazakhstan*. Almaty.
- Seyidoğlu, B. (1995). "Mitolojik Dönemde At". *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, 91-94.
- Seyidov, A. (2017). "Azerbaycan Halkının Taş Hafızası-Gobustan-Gemikaya Petroglifleri". *V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu*, Ankara, 409-418.
- Sher, Ya. A. (1980). *Petroglify Srednei i Tsentralnoy Aziyi*. Moskva.
- Sher, Ya. A., Golendukhin, Yu.N., Polyakov, A.O. (1979). Petroglify Saimaly-Tasha. "Priroda", No: 6.
- Somuncuoğlu, S. (2008). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul.
- Somuncuoğlu, S. (2011). *Saymalıtaş, Gökyüzü Atları*. İstanbul.
- Somuncuoğlu, S. (2012). *Damgaların Göçü Kurgan*. İstanbul.
- Soydan, E., Korkmaz, F. (2013). "Batman'da Yeni Bir Keşif: Deraser (Arık) Mağara Resimleri". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 8(6): 665-686.

- Şahin, S. (2020). “Türk Tarihi Açısından Altay-Tanrı Dağlarında Yer Alan Balbal-Mezar Anıtların Önemi ve Özelliklerinin Araştırılması”. *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 3(2), 275-292.
- Tarhan, M. T. (1976). “Eskiçağda Kimmerler Problemi”. *VIII. Türk Tarih Kongresi*, I, 355-369.
- Tarhan, M. T. (2002). “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler Ve İskitler”. *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara, 597-610.
- Tashbayeva, K. I. (1999). Noviyе issledovaniya Saimaly-Tasha. Novoye o dravnem i srednevekovom Kyrgyzstane. Vyp. 2. Bishkek, “Muras”, 72-75.
- Tashbayeva, K. I. (2001). “Petroglyphs of Kyrgystan”. *Petroglyphs of Central Asia*, (Ed. K. Tashbayeva), Bishkek: 9-80.
- Tashbayeva, K. I., Tashbaeva, K. (1995). Saymaly-Tash: Histoire de la Recherche et methodes d'investigation. Petroglyphes d'Asie Centrale: methodologie d'etude d'un art rupestre. Paris, UNESCO.
- Tashbayeva, K. I., Tashbaeva, K. (1998). Rock potures of Saymaly-Tash. Prehistoric and Tribal Art: Shamanism and Myth. Capo di Ponte. Italy.
- Taşagıl, A. (1999). “Orta Asya'da Bir Göl Ve İçinde Bulunduğu Coğrafi Bölge”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX, 135-137.
- Taşagıl, A. (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul.
- Taube, E. (1995). “Altay'daki Tuvaların Sözlü Edebiyatında At”. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul, 297-300.
- Tergunbayar, A. S., Ankhsanaa, K. K. (2019). “Rock Art İn Mongolia”. *Rock Art İn East Asia A Thematic Study*, (Ed. J. Clottes, B. Smith), Fransa: 65-79.
- Tezcan, M. (1990). *Eski Türklerde Damga*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar I*. İstanbul.
- Tokhatyan, K. S. (2015). “Rock Carvings Of Armenia”. *Fundamental Armenology* No 2. 184-204.

- Turan, O. (1941). *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul.
- Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I*. İstanbul.
- Tümer, H. (2017). *Van-Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uyanık, M. (1968). "Van-Hakkari Sınırında Tırşın Yaylasında Bulunan Kaya Resimleri Hakkında". *Bellekten* 125: 93-103.
- Uyanık, M. (1974). *Petroglyphs of South-Eastern Anatolia*.Graz.
- Ünal, L. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye- Kırgızistan İlişkileri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üngör, İ. (2016). "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereiçi Kaya Resimleri)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 357-370.
- Üngör, İ. (2018). "Türk Kültüründe Dağ Keçisi Teke". *IV. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 325-345.
- Vasilyev-Cargıstay, Y. (1995). "Saha (Yakut) Kültüründe At ve Atçılık". *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul, 306-311.
- Whitley, D. (2011). *Introduction to Rock Art Research*. London-Newyork.
- Williams, L. J. D. (1987). "A Dream of Eland: An Unexplored Component of San Shamanism and Rock Art", *World Archaeology*. Vol. 19, (2) Rock Art: 165-177.
- Williams, L. J. D. (2006). "The Evolution of Theory, Method and Technique in Southern African Rock Art Research". *Journal of Archaeological Method and Theory*, Vol. 13, No. 4, 343-377.
- Yalçinkaya, I. (1987). "1985 Yılı Karain Kazıları". *KST 8 - I*, 15-37.
- Yalçinkaya, I. (1993). "1991 Yılı Öküzini Kazıları". *KST 14 - I*, 43-58.
- Yavuz, M. (2006). "Liknometri". *Türk Likn Topluluğu Bülteni* 2: 8-10.
- Yıldız, D. (2014). "Orta Asya'nın Su (Yönetimi) Sorunları ve Aral Gölünü Geri Döndürme Çabaları". *Hidropolitik Akademi*, 1-17.

- Yıldız, D. (2019). “Orta Asya’da Su (Yönetimi) Sorunu’nun Kısa Analizi”. *Avrasya Dünyası*, 4, 22-28.
- Yılmaz, A. (2013). “Saymalıtış Petroglifleri Üzerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII(1), 223-248.
- Yılmaz, A., Daşman, A. (2010). “Saymalı Taş’ın Bronz Dönemi Petroglifleri”. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, 143-159.
- Yılmaz, A., Toraman, A. (2020). “Türk Kültüründe At Kuyruğu Bağlama ve Kesme Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler”. *History Studies*, 12(3), 745-763.
- Yılmaz, B. (2017). “Pazırık’dan Günümüze Türk Halı Sanatı”. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 98-106.

İnternet Kaynakları

- <https://www.uvisitrussia.com/petroglyphs-kalbak-tash/>
- <https://geomerid.com/en/place/kalbak-tash-archaeological-complex-altay/overview/>
- <http://www.ozbekistanabekliyoruz.com/kayaliklardaki-acik-hava-resim-muzesi-sarmissay>
- <https://www.youtube.com/watch?v=XTeQvtrfhh0>
- <https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/tarihte-turklerin-resmedildigi-ilk-figurler-persepoliste-bulundu?page=2>
- <http://galeri.genelturktarihi.net/pazirik-kurgani>
- <https://www.sde.org.tr/kultur-sanat/ilteris-kutluk-kaganin-yazitinda-eski-turk-yazilari-bulundu-haberi-27460>
- <https://millidusunce.com/ilteris-kutlug-kaganin-anit-kompleksi-ve-yaziti-bulundu/>
- <https://qha.com.tr/haberler/turk-akademisi-kutluk-kagan-yaziti-hakkindaki-tartismalara-yanit-verdi/435775/>

EKLER

Eneolitik	Bronz Çağı		Erken dönem göçebeleri	
				Güneş sembolü
				Doğum
				Dişi figür
				Erkek figür
				Maske
				Boğa
				Geyik
				At
				Savaşçı
				Araba
				Boyunduruk
				Koyun
				Yaban domuzu
				Yılan

Tablo 1: Hoppal'a Göre Kuzey ve Kuzeybatı Moğolistan'daki Çeşitli Tasvirlerin Evrimi(Hoppal, 2015: 31)

Hunlar dönemi	
Erken dönem göçebeler	
Bronz çağı	
Neolitik çağ	

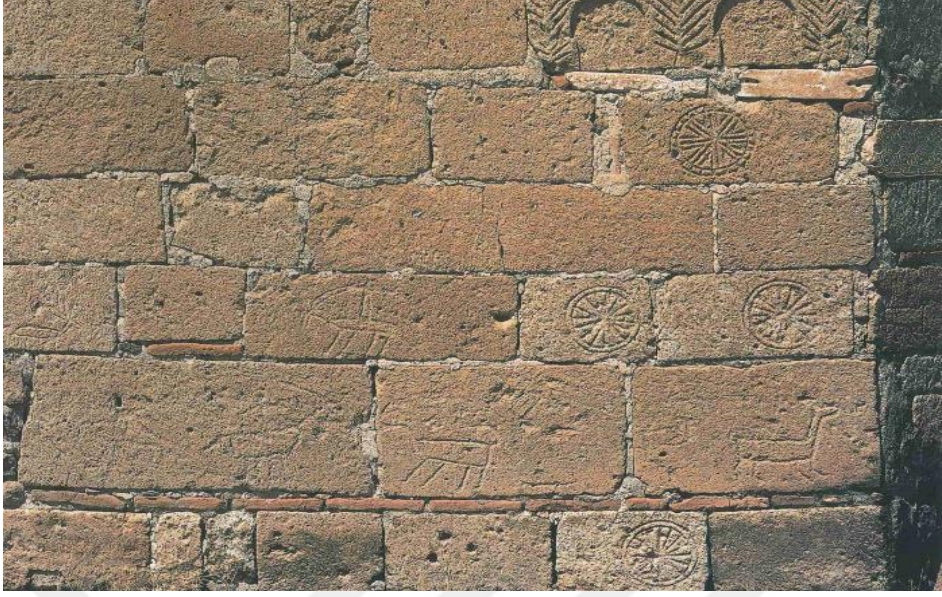
Tablo 2: Hoppal Tarafından Tarihlendirilmiş Çeşitli Dönemlerdeki Yan Yana Dans Eden Figürler (Hoppal, 2015: 94)

Çin	Moğolistan	Altay
		

Tablo 3: Hoppal’a Göre Çin, Moğolistan ve Altay Kültürlerine Ait Piktogramlar (Hoppal, 2015: 29)

Resim 1: Rusya’da Bulunan Gorno-Altay Müzesi’ndeki Şaman Davulu (Somuncuoğlu, 2008: 185)

Resim 2: Eskişehir Seyitgazi Kümbet Köyünde Bulunan Kümbetin Duvarlarındaki Tasvirler (Somuncuoğlu, 2008: 535)

Resim 3: Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Petroglifleri'nde Bulunan Atlı Süvari ve Güneş Tasvirleri (Özgül, 2021: 795)

Resim 4: Tolsiaya Mogila Kurganı, Pastoral Hayatın İşlenmiş Olduğu Gerdanlık, Eski Omaments Müzesi (Piotrovsky-Galanına-Grach, 1986: no: 118)

Resim 5: Kul-Oba Kurganı, Uçlarında Atlı Süvari Figürleri Bulunan Bilezik, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanına-Grach, 1986: no: 126)

Resim 6: Bolshaya Bliznitsa Kurganı, İki Yunan Savaşçıyla Savaşan Atlı Amazon Kadını, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 200)

Resim 7: Kul-Oba Kurganı, Atlı Bir İskit Savaşçısı Plaketi, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 202)

Resim 8: Chertomlyk Kurganı, Üzerinde Çeşitli Tasvirler ve Sahneler Bulunan Amfora, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 266)

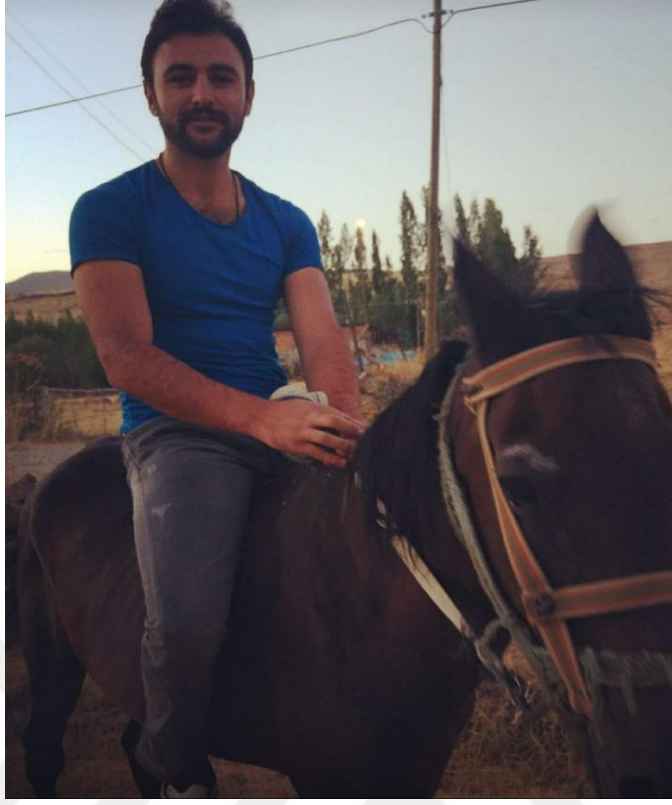
Resim 9: Chertomlyk Kurganı, Amfora Üzerinde Bulunan İki Aslan Başı Biri Türk Mitolojisi'ndeki Kanatlı At Olan Tulpur Şeklinde Yapılmış Musluklar, Hermitage Müzesi (Piotrovsky-Galanina-Grach, 1986: no: 266)

Resim 10: Günümüzde de Kullanılan Kepenek (Begiç, 2016: 57)

Resim 11: Günümüzde de Kullanılan Kepenek (Begiç, 2016: 58)

Resim 12: Erzurum Aşkale Çiftlik Köyü'nden Kalma Bir Anı

Resim 13: 2022 Erzurum Geleneksel Atlı Kızak Yarışları'ndan Kalma Bir Anı

ÖZGEÇMİŞ

